

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ В УКРАЇНІ

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА**

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ
РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ
В УКРАЇНІ**
Монографія

Київ – 2023

УДК 159.923.01(09)(477)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України (протокол № 8 від 27 червня 2023 року).

Рецензенти:

І. В. Данилюк – член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, декан психологічного факультету Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка.

Н. В. Пророк – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувачка лабораторії психодіагностики та науково-психологічної інформації Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Соціокультурні детермінанти розвитку психології особистості в Україні: монографія. / В. В. Турбан, Л. З. Сердюк, В. В. Москаленко та ін.; за наук. ред. В. В. Турбан. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023, 296 с.

ISBN 978-617-7745-43-2

У колективній монографії, підготовленій науковцями лабораторії загальної психології та історії психології імені В. А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, розкрито концептуальні основи, історичний перебіг і становлення психології особистості в Україні. На основі залучених джерел співробітники лабораторії показують, що цей процес розгортався в рамках загальних соціокультурних процесів. Що доводить, Україна була і залишається частиною Європи, частиною європейської культури. У монографії показано, що визначальним фактором виступала зміна культурних парадигм, що спостерігається як в західній Європі, так і в Україні.

Монографію адресовано психологам-науковцям і практичним психологам, педагогам, соціальним працівникам, а також тим, хто цікавиться проблемами становлення психологічної науки в Україні.

Номер державної реєстрації наукового дослідження: 0121U107589

ISBN 978-617-7745-43-2

© Інститут психології імені Г.С. Костюка
НАПН України, 2023

© Бугайова Н.М., дизайн, 2023

З М І С Т

Передмова	5
Вступ	7
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ	9
1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження статусу психології особистості в українській психології ХХ-ХХІ століть	9
1.2. Сучасна психологія особистості в Україні: основні тенденції розвитку	26
1.3. Особливості та перспективи розвитку української психології особистості	33
1.4. Резильєнтність особистості: теоретико-методологічні аспекти	65
Висновки до першого розділу	78
Розділ 2. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ТА КУЛЬТУРА ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ	82
2.1. Концепт «ідентичності особистості» в дискурсі Київської школи філософії культури (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.)	82
2.2. Історичні та соціокультурні детермінанти розвитку психології особистості в Україні ХХ століття	114
2.3. Інфантильність особистості як предмет сучасної світоглядної пропаганди	142
2.4. Культурна психологія особистості у руслі європейського розуміння	151
Висновки до другого розділу	163
Розділ 3. ТВОРЧИСТЬ І ОСОБИСТІСТЬ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ФЕНОМЕНІВ	168
3.1. Соціокультурний вплив на розвиток творчої особистості	168
3.2. Особливості формування психологічної готовності особистості до інноваційної діяльності	186
3.3. Афективні прояви з погляду психології особистості	220
3.4. Життєтворчість у життєдіяльності особистості	237
Висновки до третього розділу	252
ВИСНОВКИ	256
Список використаних джерел	267
Відомості про авторів	293

ПЕРЕДМОВА

Авторський колектив працював над цією монографією в надскладних умовах російської воєнної агресії проти України. Зараз, коли монографія виходить у світ, війна триває. І нині жоден світовий політик, і жоден штучний інтелект, що знаходить застосунок не тільки у сфері аналітики, а й у творчій діяльності, не спроможні спрогнозувати, коли і чим закінчиться ця війна.

Українці залишаються перед екзистенціальним викликом. Залишаються з вибором, який зробили 24 лютого 2022 року, – боронити свою країну та свободу. Ця боротьба – єдина реальність, з якою живе кожен із нас. Але обриси шляху, який ще вимушена буде пройти Україна, досі невизначені.

Неможливо спрогнозувати, скільки ще сил треба докласти, щоб відстояти свою країну, скільки ще жертв забере ця війна? Наша країна переживає дедалі нові випробування воєнного часу. І навіть коли науковці безпосередньо не висловлюються у своїх текстах про війну – вона проглядається, як загальний фрейм, важлива вихідна точка їхніх міркувань.

Монографія присвячена соціокультурним детермінантам розвитку особистості – тим концептам і дослідницьким методам, за посередництва яких психологія ХХ-ХХІ століть пояснює і осмислює становлення особистості. ХХ століття передувало, так зване, «довге ХІХ століття» – справжня епоха між кінцем Наполеонівських війн і початком Першої світової війни в 1914 році. Рівно через сто років, у 2014-му, окупувавши й анексувавши Крим, Росія розпочала нову війну, котра вже нині забрала життя сотень тисяч людей, і загрожує перерости у глобальний воєнний конфлікт із абсолютно непередбачуваними наслідками.

Перша світова війна, яку сучасники називали «Великою війною», стала справжнім потрясінням для психологів, філософів і митців, котрі дали свій голос «втраченому поколінню». «Ніколи більше!» – саме це емоційне гасло стало реакцією демократичних країн на наслідки «Великої війни» – зруйновані міста, мільйони загиблих і скалічених. Але в країнах, де запанували тоталітарні режими – нацистській Німеччині та більшовицькій Росії, – домінантним став ресентимент. Реваншистські настрої та марення про світове панування спричинили Другу світову війну. Нацизм зазнав поразки. Проте інший тоталітарний режим, який був призвідником війни – комуністичний СРСР, – продовжив своє існування.

Поразка в холодній війні зумовила крах комуністичного експерименту. Однак у суспільних настроях пострадянської Росії взяв гору той-таки ресентимент – образа на історію, заперечення відповідальності за злочини тоталітаризму, ностальгія за псевдовеличчю, культ смерті, заздрість, що суперничає з нар-

цисизмом, шовінізм і принциповий імморалізм. І нині, у ці воєнні дні, ми стоїмо перед невтішним висновком: попри всі свої здобутки (які, звісно, незаперечні) психологія ХХ-ХХІ століть так і не спромоглася повною мірою осмислити феномени двох світових воєн, тоталітарної та посттоталітарної свідомості. Якщо світ знову на порозі світової війни та ядерної катастрофи, якщо неототалітарний режим у Кремлі погрожує знищити життя на Землі і це викликає лише екстатичну радість у російських громадян; якщо комуністична олігархія Китаю диктує світу порядок денного; якщо теократичний режим в Ірані підживлює терористичні організації на всьому Близькому Сході, а демократичний світ не лише не спромігся всьому цьому запобігти, а й не має реальних і ефективних засобів протидії, то це означає лише одне: психологія, соціогуманітарні та поведінкові науки загалом, так і не зробили належних висновків із уроків ХХ століття.

Перша світова війна спричинила у фройдизмі та юнгіанстві лише похмурий фаталізм – міркування про «інстинкт смерті» та «тінь колективної свідомості», що ведуть особистість і культуру до загибелі. Представники франк-фуртської школи – Макс Горкгаймер, Еріх Фромм, Герберт Маркузе та ін. – незмінно приділяючи пильну увагу саме психології нацизму, дійшли висновків, що підводили до прийняття лівацьких рухів і соціального інфантілізму в західних країнах. Наслідки нині очевидні: євроатлантичний світ, маючи достатньо засобів для протидії будь-яким загрозам, не спроможний актуалізувати зусилля, щоб зупинити воєнну агресію Росії проти України, встановити мир у Сирії, покласти край тероризму на Близькому Сході тощо.

За всіма цими суспільно-політичними катастрофами – психологічні маніпуляції у ЗМІ та соціальних мережах, соціальна апатія, не здатність на умовиводи етичного характеру та вчинки.

І наступний висновок, до якого підводить сьогоднішня: гуманітарні та поведінкові науки, насамперед психологія, не мають права на етичну нейтральність. Дослідження та рекомендації, які дають науковці, мають базуватися виключно на етико-естетичній концепції особистості, виробленій європейською культурою. Прийняття особистістю відповідальності за своє життя – минулі успіхи та помилки, теперішність і майбуття, – небайдужість до ближнього і соціальних відносин, і є основою індивідуального та суспільного розвитку. У ці важкі дні російської агресії проти нашої країни, попри всі несприятливі фактори, українське суспільство засвідчило здатність на героїзм, відповідальність і консолідацію. І це дає нам надію на майбуття.

ВСТУП

Психологія особистості є культурним феноменом, який відображає готовність суспільства аналізувати й тлумачити розвиток особистості на основі суто наукових принципів. Водночас, психологія особистості, як предмет культурної рецепції, виникає на певному етапі розвитку соціуму і, у свою чергу, впливає на його розвиток. Таким чином, актуальним є виявлення, *по-перше*, соціокультурних детермінант, котрі визначають становлення психології особистості, і *по-друге*, зворотного впливу висновків і узагальнень психології особистості на соціум і культуру.

Аналіз досліджень, присвячених історії української психології, свідчить про недостатність актуалізації саме соціокультурного фактора. Розвиток теорій психології особистості, застосованих дослідницьких методів й особливостей соціальної репрезентації результатів наукових пошуків досі, зазвичай, залишалося поза увагою дослідників. Розмежування суто наукової логіки розвитку психології особистості, з одного боку, і, з другого – соціокультурних факторів, безперечно, уможливить більш ретельне висвітлення розвитку психології особистості, та її місця і ролі в українській культурі.

Метою дослідження стало визначення соціокультурних детермінант розвитку психології особистості в Україні у XX-XXI столітті.

Основними завданнями, відповідно, стали: дослідження теоретико-методологічного статусу психології особистості в системі психологічної науки; історичні та соціокультурні детермінанти розвитку психології особистості в Україні; особливості та перспективи розвитку української психології особистості та ін.

Психологія особистості найтіснішим чином пов'язана із соціокультурним контекстом. Особистість, яку досліджує цей науковий напрямок, не є нейтральною, а постає представником певної культури й результатом розвитку соціуму. Ця сама приналежність до культури є важливою характеристикою і самого дослідника-науковця: культура виступає мимовільною сприйняттєвою рамкою, котра в тій чи тій мірі позначається на оцінюванні психологом об'єкта й результатів дослідження. Таким чином, соціокультурний фактор завжди присутній у дослідженні особистості.

Водночас, наголосимо на тому, що особистість як така є культурним феноменом, який в добу Модерну набуває усталеного нині сенсу. На домодерних етапах розвитку культури людина завжди розглядалася через призму її соціальної приналежності: рід, соціальна група, конфесія, етнос тощо.

У період Модерну людина почала розглядатися «осібно», тобто незалежно від соціальних характеристик. Концептуалізація поняття «особистість» уможливила, *по-перше*, виокремлення особистості як окремого, по можливості соціально нейтрального об'єкта дослідження; *по-друге*, з погляду історії психології, є вартим уваги феноменом, котрий характеризує і поступ психологічної науки, і саму культуру Модерну, яка дала можливість розглядати людину саме в статусі особистості. Відповідно, ми бачимо, що опредметнення людини як особистості є важливим феноменом і з погляду розвитку науки, і з погляду соціокультурних процесів. Постання психології особистості як наукової галузі істотно вплинуло на культурні уявлення та практики.

Теорії й узагальнення психології особистості органічно ввійшли до всіх поведінкових наук і української культури загалом. Вони широко використовуються в науковому та ненауковому дискурсах. Ця ситуація свідчить про культурну адекватність концептуалізації поняття «особистості», виробленого в рамках психології, та соціальну актуальність психології особистості загалом. Ця ситуація показує доцільність виявлення саме культурного контексту, який позначається на уявленнях про особистість, які мають місце в психології, і впливають на розвиток психології особистості.

Результати наукових досліджень, які представлені в монографії, мають значення для подальшого вивчення як для загальної психології, так і для історії психології, а також теорії та методології психологічної науки. Монографію підготовлено науковим колективом лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Авторами окремих розділів та підрозділів є: В. В. Турбан (Передмова, Вступ, Висновки, Висновки до розділів, 1.1), Л. З. Сердюк (1.2), Н. М. Бугайова (1.3), С. Є. Солодчук, (1.4), Москаленко В. В. (2.1), О.А. Мельник (2.2), В. В. Бушанський (2.3), Н. В. Сміла, Л.О. Скальська (2.4), І. М. Поклад (3.1), В. П. Чудакова (3.2), А. Д. Терещук (3.3), О. Л. Вернік (3.4).

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження статусу психології особистості в українській психології ХХ-ХХІ ст.

Повномасштабне вторгнення РФ до України, використання окупантами терористичних методів ведення війни та жахіття самої війни – фактор, який спричиняє переосмислення чинників розвитку суспільства та становлення особистості. Наше суспільство переживає суспільно-політичну, культурну та гуманітарну кризу в її найрадикальніших проявах. Осмислюючи наше сьогодні, ми, звісно, вдаємося і до рефлексії з позиції методів психології особистості.

Визначення статусу психології особистості в українській психології є засобом актуалізації громадської свідомості, яка трактується в психології як дискурсивний конструкт. Останній тлумачиться як ідентичність особистості, що формується в процесі інтеріоризації соціокультурних норм і стереотипів, котрі артикулюються в культурі. Таким чином, заявлена тема вирізняється соціальною та науковою актуальністю.

Постановка проблеми.

Психологія особистості найтіснішим чином пов'язана із соціокультурним контекстом. Особистість, яку досліджує цей науковий напрямок, не є нейтральною, а постає представником певної культури й результатом розвитку соціуму. Саме тому в психології особистості широко застосовуються крос-культурні дослідження, котрі уможливають зіставлення особистісних характеристик представників різних суспільств, виявляючи, в такий спосіб, домінацію саме культурного чинника.

Приналежність до культури є важливою характеристикою і самого дослідника-науковця: культура постає мимовільною сприйняттевою рамкою, котра в тій чи тій мірі позначається на оцінюванні психологом об'єкта й результатів дослідження. Таким чином, соціокультурний фактор завжди присутній у дослідженнях особистості.

Характеризуючи соціокультурні чинники становлення психології особистості, як наукового напрямку, зазначимо, що саме поняття «особистість» вбирає низку конотацій, вироблених наукою у межах певної культури.

Відтак, у своєму загальнокультурному вжитку поняття «особистість» відображає ідеалізовані уявлення про людину та людське існування – її інтелектуальні й етико-естетичні характеристики.

Входження психології особистості до системи наукових досліджень визначило превалювання аналітичних методів у трактуванні особистості, що й відображає даний напрям. Беручи до уваги, що наукове пізнання не зводиться тільки до аналітики, а й передбачає якісний синтез, слушною є теза про те, що подальша характеристика наукового напрямку «психологія особистості» має базуватися на виокремленні якісних параметрів особистості – її формальної цілісності.

Термінологічне розуміння предмета нашого дослідження залежить від понятійного розуміння терміну «статус». Статус – багатозначний термін, який має кілька значень: становище, ранг в будь-якій ієрархії, структурі, системі, часі тощо. Походження терміну іде від античності. У античності слово «статус» означало «поза борця, що приготувався до бою», тобто, попередня готовність до дії. З першого століття нашої ери вже починає використовуватись у риторичі для позначення чотирьох типів запитань, що іменувалися статусами та ставилися під час судового розгляду з метою уточнення сутності справи. Етимологічне і термінологічне значення частково збереглися як у соціологічних так, і у психологічних науках. Але, частіше науковці апелюють до значення статусу як положення в суспільстві.

Стосовно терміну «статус», як становища в суспільстві, можна сформулювати принаймні три ряди трактувань:

1. Соціальний статус як обсяг політичних та юридичних прав, обов'язків, можливостей, зафіксований законодавчо, а в окремих випадках – у неписаних нормах і традиціях.

2. Соціальний статус як соціальний вимір: рівень доходу, рівень освіти, етнічне походження (національність), місце в структурі влади. За статус може прийматися положення на соціальній шкалі тієї чи іншої ознаки.

3. Соціальний статус як визнання й оцінка з боку інших індивідів чи певних формальних інстанцій. За М. Вебером, статус визначається як позитивна чи негативна оцінка честі й слави груп, індивідів або позицій. Статус – це певний ранг, приписуваний індивідами або громадською думкою. Так і будемо використовувати цей термін.

В Україні дослідження статусу психології особистості не проводилося. Історико-психологічна орієнтація дослідження передбачає використання підходів, що представлені у працях видатних істориків філософії та психології початку ХХ століття (О.І. Введенський, Е.Л. Радлов, Г.І. Челпанов, Г.Г. Шпет, Д.І. Чижевський, М.О. Бердяєв, В.В. Зеньковський, С.Л. Франк) та підходів, розробле-

них науковцями радянської доби: Л. І. Анциферовою, О. О. Буділовою, А.М.Ждан, К. О. Абульхановою-Славською та ін.

У ході дослідження мають бути використані загальнотеоретичні та методологічні положення, представлені у працях О.Ф.Лосєва, Г.С.Батіщева, Л.С.Виготського, О. М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, а також низка теоретико-методологічних положень, розроблених у працях західноєвропейських науковців (В.Вундт, В. Віндельбанд, В. Дільтей, П. Ріккер, Е. Гуссерль, Е. Шпрангер).

У загальному плані проблема сув'язності становлення психології особистості та культурних процесів займалися П. Гнатенко, В. Куєвда, О. Кульчицький, І. Мірчук, В. Павленко, К. Сосенко, С. Таглін, К. Тищенко, О. Чайченко, М. Чмихов, В. Щербаківський, Д. Щербаківський, П. Штепа, В. Янів.

У своїх сучасних інтенціях і дослідницьких підходах розробка теми спирається на новітні теоретико-методологічні принципи історії психології та філософії, які обґрунтовані і представлені у працях Г.О. Балла, М.М. Бахтіна, М.Й. Боришевського, Г. Г. Гадамера, П. П. Гайденко, Р. Козеллека, С.Д. Максименка, Ю.І. Машбиця, В.А. Роменця, О.В. Улибіної та ін.

Метою дослідження є розгляд і з'ясування статусу психології особистості в українській психології ХХ-ХХІ століть. *Об'єктом дослідження* є науковий та культурний контекст української психології ХХ-ХХІ. *Предметом* – визначення статусу психології особистості в українській психології ХХ-ХХІ століттях.

Виклад основного матеріалу дослідження

Поняття – це є досвід найменування, який відображає спосіб розуміння речі чи феномена. Водночас, поняття вказує і на ступінь розвитку свідомості, яка встановлює його. Якщо термін «людина» – відображає емпіричну даність, то поняття «особистість» – це вже умоглядний конструкт, який накладає предмету певні характеристики, котрі, передусім, відбивають не стільки його якість – скільки уявлення суб'єкта, котрий встановлює поняття. Отже, констелюючи терміни та поняття, психологія має справу: *по-перше*, з об'єктивною реальністю, яка дана нам емпірично; *по-друге*, з умоглядними конструктами, котрі відображають прояви реальності чи тенденції становлення предмета.

На перший погляд, психологічне пізнання розпочинається з виокремлення предмета, який піддається аналізу й теоретичному осмисленню. Утім, це не так. Психологічне пізнання бере початок з осягнення психологією самої себе – власної картини світу і способів рефлексії, котрі й конструюють цю картину світу. Бо цілком очевидно, що спосіб осмислення визначає і висновки, узагальнення та уявлення, котрі будуть результатом мисленнєвої активності. По суті, первинний етап розвитку психології – це рефлексія психологією самої себе.

Очевидним є і те, що така первинна рефлексія вкрай загальна. Кажучи мовою філософії, вона і багата, і бідна водночас, оскільки містить і все, і ніщо водночас. Початкове становлення психології – це, по суті, самоусвідомлення. Кажучи ж більш формально, це є етап теоретико-методологічного самовизначення наукового напрямку. І тільки за цим етапом йде наступний – розкриття психології в пізнанні конкретного предмета. Таке пізнання є лише деталізацією психології як цілісності, явленої самій собі на етапі рефлексії.

Показовий у цьому відношенні розвиток психології в Україні та СРСР загалом. У 20–30-ті роки ХХ століття у працях «групи Виготського» (Л. Виготський, О. Лурія, О. Леонт'єв та ін.), а також «Харківської групи» (П. Гальперін, О. Запорожець, Л. Божович, Ф. Бассін та ін.) головна увага приділялася саме теоретико-методологічним питанням. З розширенням прикладних досліджень відбувалась і вторинна рецепція праць, в яких були закладені теоретико-методологічні основи цього психологічного напрямку, що згодом отримав назву «культурно-історична психологія».

Ця вторинна рецепція теоретико-методологічних праць засвідчила закономірну наявність у них незчисленних «прозрінь», продуктивних гіпотез і теоретичних умовиводів, котрі лише згодом набули підтвердження. Суть проблеми ж полягає в тому, що теоретико-методологічна база дослідження жорстко визначає всі ті результати, які будуть отримані на її основі. Ця ж така база відсікає інші форми предметності, а отже й результати дослідження. Згодом у дослідженнях Т. Куна цей феномен був описаний як парадигмальне мислення, яке завідомо визначає рамки сприйняття й предметності. Наукові дослідження на основі певної парадигми завжди набувають підтвердження, бо існує сув'язність предметності, відповідного методу, а отже й отриманого результату. Утім помилково було б стверджувати, що парадигмальне мислення є, умовно кажучи, хибним. Наукове пізнання, по суті своїй, парадигмальне. Саме тому в науковому пізнанні здобувається лише відносне знання, яке надалі доповнюється й уточнюється, а також часткове знання предмета, що, однак, не применшує його значущості.

Поняття «особистість» – це уявлений конструкт. «Особистість» – форма наукового предметності психологічних проявів людини. Поширення поняття «особистість» у культурі та побутовому мовленні вказує на те, що «особистість» є й соціокультурним феноменом. Існування наукового поняття «особистість» відкриває можливості для застосування методу «історії понять» для розкриття теоретико-методологічних передумов і чинників його становлення.

Ненауковий вжиток лексеми «особистість» – дає можливість виявити соціокультурні фактори постання такого мовленнєвого конструкту (Турбан, Сердюк, Бушанський та ін., 2020).

З погляду неоплатонізму, людина існує на трьох рівнях. *По-перше*, на рівні ідеї. Цей рівень існування пізнається за допомогою мислення. *По-друге*, на рівні тілесному. Цей рівень існування пізнається емпірично. *По-третє*, на рівні психологічному. Коректно послуговуючись термінологією неоплатонізму, це є рівень «душі» – єднання інтелектуальної сутності (ідеї) та матеріального втілення (тіла). Душа постає причиною життя. Все наділене душею – живе, не наділене – мертво. Психологічний рівень існування людини пізнається завдяки безпосередньому переживанню – почуттям.

З цієї онтологічної концепції випливає й цілком очевидна психологія. Наділена душею людина, фокусуючись на розумному началі сущого і втілюючи його у своїй діяльності, наближається до Абсолюту. Натомість, керуючись не ідеальними, а матеріальними покличками – сходиться до рівня нерозумного існування.

Попри відмінності між неоплатонізмом і християнством, обидва вчення містять ідею активності Абсолюту – його відображення в душі. А також ідею того, що завдяки зверненню до духовного начала в житті, людина спроможна долати тваринне начало.

У Новий час ця складна антична філософія почала нівелюватися. Уже у філософії Фрідріха Гегеля Абсолютний дух – лише поняття, що перебуває у становленні. Прояв становлення – світова історія. Відповідно, людство – творець Абсолютного духу.

Людвіг Фейєрбах витлумачив Старий і Новий Заповіти як екстеріоризації морального розвитку. Карл Маркс обґрунтував, що фактором розвитку культури є лише матеріальне виробництво. Культура стала лише «надбудовою» щодо економічного «базису». Так цілісна онтологія, створена Платоном, Аристотелем, Плотіном і християнськими теологами була знищена. Цілком очевидно, що за відсутності цілісного вчення про буття неможливе й уявлення про людську цілісність. Як наслідок, у культурі та психології виникає поняття «особистість» – частковий прояв людини. Особистість – це є часткове явлення людини. І саме ця частковість піддається опредметненню в культурі та науці.

Те, що поняття «особистість» є лише формою часткового опредметнення людини не завжди чітко артикулюється культурою і наукою.

Утім, невизначеність артикуляції не спростовує об'єктивності генези поняття (Турбан, 2021).

Латинське поняття *persona* відсилає нас до театральної маски. І тому персона – це представлення, явлення в певному образі. Показово, що слова *persona* і «персонаж» – однокореневі. Російське поняття «личность» – має подібну етимологію, оскільки походить від слова «личина» – маска. Й у цьому випадку ми також маємо справу з частковим проявом – публічним образом.

Українське поняття «особистість» має геть іншу етимологію – «осібність», «відособленість», тобто відокремленість людини від інших. Вочевидь, українське поняття «особистість» точно відобразило розпад сталих соціальних структур і онтологічної вертикалі, виокремлення людини із онтологічної цілісності. У ХХ столітті українська психологія особистості набуває суто наукового розвитку в рамках психології, що показує її різноманіття (Турбан, 2019).

Входження до наукового обігу поняття «особистість» є цілком закономірним. Марксистський базис психологічної теорії, який був створений у 20–30-х роках Харківською групою науковців, визначав акцент на соціальних детермінантах розвитку людини, тобто становлення її «соціальної маски». Психологічне вчення про особистість розгорталось в загальному руслі філософії та культури Модерну.

Особливий інтерес становить аналіз поглядів Г.С. Костюка на генезу як особистості так і психології особистості. У науковому спадку Г.С. Костюка особливе значення має поняття «внутрішні суперечності». Зокрема, Г.С. Костюк зазначає: «Внутрішні суперечності, що виникають в житті кожної людини, спонукають її до активності, спрямованої на їх подолання. Одні суперечності долаються, натомість виникають нові, що ведуть до нових дій. Вони виступають як внутрішні спонукання до вдосконалення діяльності особистості» (Костюк, 1967; с. 90-91).

Одним із критеріїв аналізу феномена внутрішніх суперечностей може бути ступінь розгортання мотивів. Поняття «невизначеності» передбачає їх якомога повніше розгортання, безперешкодне виявлення; відтак система являє собою не часткове поєднання суперечливих мотивів (що зумовлено компромісом), а має «мозаїчний» характер, тобто, кожен із елементів системи є самодостатнім, дієвим і збагачується іншими (Костюк, 1988).

Наразі можна відзначити дві концепції мозаїчного поєднання. Розглянемо кожен із них. Одна з концепцій належить А. Молю (Моль, 1973). Він наголошує, що явище мозаїчності органічно властиве сучасності. І характеризується наявністю, багатоманіття окремих непов'язаних, незалежних одне від одного «шматочків», між якими встановлюються випадкові зв'язки. Але ці зіткнення не ведуть

до появи жорстких, впорядкованих конструкцій, а скоріше, навпаки, нагадують хаотичні нашарування.

Як зазначає А. Моль, усе «складається із розрізнених обривків, пов'язаних простими, суто випадковими відносинами. Ці «обривки» не утворюють структури, вони володіють силою зчіплювання, яка не гірше старих логічних зв'язків надає екрану знань певної щільності, компактності» (Моль, 1973; с. 37-38).

Інша концепція належить Н.Т. Абрамовій. Суть її зводиться до виведення дієвості, доцільності як системотворчості (що покликана створити узгоджений мозаїчний образ). Цей стрижневий елемент розглядається Н.Т. Абрамовою як сторонній, зовнішній щодо поєднаних систем. Теза про «зовнішність» узгоджувального елемента запозичена автором з концепції данського фізика Н. Бора та теорії ергономіки (Абрамова, 1986; с. 102-112).

Окремою віхою в розвитку вчення про особистість є теорія вчинку, запропонована Володимиром Роменцем. Науковець визначив учинок як творчий акт, детермінований значущим сенсом. За Роменцем, особистість втілюється не за посередництва діяльності як такої, а діяльності осмисленої й базованої на сенсі. Так ми можемо бачити, що Роменець, пов'язавши особистісну самоактуалізацію з учинком і сенсом, ставить людину в опозицію до соціальних норм. Бо усталена життєдіяльність не потребує вчинку. Вона розгортається як засвоєння соціальних норм і реалізація їх в діяльності. Така життєдіяльність є індиферентною і до питання сенсу. Адже знання соціальних норм робить запити про сенс не доцільними. Однак Роменець постулює: *по-перше*, соціальний конформізм і розвиток особистості – несумісні; *по-друге*, особистість постає не в процесі соціалізації, а завдяки творчості (створенню небувалою), пошуку сенсу, а отже й сумніву в усталених нормах, і вчинку, а останній, за визначенням, є проявом нонконформізму. Цілком очевидно, що психологічна теорія Роменця є суголосною філософії екзистенціалізму (Роменець, Маноха, 2003).

У ХХІ столітті розвиток психології в Україні відбувається під впливом «лінгвістичного повороту», постструктуралізму та філософії Постмодерну загалом. Психологія активно засвоює методи дискурс-аналізу й наративного аналізу (Н. В. Чепелева, М. Л. Смульсон, О. М. Шиловська, С. Ю. Гуцол). До наукового обігу входять постмодерністські поняття – «ідентичність», «роль», «гра» та ін. Особистість постає детермінованою домінантними дискурсами та соціальними практиками. Відтак психологія деталізує та поглиблює розуміння тих факторів, котрі впливають на становлення особистості.

Позитивістський теоретико-методологічний підхід до вивчення особистості, також, був реалізований українськими науковцями в рамках психології

діяльності (Г. Балл, Г. Костюк, О. Леонт'єв, Є. Машбиць В. Семиченко та ін.); теоретико-методологічні положення генетичної психології (С. Максименко); теоретичні положення раціогуманістичної орієнтації в методології людинознавства (Г. Балл та ін.); концепції особистості (І. Бех, С. Максименко, Н. Чепелєва, та ін.), поняття цілісності психіки (М. Савчин, Е. Сайко, Т. Яценко та ін.); теоретичні положення цілісного підходу до вивчення особистості (І. Вітенко, Н. Завацька, А. Коваленко, В. Роменець, С. Рубінштейн та ін.); критерії розвитку суб'єктності (А. Борисюк, О. Осницький, Н. Пророк, О. Саннікова, Є. Сергієнко, Н. Чепелєва, Г. Цукерман та ін.); поняття розвитку (В. Зінченко, Г. Костюк, Г. Ложкін, Н. Чупрікова та ін.); поняття організації і системи у контексті розвитку особистості (С. Гарькавець, Л. Карамушка та ін.); системно-структурний підхід до процесів розвитку особистості (І. Ващенко, О. Кононенко, Л. Сердюк, М. Холодна, О. Шевяков та ін.); особистісний аспект й цілісність буття (О. Єременко, М. Журба, Т. Титаренко та ін.), концептуальні положення самосвідомості особистості (М. Боришевський, Ж. Вірна, Л. Пілецька, П. Чама та та ін.); рефлексивно-психологічні аспекти самосвідомості (О. Бондаренко, В. Бочелюк, З. Ковальчук, Ю. Швалб та ін.). У працях В. Роменця обґрунтовано, що вирізнявальною характеристикою особистості є «вчинок». Показово, що основні конотації теорії вчинку дотичні до персоналістичної концепції М. Бердяєва. У ситуації Постмодерну актуальності набуває раціогуманістична парадигма особистості та соціально-психологічних процесів, обґрунтована Г. Балом. За міркуваннями Г. Балла, подальший розвиток психології – базовою цінністю для якої є особистість – можливий лише на основі актуалізації гуманістичного світогляду (Serdiuk, Danyliuk, Chaika, 2018).

Процес генези психології особистості актуалізує потребу у виявленні факторів, зокрема – соціальних установок і орієнтацій. Це може набуватися шляхом ігнорування неприйнятних цінностей і соціальних вимог.

Зіткнення вербальних систем породжує конфлікт. Відбувається не поєднання, а боротьба за домінантність, кожна з культур намагається витіснити іншу, домагається пріоритетності, визначальності. Це ускладнює процес самопізнання, формування особистості, породжує психологічну роздвоєність.

Неможливість створення адекватного я-образу обертається внутрішньою агресивністю. Втечею від якої стає агресивність соціальна по відношенню до неприйнятих цінностей, мови, культури. Але витіснена деструктивність повертається впливом соціально-психологічної атмосфери: трансцендентне знову стає іманентним.

Особистість починається з рефлексії (Бушанський, 2011). Самоусвідомлення руйнує будь-яку визначеність зовнішніх умов. Соціальний світ і потреба у пізнанні змушують особистість адаптуватися до соціально-культурної ніші. Існування людини є постійним намаганням узгодити суб'єктивне самосприйняття (Я-образ) із сприйняттям оточуючого, є пошуком власного відображення, ролі у соціокультурних умовах. Досвід успішного впливу й адаптації до зовнішніх умов дають змогу людині перейти від пристосування власного світосприйняття до конструювання оточуючого, на основі власних уявлень.

Здатність до піднесеності над світом, здатність до автономності існує як передумова існування особистості. Навіть у процесі адаптації до зовнішніх впливів людина залишається над визначеністю. Вона залежить від успішності пристосування, але завжди, завдячуючи власному самоусвідомленню, залишається споглядачем. Натомість, завдяки саморефлексії є здатною на вчинок не за примусами зовнішньої вимоги, а за покликом своєї причетності до загальнолюдської цінності свободи самореалізації.

Психологія особистості є культурним феноменом, який відображає готовність суспільства аналізувати й тлумачити розвиток особистості на основі суто наукових принципів. Водночас, психологія особистості, як предмет культурної рецепції, виникає на певному етапі розвитку соціуму і, у свою чергу, впливає на розвиток соціуму. Таким чином, актуальним є виявлення, *по-перше*, соціокультурних детермінант, котрі визначають становлення психології особистості, і *по-друге*, зворотного впливу висновків і узагальнень психології особистості на соціум і культуру.

Аналіз досліджень, присвячених історії української психології, свідчить про недостатність актуалізації саме соціокультурного фактора. Розвиток теорій психології особистості, застосованих дослідницьких методів й особливостей соціальної репрезентації результатів наукових пошуків досі, зазвичай, залишалось поза увагою дослідників.

Розмежування суто наукової логіки розвитку психології особистості, з одного боку, і, з другого – соціокультурних факторів, безперечно, уможливить більш ретельне висвітлення розвитку психології особистості та її місця та ролі в українській культурі.

Інституціалізація психології особистості пов'язана зі зміною культурних парадигм – переходом від культури Модерну до культури Постмодерну. Утім цей процес немає лінійного характеру.

Зокрема, однин із аспектів парадигми Постмодерну – екстенсивний розвиток цінностей, артикульованих Модерном. Саме тому у розвиткові психології

особистості має місце: *по-перше*, послідовне розширення цінностей Постмодерну та дедалі більшу їх популяцію. Тобто, йдеться про те, що ті цінності, котрі в ХІХ-напочатку ХХ століть були визначальними для елітарних груп, нині, з утвердженням Постмодерну, стають надбанням широких верств, впливаючи на їх ідентичність. *По-друге*, спостерігається радикалізація цінностей Модерну – закономірний процес, визначений самою аксіологічною логікою.

Водночас, оскільки парадигма Постмодерну відштовхується від Модерну, то в соціокультурних процесах спостерігається і радикальне заперечення цінностей Модерну. Таке утвердження шляхом заперечення – це також один із закономірних процесів аксіологічного розвитку, котрий позначається на процесі особистісної ідентифікації та самоідентифікації.

Таким чином, один із принципів, на якому базувалося наше дослідження, є наступним: особистість, яку досліджує психологія особистості, є представником певної культури, є невіддільною від культури, і поготів – проявом соціокультурних процесів, в межах яких і формується особистість. Відтак, фактор культури завжди присутній у дослідженні особистості. У цьому плані важливим є наступний висновок, отриманий в процесі попереднього нашого дослідження: саме поняття «особистість» є культурним феноменом доби Модерну (саме у тому вигляді, у якому воно, це поняття, сприймається сучасністю) (Моль, 1973). Відповідно, підходячи до самої проблематики дослідження ми виходим з базової парадигми Модерну (Абрамова, 1986).

У добу Модерну особистість почала розглядатися «осібно» – незалежно від соціальних характеристик. Концептуалізація поняття «особистість» уможливила виокремлення особистості як окремого, соціально нейтрального об'єкта дослідження. З погляду історії психології, є вартим уваги те, що поступ психологічної науки, уможливив аналіз і самої культури Постановля психології особистості як наукової галузі істотно вплинуло на культурні уявлення та практики, котрі стали невід'ємними і складниками епохи.

Культура – це є штучне середовище життєдіяльності особистості та суспільства. Вона включає ціннісно-сміслову й інституційну сфери – практики життєдіяльності. Тож, ми можемо казати, що всі соціальні процеси розгортаються в історії.

Цей процес у класичній філософії позначається поняттям «становлення». Поняття «становлення» і «розвиток» синонімічні, оскільки відображають розгортання потенції речі. Відповідно, становлення/розвиток є закономірним процесом, який детермінований внутрішньо (потенцією) і визначається зовнішньо

(сторонніми впливами середовища). Звідси виходить, що є два типи соціокультурних детермінант – внутрішні та зовнішні. Внутрішні чинники проявляються як ускладнення та структурування. Якщо, скажімо, йдеться про організм живої істоти, то його становлення проявляється як розвиток органів і функцій. Цей процес є визначеним, а отже і закономірним. Причому органи та функції завжди розвиваються як цілісна система. Середовище ж позначається лише як сприятливі та несприятливі фактори, котрі або допомагають розгортанню потенції, або ж перешкоджають.

Опредметнення людини як особистості є важливим феноменом і з погляду розвитку науки, і з погляду соціокультурних процесів. Постання психології особистості як наукової галузі істотно вплинуло на культурні уявлення та практики (Папуча, Наконечна, 2018; Рибалка, 2017; Столярчук, 2018)..

Теорії й узагальнення психології особистості органічно ввійшли до всіх поведінкових наук і української культури загалом. Вони широко використовуються в науковому та ненауковому дискурсах. Ця ситуація свідчить про культурну адекватність концептуалізації поняття «особистості», виробленого в рамках психології, та соціальну актуальність психології особистості загалом. Ця ситуація підводить до висновку про доцільність виявлення саме культурного контексту, який позначається на уявленнях про особистість, які мають місце в психології, і впливають на розвиток психології особистості.

Разом із тим, наголосимо: культура Модерну та Постмодерну відзначається активними трансформаціями. Традиційні уявлення про соціум і особистість, які були поширені в ХХ столітті, вже нині піддаються перегляду. Культурні трансформації неминуче позначатимуться на наукових трактуваннях поняття «особистість», а отже і психології особистості. Відповідно, актуальним є розмежування, з одного боку, суто наукових тлумачень особистості у рамках відповідного напрямку психологічних досліджень, а, з другого – культурних конотацій.

При цьому важливим є простеження тих соціокультурних впливів, котрі трансформують сам об'єкт дослідження (особистість) і тих, що притаманні самим дослідникам, врахувавши, таким чином, «фактор спостерігача».

Відтак, цілком слушно стверджувати, що дослідження соціокультурних детермінант розвитку психології особистості є актуальним.

Психологія людського буття являє собою ту сторону психології суб'єкта, що виникла з появою постнекласичної парадигми. Психологія людського буття стала новим кроком у напрямку розширення ціннісно-сміслових контекстів, до яких увійшли класичні психологічні проблеми: моральності, свободи, духовності, сенсу життя.

У більшості сучасних психологічних досліджень спостерігається зміщення акценту з пізнавальної парадигми дослідження на екзистенціальну, що передбачає вивчення конкретних ситуацій буття людини і цілісного їх розуміння. Таким чином, психологія людського буття, що виникла на постнекласичному етапі розвитку психологічної науки, дозволяє адекватно описати і пояснити багато закономірностей поведінки людей.

Оскільки однією із обов'язкових психологічних умов формування людини як суб'єкта є звернення до витоків свого буття, рефлексії ціннісних і смислових контекстів людської активності – діяльності, спілкування, споглядання тощо. Це передбачає розвиненість навичок самопізнання і саморозуміння, що забезпечують рефлексивне ставлення особистості до себе і сприяють зростанню особистісної цілісності та гармонійності психологічних проявів людини як суб'єкта.

Оскільки сучасна людина живе в мінливому середовищі, що стрімко розвивається, то мережеве суспільство, як соціокультурний контекст становлення сучасної особистості, надає їй безмежну свободу і множинні можливості самоздійснення. Багатовимірність і полідискурсивність сьогоденної дійсності, що утворюється різнорідними реальностями, має трансформуючий вплив на особистість, сприяючи творчості та самоактуалізації (Т.М. Титаренко). У зв'язку з такими змінами багато положень некласичної психології піддаються ретельному перегляду, зокрема, вказується на недостатність категорії «відображення» для розуміння психічних феноменів, вичерпаність її евристичного потенціалу (В.В. Знаков). Розвиток постнекласичної методології, що актуалізує питання самодетермінації, саморозвитку, конструювання особистістю себе і своєї картини світу. Проте, вивчення картини світу ускладнюється певними протиріччями, пов'язаними, насамперед, з різними методологічними позиціями авторів.

У другій половині ХХ сторіччя, при дослідженні Я-концепції українські вчені більшою мірою базувалися на підходах радянської школи психології, проте поступово стали пропонуючи нові оригінальні концепції. Серед таких концепцій можна назвати: системно-суб'єктивний підхід (О.В. Киричук), вчинковий підхід щодо розуміння суб'єкта (В. Роменць); поняття «інстанція-Я» (С.Д. Максименко); концепція особистісної світобудови (Т.М. Титаренко); роль Я-образу в забезпеченні виникнення фундаментального почуття ідентичності, самототожності людини (М.Й. Боришевський).

Підсумовуючи, узагальнимо і дамо *концептуальний погляд на соціокультурні детермінанти розвитку психології особистості в Україні у ХХ та ХХІ століттях*. Завдяки проведеному теоретико-методологічному дослідженню

зроблено спробу розкрити концептуальні основи, історичний перебіг і становлення психології особистості та поняття «особистість».

На основі залучених джерел доведено, що цей процес розгортався в рамках загальних соціокультурних процесів. Зокрема визначальним фактором виступала зміна культурних парадигм. Водночас показано нелінійний характер цього процесу. Останній аспект є особливо важливим для України, в якій соціокультурний процес розгортався на основі внутрішніх чинників і сторонніх чинників. Приміром, саме поняття «особистість» і психологія особистості як наукова галузь розвивались під значним впливом світової наукової думки.

Загалом, простежуються три основних етапи розвитку концептуальних уявлень про особистість. У їхніх рамках виокремлюються базові соціокультурні конфлікти, котрі й виступають основними рушіями культурного й наукового розвитку.

Перший – премодерний період. У його рамках людина є невіддільною від соціальної групи. Зокрема її ідентичність (наразі ми використовуємо це поняття в нейтральному сенсі) є детермінованою соціальною групою – релігійною та професійною. Приналежність людини до певної сфери діяльності та конфесії в цей період, як правило, позитивно корелює. Зміна ідентичності відбувалася тільки в наслідок переходу із однієї соціальної групи до іншої. Приналежність до групи визначала права люди, її соціальну поведінку та образ Я.

Базовий конфлікт цього періоду – несумісність жорсткої соціальної структури та релігійних цінностей, артикульованих, передусім, Християнством і Юдаїзмом. Згадані релігії артикують персональну відповідальність за добрі та лихі вчинки. Ключова роль релігії в культурі створювала протистояння між домінантними соціальними практиками (груповими цінностями) та релігійними настановленнями.

Показово, що базові уявлення про «особистість» в премодерний період були вироблені саме в теологічних і філософських працях.

Зокрема вже в текстах Августина Блаженного має місце вироблення основ особистісної рефлексії – чільного фактора розвитку особистості.

Другий – модерний період. У його рамках домінантною цінністю є раціоналізм, повною мірою проявлений у картезіанстві. Сам раціоналізм, як базовий теоретико-методологічний принцип, на рівні уявлень про особистість проявився в концепції прагматизму. Раціоналістичний підхід до пізнання людини, зрештою, втілюється і в самому феномені психології особистості – суто науковому погляді на становлення Я людини.

Головні джерела цього періоду – це філософські та наукові праці, а також мистецтво, яке артикулює, зокрема, й ідеальний образ особистості. Насамперед, варто відзначити філософію та мистецтво періоду Романтизму – концептуалізацію образу героя – вільної особистості, здатної кинути виклик соціальним обставинам.

Головні конфлікти цього періоду:

1) премодерні практики, котрі зберігалися, продовжували впливати на соціалізацію люди, й перебували в конфлікті з максимою, згідно з якою форми життя мусять мати суто раціональне обґрунтування;

2) несумісність, з одного боку, сутнісного нігілізму раціоналістичного підходу (Л. Шестов) й ірраціональності образу особистості, артикульованого мистецтвом. Це протистояння раціональності й ірраціональності, нігілізму й суто ірраціонального образу особистості й послужило одним із факторів трансформації Модерну.

З анігіляцією соціальних структур, зміщенням соціалізації до суто дискурсивної площини, є рація казати про остаточний перехід від Модерну до Постмодерну.

Третій – постмодерний період. Якщо для Модерну визначальним є протистояння домінантних дискурсів, чи, радше, їх боротьба за домінацію, то для Постмодерну прикметним є множинність дискурсів і їх ситуативна або довільна домінація. Звідси і сутність концепції особистості в період Постмодерну – її опозиційність до будь-якої усталеності. Довільність і навіть «дивність» (Дж.Батлер) ідентифікаційних практик – базисна установка Постмодерну.

Головний конфлікт періоду – сутнісне протиріччя між дискурсивним характером соціалізації (набуттям ідентичності) та директивним характером будь-якого дискурсу.

Як наслідок, психологія особистості стикається з суперечливим феноменом – нонконформістським запереченням соціальних норм як репресивних і, водночас, конформістським слідуванням субкультурним нормам.

Висновки

Згідно з поставленими завданнями, проаналізовано визначальні фактори та закономірності проявів соціокультурних детермінант розвитку психології особистості в Україні. Зокрема, в теоретико-методологічному плані досліджено статус психології особистості в українській психології ХХ-ХХІ століттях.

Аналіз першоджерел – філософських і психологічних праць – уможливив виокремлення типів рамкових підходів до трактування становлення психології особистості в Україні. З'ясовано, що зміна підходів до тлумачення психології особистості, як окремої наукової галузі, відбувалася на теоретико-методологічній базі, сформованій в добу Модерну; виявлено, що під впливом Постмодернізму свідомість трактується в психології як дискурсивний конструкт. Останній тлумачиться як ідентичність особистості, що формується в процесі інтеріоризації соціокультурних норм і стереотипів, корі артикулюються в культурі. Отже, інституалізація психології особистості розгортається в рамках спершу культури Модерну, а нині – культури Постмодерну.

Разом із тим, наголосимо: культури Модерну та Постмодерну відзначається активними трансформаціями. Традиційні уявлення про соціум і особистість, які були поширені в ХХ столітті, вже нині піддаються перегляду. Культурні трансформації неминуче позначатимуться на наукових трактуваннях поняття «особистість», а отже і психології особистості. Відповідно, актуальним є розмежування, з одного боку, суто наукових тлумачень особистості у рамках відповідного напрямку психологічних досліджень, а з другого – культурних конотацій. При цьому важливим є простеження тих соціокультурних впливів, котрі трансформують сам об'єкт дослідження (особистість) і тих, що притаманні самим дослідникам, врахувавши, таким чином, «фактор спостерігача».

Встановлено, що інституалізація психології особистості пов'язана зі зміною культурних парадигм – переходом від культури Модерну до культури Постмодерну. Утім, цей процес є нелінійним.

Одним із аспектів парадигми Постмодерну – екстенсивний розвиток, артикульованих Модерном, цінностей. Саме тому в розвитку психології особистості має місце: *по-перше*, послідовне розширення цінностей Постмодерну, їх дедалі більша популярність. Тобто, йдеться про те, що окремі цінності, котрі в ХІХ–напочатку ХХ століть були визначальними для елітарних груп, нині, з утвердженням Постмодерну, стають надбанням широких верств, впливаючи на їх ідентичність. *По-друге*, спостерігається радикалізація цінностей Модерну – закономірний процес, визначений самою аксіологічною логікою.

Водночас, оскільки парадигма Постмодерну відштовхується від Модерну, то в соціокультурних процесах спостерігається і радикальне заперечення цінностей Модерну. Таке утвердження шляхом заперечення – це також один із закономірних процесів аксіологічного розвитку, котрий позначається на процесі особистісної ідентифікації та самоідентифікації. Таким чином, один із базисних принципів, на якому базувалося дослідження, є наступним: особистість, яку досліджує психологія особистості, є представником певної культури, є невіддільною від культури, і поготів – проявом соціокультурних процесів, в межах яких і формується особистість.

Відповідним чином, важливий метод пізнання психології особистості – крос-культурні дослідження. Останні уможливають зіставлення особистісних характеристик представників різних культур і субкультур, зокрема і в історичному плані. У такий спосіб розкривається вплив культурного чинника, зокрема його прояв у поколінневих практиках особистісної ідентифікації та самоідентифікації. Показово, що приналежність до культури є важливою характеристикою і самого дослідника-науковця. Адже культура постає сприйняттєвою рамкою, яка позначається на розумінні психологом об'єкта, предмета й результатів дослідження. Відтак, фактор культури завжди присутній у дослідженні особистості. У цьому плані важливим є наступний висновок, отриманий в процесі дослідження: саме поняття «особистість» є культурним феноменом доби Модерну (саме у тому вигляді, у якому воно, це поняття, сприймається сучасністю). Відповідно, підходячи до самої проблематики дослідження, науковці виходять з базової парадигми Модерну. З погляду історії психології, є вартим уваги те, що поступ психологічної науки, уможливив аналіз і самої культури. Постання психології особистості як наукової галузі істотно вплинуло на культурні уявлення та практики, котрі стали невід'ємними складниками епохи.

Відтак, окресливши загальну парадигму становлення української психології особистості ХХ-ХХІ століть, докладніше розкриємо окремі теоретико-методологічні підходи, як вони проявилися в історії науки; покажемо фактори, що вплинули на їх становлення, та найважливіші здобутки. Насамперед відзначимо розвиток в Україні психології діяльності. Зокрема, як з'ясовано під час дослідження, у 20–30-ті роки ХХ століття в працях «групи Виготського» (Л. Виготський, О. Лурія, О. Леонт'єв та ін.), а також «харківської групи» (П. Гальперін, О. Запорожець, Л. Божович, Ф. Бассін та ін.) чільна увага приділялася теоретико-методологічним питанням. Марксистський базис психологічної тео-

рії, який був створений у 20–30-х роках харківською групою науковців, визначав акцент на соціальних детермінантах розвитку людини.

Теоретичні розробки були перевірені підчас експериментальних досліджень. Згодом, уже в кінці ХХ століття, відбувалася вторинна рецепція теоретико-методологічних основ цього психологічного напрямку, що отримав назву «культурно-історична психологія».

Доцільно відзначити, що «культурно-історична психологія» значною мірою міфологізує, передусім, праці Л. Виготського. Теоретику, фактично, приписуються погляди, яких він не поділяв, висновки, яких він ніколи не доходив, і міркування, до яких він ніколи не вдавався. «Культурно-історична психологія» є феноменом, який можна визначити, як засіб адаптації автентичних теоретико-методологічних підходів психології діяльності до сучасної культури. По суті, «культурно-історична психологія» постає «постмодерністською грою» з психологією діяльності. Однак, як і всяка постмодерністська гра, цей підхід є замкненим і постає як субкультурний феномен у рамках психології, самодостатнім, адже існує лише сам для себе, і не зорієнтованим на, власне, наукові результати.

Звернувшись із відомих причин до марксизму, дослідники 20-30-х років вибудували парадигмальний підхід. Відповідно, теоретико-методологічна база психології діяльності визначала всі ті результати, які були отримані на її основі. Вона ж таки відсікала інші форми предметнення, а отже й результати дослідження. У працях Т. Куна цей феномен був описаний як парадигмальне мислення, яке завідомо визначає рамки сприйняття й предметнення.

Наукові дослідження на основі певної парадигми завжди набувають підтвердження, бо існує сув'язність предметнення відповідного методу, а отже й отриманого результату. Однак помилково було б стверджувати, що парадигмальне мислення є хибним. Наукове пізнання, по суті своїй, парадигмальне. Саме тому в науковому пізнанні здобувається лише відносне знання, яке надалі доповнюється й уточнюється. Має місце також часткове розкриття предмета, що, однак, не применшує значущості пізнання.

Актуальні проблеми на найближчу перспективу:

Подальша наукова робота спрямовуватиметься на дослідження посттравматичного зростання особистості – темі, яка необхідна нашій науці й практиці тут і зараз.

Зазначений напрямок наукового дослідження зумовить конкретизацію наукових і практичних уявлень про розвиток особистості в такий складний і важкий період для нашої країни.

1.2. Сучасна психологія особистості в Україні: основні тенденції розвитку.

Психологія особистості – одна із найважливіших проблем, яка хвилювала людство у всі часи і на всіх етапах розвитку психологічної науки. Ця проблема забезпечує можливість цілісного підходу, системного аналізу та синтезу психологічних функцій, процесів, станів в будь-яких дослідженнях проблем поведінки і діяльності людини. Проблема особистості в сучасних наукових дослідженнях, і в не сучасних, і в суспільній свідомості, справедливо займає одне із центральних місць.

Актуальність проблематики психології особистості зумовлена глобальними викликами суспільства, яке й формує замовлення на наукові дослідження. Очевидно, що українська психологія особистості розвивається разом із провідними світовими напрямками. А, отже, ключові тенденції тематики психологічних досліджень особистості відображені і у працях вітчизняних вчених.

У тренді сучасних досліджень проблематика, спрямована на вивчення умов і процесів, що сприяють досягненню внутрішньої рівноваги та феноменів позитивного функціонування людини: *щастя, психологічного благополуччя, життєстійкості, стресостійкості, якості життя* тощо. Вагоме місце у сучасних психологічних дослідженнях належить проблемі *самодетермінації особистості*.

Досвід дослідження проблеми самодетермінації особистості в українській психології започаткований ще у працях Г. Костюка, який ввів у науковий обіг поняття «саморух», як елемент психічного розвитку й саморозвитку, вбачаючи під саморозвитком «процес безперервного саморуху, постійного самооновлення через перебудову, переструктурацію внутрішніх, особистісних структур, їхніх співвідношень, взаємовпливів і вдосконалення взаємодії з навколишнім середовищем». Особливого розвитку цей напрям досліджень набув у роботах Г. Балла, в його концепції особистісної свободи, яка визначається через умови, що сприяють «гармонійному розгортанню і прояву різнобічних здібностей особистості» (Балл, 2003). Поняття свободи Г. Балл конкретизує саме в психологічному аспекті, виділяючи дві взаємопов'язані сторони: перша – стосується свободи, яку дає або має дати суспільство індивіду; а друга, звернена до особистості й стосується тієї свободи, якою ця особистість здатна опанувати і скористатися. Свободу він визначає в її загальному сенсі як сукупність умов (зовнішніх, і внутрішніх, якщо йдеться про психологічну свободу), що сприяють «гармонійному розгортанню і прояву різнобічних можливостей особистості», в тому числі, й шляхом подолання перешкод.

Розкриваючи індивідуально-психологічні складові особистісної свободи, Г. Балл виходить на категорію активності суб'єкта. І в такому розумінні поняття «свобода» і «самодетермінація» досить близькі. Самодетермінація на психологічному рівні пояснює власне «механізми» свободи. У проблемі самодетермінації саме й висувається на передній план проблема власної активності людини, її здатність до самостійного вибору напряму саморозвитку.

Всебічна розробка проблеми особистісної свободи і самодетермінації особистості здійснюється в роботах багатьох відомих українських психологів. Ряд досліджень, присвячених проблемам гуманізації та гуманітаризації психології, саморозвитку, самоорганізації та самодетермінації особистості в освітньому просторі, виконано С.Д. Максименком (2021) та під його безпосереднім керівництвом.

Значна розробка цієї проблеми здійснена співробітниками лабораторії психології особистості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (Сердюк, 2018, 2021 та ін.), працюючи над вивченням *технологій самодетермінації розвитку особистості, її самореалізації та психологічного благополуччя*. Основна ідея цих досліджень полягала в тому, що самодетермінація особистісного розвитку базується на наявному у людини прагненні до саморозвитку та психологічного благополуччя, яке внаслідок асиміляції соціокультурного досвіду, шляхом індивідуально властивого способу саморегуляції, веде до узгодженості та гармонізації особистісної структури, що забезпечує їй свободу вибору.

На основі результатів комплексного дослідження (Сердюк, Данилюк, Турбан, Пенькова, & Володарська та ін., 2018), було встановлено, що психологічною основою самодетермінації особистості є самостійність та незалежність, прагнення до особистісного зростання, усвідомленість життєвих цілей, цілісне сприйняття життєвого шляху, активне включення в суспільне життя, позитивне самоставлення.

Значні взаємозв'язки показників самодетермінації особистості з показниками її самореалізації, життєстійкості особистості та психологічного благополуччя свідчать про те, що самодетермінація дуже важлива для збереження здоров'я, оптимального рівня працездатності й активності, особливо в стресогенних умовах. Самодетермінація означає відчуття свободи по відношенню як до сил зовнішнього оточення, так і до внутрішніх сил особистості. Тому ключовим поняттям цієї теорії є поняття автономії.

Автономія особистості, що вивчалася з позицій теорії психологічного благополуччя, базується на таких особистісних рисах, як прийняття людиною

самої себе такою як є із своїми недоліками і перевагами; повага до самої себе, до власних позитивних якостей; намагання жити згідно із власними цінностями, установками і принципами, віра, що боротьба за них призведе до позитивного результату; опір зовнішнім впливам. Людина, що володіє такими розвиненими особистісними рисами може діяти, виходячи із власних підстав, вона відчуває силу і здатність для внутрішніх мотивованих дій, і це дає їй відчуття психологічного благополуччя.

Психологічне благополуччя особистості є ще однією необхідною умовою становлення суб'єкта і є невід'ємною стороною формування мотивації самореалізації та самодетермінації особистості. Сприяння психологічному благополуччю особистості полягає в актуалізації її внутрішніх ресурсів, що криються в осмисленні резервів повноцінної реалізації в теперішньому та можливості розвитку своїх самодетермінаційних здібностей в майбутньому.

Феномен психологічного благополуччя особистості користується заслуженим інтересом дослідників, адже ВООЗ визначає здоров'я як стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки як відсутність хвороб і фізичних дефектів». У такому визначенні наголошується важливість, власне, не відсутності хвороби, а наявності здоров'я. У цьому сенсі воно має позитивну спрямованість, йдеться про те, що здоров'я знаходиться в деякій точці континууму: між психічним розладом і психологічним благополуччям.

Психологічне благополуччя особистості має складну та багатогранну особистісну детермінацію, важливе значення в якій належить, чинникам особистісної автономії, самовираженню, реалізації своєї природи, розкриттю свого творчого потенціалу, цілеспрямованості, позитивним взаєминам з оточуючими та самоефективності (Сердюк, 2019).

Встановлено, що психологічне благополуччя особистості пов'язане із ціннісно-смысловими орієнтаціями (життєвими цілями, процесом життя, результативністю життя) та життєстійкістю особистості. Тому психологічне благополуччя особистості можна вважати психологічною основою безпеки особистості, що виконує саморегулятивну функцію збереження цілісності і стабільності особистості як психологічної системи.

Зважаючи на гострі виклики сучасного суспільства, – стресогенність, емоціогенність, кризи, умови невизначеності тощо – пошук оптимальних шляхів і засобів підвищення *стресостійкості, життєстійкості, толерантності до невизначеності, сприяння посттравматичному зростанню* тощо, стає предметом багатьох сучасних досліджень.

Соціогуманітарні проблеми суспільства є серйозними викликами особистості й потребують ґрунтовного вивчення психологічних основ особистісної стійкої в кризових умовах розвитку та умовах невизначеності, що зумовлюється стрижневими особистісними утвореннями – ціннісними та смисложиттєвими орієнтаціями, духовним розвитком, здатністю до ініціації власного розвитку, розкриття особистісного потенціалу та самореалізації.

Взагалі проблема стійкості особистості в складних умовах є однією із найпріоритетніших у будь-якому суспільстві, про що свідчить збільшення кількості наукових публікацій їй присвячених (Коқун, 2020, 2022; Чиханцова, 2022; Kuprieieva, Traverse, Serdiuk, Chykhantsova, & Shamych, 2022 та ін.). Значний інтерес до вивчення феномена життєстійкості зумовлений також її важливістю для підтримки психологічного здоров'я людини. Як слушно зазначають Т.М. Титаренко та Т.О. Ларіна (2009), життєстійка поведінка часто є для людини способом її виживання. Адаже їй постійно доводиться виборювати власне «місце під сонцем» та відстоювати своє існування. Не тільки долати чергові життєві кризи, а й знаходити ефективні способи існування в екстремальних життєвих умовах. Особливо в ситуаціях, коли існує безпосередня загроза життю людини або її близьким. Зазначається також, що життєстійкість може проявлятися і як особистісна риса, що визначає спрямованість людини на подолання труднощів, її здатність гнучко та мобільно реагувати на зміни ситуації (Титаренко, & Ларіна, 2009).

Феномен життєстійкості особистості є одним із основних параметрів її особистісної зрілості та індивідуальної здатності до саморегуляції. Його визначають як особистісний конструкт, що сприяє успішному пристосуванню людини до змін навколишнього світу в своєму прагненні до досягнення психологічного благополуччя та самореалізації, а також виконує важливу буферну функцію, перешкоджаючи деструктивному розвитку особистості (Чиханцова, 2021).

На основі ґрунтовного емпіричного вивчення, О. Чиханцова у структурі життєстійкості виділяє такі компоненти: смисловий (цілі та смисли, осмисленість життя, локус контролю «Я», управління середовищем, локус контролю життя); саморозуміння (самоприйняття і самоповага, саморозуміння); саморегуляція (розвинуті навички самоорганізації, здатність фіксуватися на досягненнях); позитивні взаємини з іншими (ресурси підтримки саморозуміння, самоінтерес, здатність самостійно приймати рішення та втілювати їх); цілісність сприймання життєвого шляху (усвідомлення взаємозв'язку подій життєвого шляху, оцінки перспективи майбутнього). Також дослідниця визначила такі основні механізми зниження психічного напруження і розвитку життєстійкості:

адаптивний, сприяє конструктивному вирішенню труднощів і полягає в об'єктивності ситуації, прогнозування можливих варіантів ситуації і поведінкових проявів, аналізі внутрішніх ресурсів особистості з урахуванням минулого досвіду; дезадаптивний, забезпечує можливість швидкого зниження емоційної напруги в ситуації стресу, виникає як результат дисонансу між визнанням суб'єктом своєї ролі у виникненні проблеми і своєї відповідальності за її результат; між власними діями і причинами актуальних труднощів; як один із можливих варіантів, – самоусунення (ігнорування проблеми, заперечення проблеми, фантазування тощо); розвиваючий, сприяє різнобічному осмисленню проблемної ситуації, включення її в більш широкий контекст самовдосконалення та самореалізації і полягає в позитивній інтерпретації ситуації, інтеграції особистісних ресурсів і стилю поведінки, синергії актуальних потреб в розвитку особистісного потенціалу і власних можливостей, що забезпечує збереження психологічного здоров'я і благополуччя особистості в будь-якій ситуації.

Окремого виділення заслуговує проблема *професійної життєстійкості*, що є найважливішою складовою загальної життєстійкості людини. Значна розробка цієї проблеми належить О. Кокуну. Професійна життєстійкість визначається ним як системна особистісно-професійна властивість, що формується у фахівця упродовж професійного життя, виявляючись у певному рівні включеності в професійну діяльність, контролі за нею та прийнятті «професійних ризиків», і забезпечує його здатність протистояти несприятливим обставинам у роботі, запобігаючи розвитку професійної дезадаптації, розладам здоров'я та забезпечуючи особистісно-професійне зростання (Кокун, 2022). Актуальність цієї проблеми не знижується, відчувається нестача емпіричних даних й стосовно передумов (ресурсів, чинників) життєстійкості, особливо, психофізіологічних ресурсів.

Життєстійкість вважають відносно новим психологічним феноменом, що досліджується в різних сферах. Концепція життєстійкості людини активно розвивається та впроваджується у світі в галузі медицини, зокрема, охорони здоров'я та догляду за хворими, у сфері громадської безпеки, військових операцій тощо (Кокун, Pischko, & Lozinska, 2022).

Зростання стресогенності в умовах війни, її психологічних наслідків, зумовлює потребу в дослідженнях щодо надання ефективної психологічної допомоги населенню. Предметом психологічних досліджень все частіше стають такі феномени позитивного функціонування людини такі, як *ресурси особистості, резильєнтність, толерантність до невизначеності* тощо (Чиханцова, & Гуцол, 2022).

Під резильєнтністю розуміють здатність людини відновитися до «достресового» стану після стресових і травмувальних ситуацій за допомогою особистісних ресурсів. Тобто не адаптуватися під нові реалії, а повернутися до попереднього звичного життя без втрат для фізичного та психічного здоров'я

Це процес взаємодії між різними характеристиками та ставленнями, на результат якого можуть позитивно впливати різні захисні фактори. Розвиток резильєнтності є складним і особистісним процесом, що включає поєднання внутрішніх і зовнішніх ресурсів (Чиханцова, & Гуцол, 2022).

Травмівні події останніх років спричинили колективну психотравматизацію суспільства і зумовили значні виклики ментальному здоров'ю громадян. Різка зміна соціальних та психологічних умов зумовила необхідність швидкої трансформації як соціального, так й особистісного досвіду, що є необхідною умовою подолання негативних психоемоційних та соціальних наслідків ситуації, що склалася. Конструювання нового досвіду, особливо в травмівній ситуації невизначеності, є одним із вагомих чинників подолання негативних викликів ментальному здоров'ю українців, зазначають Н. Чепелева, М. Смульсон, С. Рудницька, О. Зазимко та ін. (Чепелева, 2022). Конструювання досвіду є також важливою передумовою самопроєктування особистості, як зазначають автори, тобто створення дискурсивного проєкту себе майбутнього на основі осмисленого та трансформованого соціокультурного досвіду та сконструйованого на його основі життєвого та особистісного досвідів.

Саме особистісне й життєве самопроєктування перетворює людину на автора – свого життя та самої себе. Авторство і є показником зрілої особистості, що осмислила себе, власний життєвий досвід та створила на цій основі свій особистісний проєкт і здатна розвиватися у напрямі реалізації цього проєкту. Провідна роль у процесі дискурсивного конструювання досвіду належить наративу, що є когнітивною схемою конструювання сенсу через тематичне розташування фактів як організованих сюжетів, які спираються на соціокультурні та особистісні конструкти. Наратив є не лише важливим інструментом розуміння та інтерпретації особистого досвіду, навколишньої реальності, а й провідним засобом саморозуміння, самоконструювання та особистісного зростання. Отже, *салютогенез, позитивне психічне здоров'я* є саме тією психологічною основою, що сприяє досягненню позитивних пріоритетів особистості: реалізації свого потенціалу, ефективному доданню труднощів, продуктивній і плідній праці, психологічному благополуччю. Принциповою особливістю цього напрямку є *зміна фокусу підходів у сучасних дослідженнях особистості з орієнтації на симптоми і дефіцит, на розвиток і підтримку її внутрішніх ресурсів.*

Тобто відбулась зміна патогенетичних підходів у дослідженнях на салютогенетичні. У зв'язку з цим в усьому світі став набирати популярності рух за позитивне психічне здоров'я. Цей новий перспективний напрямок досліджень спрямований на вивчення умов і процесів, що впливають на встановлення внутрішньої рівноваги та оптимального функціонування людини, що сприяє розкриттю її особистісного потенціалу, самореалізації та психологічному благополуччю.

В основі *позитивного психічного здоров'я* лежать позитивні психосоціальні фактори, засновані на внутрішніх ресурсах особистості, таких як стійкість, оптимізм, мудрість, соціальна підтримка, життєві цілі або сенс життя, духовність, самоефективність, здатність до ефективних копінг-стратегій подолання стресу тощо. Ці фактори й опосередковують траєкторію самовдосконалення, самореалізації, включаючи психологічне благополуччя, щастя, задоволеність життям, стресостійкість, життєстійкість, посттравматичне зростання, успішне старіння, профілактику психопатології та інше (Serdiuk, 2022).

Зміщення фокусу психологічного втручання з проблеми на її розв'язання, характерне для концепції позитивного підходу, розширює можливості розвитку внутрішніх ресурсів особистості в досягненні станів оптимального функціонування, психологічного благополуччя, якості життя та ін.

У цьому позитивному сенсі психічне здоров'я є основою психологічного благополуччя і ефективного функціонування людини, при якому вона може реалізувати свій власний потенціал, ефективно долати труднощі, продуктивно і плідно працювати. В останні роки саме цей напрям досліджень у вітчизняній і світовій психології особистості набув пріоритетної уваги.

1.3. Особливості та перспективи розвитку української психології особистості.

Різноманітність визначень особистості у працях українських психологів, свідчить про багатогранність та складність цього поняття.

Кібернетичний простір, який виник у ХХ сторіччі, створив умови для розвитку нових векторів взаємодії людина/соціум – віртуальне середовище. Тому вивчення впливу інформаційно-комунікаційних технологій та кіберпростору на розвиток, саморозвиток та трансформацію особистості є дуже актуальним і буде постійно розвиватись (Bugayeva, 2022).

Сучасний світ розвивається та змінюється дуже швидко. Виникнення глобальних загроз – пандемій, кліматичних та техногенних катастроф, а також нових методів ведення гібридних війн в умовах воєнних конфліктів та віртуалізація кіберзлочинності посилили акценти наукового вивчення різних аспектів особистості існування людини в складних умовах off-line та on-line небезпек.

Методи впливу на особистість в епоху цифрових технологій

Через віртуальний простір можна впливати на свідомість людини за для маніпулювання нею з метою досягнення маніпулятором власних цілей. Одним з важелів впливу є застосування методів таргетингу. Розглянемо механізм дії методів таргетингу на прикладі психології реклами.

Вплив на особистість через рекламу почався з виникненням торгівлі, проте зі створенням кіберпростору та соціальних мереж з'явився новий вид впливу на особистість людини – таргетивна реклама.

Таргетивна реклама підбирається на підставі аналізу особистих даних про користувача, з урахуванням його смаків, уподобань і потреб. Саме тому демонстрація адресно-спрямованої реклами є більш ефективною і сильнішою за ступенем інформаційно-психологічного впливу на особистість споживача.

Методи таргетивної реклами є, на сьогоднішній час, одними з найвпливовіших важелів маніпулювання громадською думкою через соціальні мережі та інтернет-пошуковики. Саме цей вид реклами, з метою маніпулювання виборцями, було застосовано приватною британською компанією Cambridge Analytica, чия діяльність пов'язана з аналізом і збором електронної інформації, а також стратегічними виборчими технологіями.

Метою створення цієї методики було об'єднати великі дані, що отримані з соціальних мереж з військовою методологією проведення інформаційних операцій, а потім застосувати її для прицільного індивідуального впливу на американський електорат. Крістофер Уайлі, який допоміг заснувати компанію з оброб-

ки даних Cambridge Analytica і працював там до 2014 року, описав компанію як "арсенал зброї" у культурній війні (The New York Times, 2018).

Cambridge Analytica за допомогою спеціальних алгоритмів обробляла отримані дані та формувала психологічні портрети американських виборців, щоб маніпулювати їхньою думкою через політичну рекламу. Таким чином у липні 2016 року представники кампанії Дональда Трампа отримали додаток, який підказував політичні уподобання і особистісні типи жителів за їх адресами, завдяки чому можна було будувати агітаційну програму дуже прицільно і ефективно (The New York Times, 2018).

В результаті застосування особистих даних користувачів та їх психологічних характеристик, спрямованого таргетивного впливу зазнали 2 мільйона американців в 11 штатах. На думку, що поширювалась у ЗМІ, саме це стало одним з факторів перемоги Дональда Трампа на виборах.

Швейцарський журнал "Das Magazin" опублікував розслідування про те, як технології персоналізованої реклами, які були застосовані в мережі Facebook, вплинули на підсумки виборів в США та референдум про вихід Великобританії з ЄС (Das Magazin, 2018).

Також "The Guardian" тривалий час займались розслідуванням втручання Facebook у вибори президента США Дональда Трампа та Brexit через маніпуляції інформацією (The Cambridge Analytica Files, 2018).

За основу для таргетивної реклами була взята п'ятифакторна модель особистості OCEAN американського психолога Lewis R. Goldberg (1999). Згідно моделі є п'ять основних рис особистості: екстраверсія, доброзичливість, свідомість, нейротизм та відкритість досвіду (Goldberg, 1999). У свою чергу, за основу R. Lewis узяв трифакторну модель Ганса Айзенка, в якій були три критерії оцінки – екстраверсія, нейротизм та психотизм, – і доповнив її (Hans Eysenck, 2016).

Зі слів психолога Michal Kosinski, оскільки кожен рис характеру людини можна виміряти на основі п'яти вимірів особистості, "Великої п'ятірки": відкритості, свідомості, екстраверсії, доброзичливості та нейротизму, можливо, ґрунтуючись на цих вимірах, відносно точно сказати, з якою людиною ми маємо справу, тобто які в неї потреби та страхи, а також, як вона поводитиметься. Але тривалий час проблемою було отримання даних, адже для їх визначення потрібно було заповнити складну, дуже особисту анкету. Потім з'явився інтернет і Facebook (Das Magazin, 2018).

Саме Cambridge Analytica проводила агітацію перед британським референдумом відносно виходу з ЄС. Особисту інформацію про британців, Cambridge

Analytica, як і в випадку з передвиборчою компанією Дональда Трампа, збирала в соціальних мережах.

Алгоритм, який застосовувала Cambridge Analytica, дозволяв з'ясувати персональні дані користувачів: такі як стать, вік, рівень інтелекту, сексуальну орієнтацію, і навіть наявність психічних травм, на основі звичайних "вподобайок".

Недобросовісні компанії отримують особисті дані користувачів із соціальних мереж, частіш за все, за їх власною згодою. Наприклад коли користувачі у Facebook проходять тести, перевіряючи свій IQ, або хочуть узнати, на кого з акторів вони схожі, чи хто є їхнім двійником, людина добровільно дає згоду на доступ до її персональних даних.

Пізніше стало відомо, що у Facebook стався великий витік особистих даних п'ятдесяти мільйонів користувачів, які без їх відома були використані в ході президентської гонки для політичної "таргетованої" (тобто, адресно-спрямованої) реклами. Ці дані були отримані за допомогою вікторини "Це ваше цифрове життя", яка проходила ще у 2014 році.

Ще у 2011 році австрійський активіст Шремс звернувся в Facebook з запитом надати йому всю інформацію, яку мала про нього компанія. В результаті йому видали CD, де було 1200 файлів, що містили повний архів його листування, статуси, публікації на його сторінці, інформацію про IP-адреси всіх пристроїв, з яких він коли-небудь заходив на сайт Facebook, і навіть особисті повідомлення, які, як він вважав, він давно та безслідно видалив.

Окрім соціальних мереж, особисті дані потрапляють до третіх осіб через програми та додатки, де, при встановленні них, користувач дає добровільну згоду на доступ до своїх персональних даних.

Наприкінці лютого 2023 року знов набрав популярності застосунок GetContact. Це телефонна утиліта, яка дає змогу подивитися, як ваш або чийсь інший номер записаний в адресній книзі інших користувачів. GetContact просить дозвіл до наступної інформації: телефонної книги користувача, історії дзвінків, IP-адреси, фотографій та відео, поштової адреси та іншого.

Після отримання дозволу всі контакти потрапляють в загальну базу сервісу, яка може стати доступною практично для будь-якої зацікавленої особи, як для розсилки рекламних повідомлень, таргетивної реклами так і потрапити до колекторів, шахраїв, кіберзлочинців або спеціалістів ворожих країн. Що є особливо небезпечним для України, яка зазнала збройної агресії РФ. Навіть якщо користувач не дав згоди на доступ до своєї телефонної книги, додаток завантажує всі

списки контактів користувачів на сервери GetContact, в тому числі номери телефонів людей, які не давали на це власного дозволу.

Для встановлення телефонного додатку, пропонується прийняти умови угоди користувача. Більшість користувачів позначають згоду галочкою, не читаючи умови угоди але згідно умов договору, користувач дозволяє компанії збирати будь-які дані та ділитися ними з третіми сторонами.

GetContact не порушує Правила збирання, оброблення та зберігання персональних даних, які визначено Законом України "Про захист персональних даних" (Закон України "Про захист персональних даних", 2010).

Дізнатися про те, яку інформацію збирають мобільні додатки, можна подивившись на функції, що пропонуються і по списку дозволів, які запитують додатки при установці. Найбільш часто це доступ до телефонної книги, фотогалереї, мікрофону та відеокамери. Також користувач може надавати інформацію про стать, вік, включаючи дату народження і дозвіл на визначення геолокації.

При заповненні анкети, компанії можуть отримувати інформацію про інтереси, риси характеру і спосіб життя користувачів. Для публікації фотографій просять доступ до фотоальбому і відеокамери, завдяки чому можна стежити за спілкуванням користувачів.

Закон (абзац 8, статті 2) (Закон України "Про захист персональних даних", 2010) не деталізує і не визначає перелік персональних даних. Тобто, положення Закону можуть бути застосовні до збору будь-яких персональних даних. Таким чином ст. 2 Закону легітимізує збирання та оброблення даних, запит на які роблять під час реєстрації користувачі в застосунках, чим юридично захищають себе від відповідальності.

Для того, щоб забезпечити збереження персональних даних, треба притримуватись основних *правил психологічної кібербезпеки*:

1) Не слід проходити тести, де просять користувача увійти через Фейсбук. Більшою мірою вони розважальні, створені для масового збору даних і не є такими, що несуть правдиву інформацію.

2) Читайте правила користувача до застосунків. Якщо додаток вимагає особисту інформацію, яка є зайвою для нього, треба відмовитись від його встановлення.

3) Не слід натискати кнопку "подобається" на сторінці якогось конкретного продукту. Це може спровокувати потік реклами та спаму.

4) Краще не проходити за посиланням з соцмережі, якщо щось зацікавило – більш безпечно йти безпосередньо на згаданий веб-сайт.

5) Не слід викладати фото та відео особистого змісту власні та дітей. Це може бути небезпечним.

6) Не слід викладати у соцмережах фото та відео роботи ППО та будь яку іншу інформацію, яка може бути використано ворогом проти України.

7) Потрібно пам'ятати, що інформація, яка викладається в соцмережі, навіть на закритих ділянках, може потрапити у область загального користування.

Сучасний кіберпростір і нові структури дистанційних комунікацій розширюють можливості реалізації злочинних схем та кримінальних впливів на користувачів інтернету.

Основні методи кримінального психологічного впливу злочинця на особистість користувача в кіберпросторі:

1. *Інформування.* Надання неповної, доповненої спотвореними або вигаданими деталями інформації з метою зміни або формування у жертви певного ставлення до якогось факту або події.

2. *Переконання.* Ґрунтується на логічних прийомах доказів. Оскільки доказ складається з трьох частин: тези, аргументів і демонстрації, з метою маніпуляції в ході доказу можлива підміна тези або ж використання в якості доказів тези доводів, вірних частково і при певних умовах. Можливо також застосування свідомо помилкових доводів.

3. *Навіювання* – навмисний психічний вплив на свідомість людини з метою зміни її поведінкових особливостей, психічного і емоційного стану, при якому відбувається некритичне сприйняття переконань і установок. Навіювання орієнтоване на емоційну сферу жертви і нею не усвідомлюється. В його основі лежить ослаблення дії свідомого контролю жертви і зниження критичності при сприйнятті нею інформації, яку навіюють.

За способом реалізації навіювання поділяється на *пряме* (імперативне) і *непряме*.

Пряме навіювання припускає використання певних словесних команд, які впроваджуються у свідомість жертви і стають, у подальшому, активними елементами її поведінки.

Непряме навіювання здійснюється подачею прихованої інформації і тому не викликає внутрішнього опору у навіюваного.

4. *Примус.* Відкритий тип впливу, що передбачає психологічний тиск, вимогу, наказ, шантаж, загрозу.

Розвиток сучасних інформаційно-комунікаційних технологій розширив можливості кіберзлочинців, які тепер використовують для нападів на своїх жертв віртуальну мережу інтернет.

Вивчення психології кібержертви та кіберагресора неможливо без врахування особливостей віртуального середовища та впливу кіберпростору на психіку людей.

Безкарність і легкість вчинення правопорушень у кіберпросторі є провідними у поширенні даного феномену в сучасному суспільстві. Особливої уваги цей аспект набуває в умовах гібридних війн та збройної агресії РФ проти України.

Психологія агресивної поведінки в умовах інформаційного середовища

До агресивної поведінки у віртуальному просторі відносяться кіберпереслідування, кіберцькування та кібервбивство.

Найбільш поширеними видами кіберпереслідування є кібермобінг, кібербулінг, кіберсталкінг, кіберхарасмент, кібергрумінг, тролінг і грифінг.

До інших видів насильства у кіберпросторі належать: RIP-тролінг, кібертероризм, асистований кіберсуїцид та кібервбивство (Бугайова, 2017) (див. рис.1 (а)).

За даними досліджень Бедфордського університету, кіберпереслідування у останні роки стало більш поширеним явищем, ніж фізичне переслідування (Бугайова, 2017).

Кіберпереслідування – це використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для цькування окремих осіб або груп людей, яке являє собою систематичне, психологічне насильство, що застосовується до жертви переслідування: приниження її честі та гідності через поширення у віртуальному просторі завідомо неправдивої інформації, чуток, пліток і компрометуючих матеріалів, що містять глузування, провокації, прямі образи, залякування, погрози та насильство з боку кіберпереслідувача, які повторюється протягом три-валого часу. Мета кіберцькування та кіберпереслідування – нанесення максимальної психологічної шкоди жертві.

Кібермобінг – форма психологічного насильства у вигляді цькування людини з використанням засобів електронної комунікації для образ, погроз і принижень. Кібермобінг відрізняється від мобінгу тим, що у віртуальному просторі для її жертв не існує безпечних зон, оскільки кіберпереслідувач не обмежений просторово-часовими межами, завдяки анонімності, відчуває себе безкарно і, використовуючи сучасні технічні і програмні можливості, може отримати доступ до інформаційно-комунікаційних пристроїв жертви.

Кібербулінг – одна з форм переслідування, залякування, психологічного цькування підлітків, рідше дітей молодшого віку за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій – інтернету, мобільних телефонів і інших цифрових пристроїв.

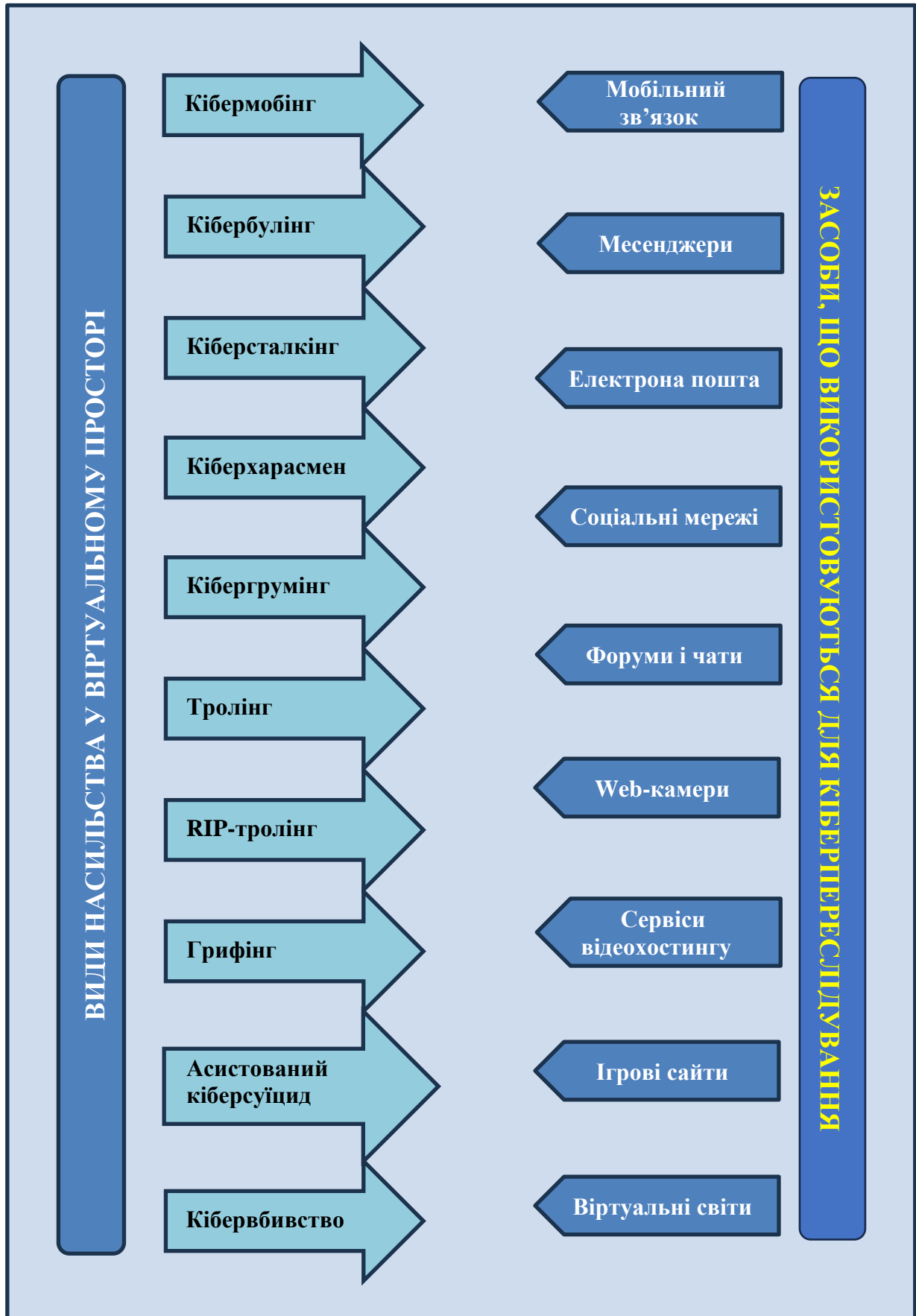

Рис. 1.3.1(а)

Рис. 1.3.1(б)

Кібермобінг в мережі інтернет, зазвичай ініціює група людей, піддаючи цькуванню одного з учасників своєї групи або випадкового користувача.

Іноді для цієї мети створюються цілі сайти, на яких розміщуються компрометуючі матеріали на дитину, що переслідується, або онлайн слем-буки – віртуальні зошити, де учні та студенти публікують рейтинги та коментарі про своїх співучнів, як позитивного, так і різко негативного, образливого характеру.

Кіберсталкінг – використання інтернету для навмисних переслідувань окремої людини, групи людей чи організації, що повторюються. Найбільш часто кіберсталкери використовують нав'язливе стеження за жертвою, моніторинг її діяльності у віртуальному просторі, збір конфіденційної інформації та викрадення особистості жертви з метою залякування, шантажу і домагань. Найбільша зафіксована тривалість кіберсталкінгу – 20 років. Причиною кібер-сталкінгу може бути особиста неприязнь, ненависть до переслідуваної особи, помста, бажання маніпулювати, прагнення до ізоляції жертви. Так само жертва може бути обрана випадково.

Кіберхарасмент – психологічна кібератака, що повторюється, яка спрямована на співрозмовника в мережі інтернет, та проявляється наполегливими образами, утисками, домаганнями і віртуальною агресією. Зазвичай виражається у вигляді численних повідомлень, третюючих жертву переслідування, нав'язливих цілодобових дзвінків і розмов принизливого й образливого характеру.

Кібергрумінг – відповідно до Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, це підготовка дитини до сексуального примусу або комерційної сексуальної експлуатації (Child abuse in cyberspace., 2005).

Це протиправні дії повнолітньої особи, спрямовані на встановлення за допомогою спілкування через інтернет, довірливих стосунків з неповнолітньою особою з метою схилення її до вступу в сексуальний зв'язок.

Тролінг – одна з форм соціальної агресії в кіберпросторі, що проявляється в жорсткій соціальній провокації, створенні конфліктних ситуацій, втягуванні в полеміку віртуальних співрозмовників з метою розпалювання скандалу в мережевому спілкуванні. Тролінг може існувати виключно у віртуальних спільнотах, йому притаманні специфічні механізми розвитку збудження, що виражається в лавинопо-дібній агресії, яка миттєво розповсюджується на більшість учасників конфлікту (Jonathan, 2020).

RIP-тролінг – публікація на меморіальних сторінках людей, що померли,

коментарів знущального змісту з метою викликання негативних емоцій у їхніх родичів.

Грифінг – внутрішньоігрове хуліганство – умисне заподіяння моральної та матеріальної шкоди учасникам комп'ютерних ігор. Грифери піддають цькуванню і переслідуванням окремих гравців, пошкоджуючи їх персонажі, блокуючи функції гри та створюючи нестерпні умови для мережевої команди в цілому, з метою настроювання проти них інших членів команди і усуненні цих гравців з ігрового процесу.

Асистований кіберсуїцид – одна з форм психологічного насильства над особою з боку іншої особи, яка доводить жертву до суїциду, в результаті психологічних маніпуляцій або психологічного тиску (наприклад, у "Групах смерті"), та яка керує його діями через інтернет. Крайньою формою прояву кібернасильства є кіберббивство – умисне заподіяння смерті іншій людині за допомогою використання бездротового доступу до інтерфейсу через експлойти і втручання в роботу значущих систем та пристроїв, що знаходяться під дистанційним комп'ютерним управлінням (Бугайова, 2017).

Кіберпереслідування та кіберцькування сприймаються переслідуваними як постійний психологічний стрес, що веде до виснаження захисних сил організму, дестабілізації і руйнування психіки жертви, розвитку депресій і суїцидальної поведінки.

Необмежені можливості кіберпростору – анонімність, трансформація "Я-образу", крадіжка ідентичності і таке інше, створюють сприятливі умови для кібернасильства.

Із-за особливостей віртуального середовища кіберзлочинці не можуть адекватно оцінювати шкоду, заподіяну ними жертві через кіберпростір, оскільки психологічно сприймають взаємодію з жертвою як з цифровим об'єктом, а не з реальною людиною.

Ймовірно, багато кіберпереслідувачів і учасників кіберцькування в реальності не стали б реалізовувати свої задуми, переслідуючи жертву звичайним способом. Саме безкарність і легкість вчинення таких право-порушень у кіберпросторі є провідними у поширенні даного феномену в сучасному суспільстві.

При кіберпереслідуванні та кіберцькуванні, огляд місця події пов'язаний з труднощами, оскільки визначається межами кіберпростору, який має свої унікальні особливості.

Проведення якісних судових експертиз при кібернасильстві, також є проблематичним із-за складності постановки грамотних питань експерту зі сторони осіб, що призначають експертизу.

Це пов'язано з відсутністю у них спеціальних теоретичних знань та практичного досвіду розслідування даної категорії справ.

Для швидкого реагування в разі розслідування кіберзлочинів, пошуку, збиранні доказів в електронній формі та їх вилученні з подальшим проведенням оперативно-розшукових заходів і призначенні судових експертиз, необхідно серйозне знання сучасних комп'ютерних технологій, особливостей віртуального середовища та впливу кіберпростору на психіку злочинців і їх жертв.

Для агресивного психологічного впливу на особистість у кіберпросторі використовуються (див. рис.1 (б)):

✓ *мобільний зв'язок* (використання фото та відео для дискредитації і залякування жертви, доставка текстових й мультимедійних повідомлень);

✓ *месенджери* – сервіси миттєвих повідомлень, мобільні програми або *веб-сервіси* (використання ICQ для відправки повідомлень, злом аккаунту з розсилкою повідомлень родичам і друзям жертви, що дискредитують її);

✓ *електронна пошта* (розсилка повідомлень і листів, що залякують, які містять віруси, публікація в мережі листів жертви конфіденційного змісту);

✓ *форуми і чати* (розсилка агресивних повідомлень, розкриття анонімності аккаунту жертви, розміщення на сторінках форуму інформації жертви конфіденційного і особистого характеру);

✓ *соціальні мережі* (розміщення знущальних коментарів, та таких, що залякують жертву, розміщення фото та відеоматеріалів, злом аккаунту для розсилки повідомлень неналежного характеру від імені жертви, блокування аккаунту жертви і розсилання масових скарг та претензій на власника аккаунта, створення помилкового запису від імені жертви з його подальшим використанням для дискредитації жертви);

✓ *web-камери* (провокування жертви для відеозапису з її подальшою публікацією в інтернеті);

✓ *сервіси відеохостингу* (розміщення знущальних або відеороликів, що залякують);

✓ *ігрові сайти і віртуальні світи* (розміщення повідомлень, що принижують і жертву та залякують її, або завдають шкоду її ігровому персонажу, блокування функцій ігри з метою здійснення психологічного тиску).

Особливості агресивного психологічного впливу на особистість у кіберпросторі залежать від унікальності віртуального середовища, яке суттєво розширює можливості кіберзлочинців.

Для атак на жертву кіберагресори використовують (Бугайова, 2017):

1. Цілодобове втручання в особисте життя жертви за допомогою використання технічних і програмних засобів.
2. Використання шпигунських і хакерських програм для злову облікових записів та електронних поштових скриньок, крадіжки паролів доступу до облікових записів і особистої інформації жертви, що зберігається на належних їй інформаційно-комунікаційних пристроях, відстеження IP-адреси жертви, з метою контролю за її мережевою активністю та отримання геолокаційних даних про її місцезнаходження і переміщення;
3. Організація кібератак на інформаційно-комунікаційні пристрої жертви за для нанесення їй матеріальної та моральної шкоди.
4. Відсутність тимчасового і географічного обмеження для кіберпереслідування або кіберцькування.
5. Анонімність і безкарність кіберпереслідувача.
6. Необмеженість аудиторії спостерігачів за цькуванням.
7. Відсутність контролю в мережі інтернет за розміщенням кіберпереслідувачем фото, відео, аудіо і текстових матеріалів, що ображають, принижують та залякують жертву і неможливість їх нейтралізувати або вилучити з інтернет мережі.
8. Складність фільтрації повідомлень, що містять агресивний та образливий зміст.
9. Швидкість поширення інформації в кіберпросторі.
10. Активізація старого і створення нового контенту, неухильне збільшення меж поширення його у кіберпросторі.
11. Використання цифрових технологій та спеціальних програм для обробки візуальної (фото і відео монтаж) і аудіальної (аудіомонтаж) інформації з метою створення контенту, що ображає жертву (наприклад, колажів або відеороликів).
12. Можливість приєднання до кіберпереслідування жертви інших осіб, як не знайомих між собою, так і не знайомих з жертвою, що об'єдналися в глобальній мережі інтернет виключно заради процесу цькування.
13. Кіберсексуальні домагання (в тому числі неповнолітніх осіб).
14. Залучення жертви в протизаконну і протиправну діяльність через інтернет за допомогою обману, залякувань і шантажу.
15. Крадіжка ідентичності переслідувачем з метою нанесення образи і шкоди третій особі нібито від особи жертви.

16. Створення клонів і фейкових облікових записів для посилення психологічної кібератаки на жертву.

17. Розголошення у віртуальному просторі конфіденційної інформації жертви (інтимних фотографій, листувань приватного характеру, адреси проживання, місця роботи або навчання, фінансового стану).

18. Кіберпереслідуванню та кіберцькуванню можуть поступово піддаватися близькі люди чи члени родини жертви, що посилює для неї ситуацію, яка психотравмує.

19. Комунікаційна ізоляція жертви – видалення її з груп в соціальних мережах і сервісів миттєвих повідомлень, виключення з ігрового співтовариства, блокування доступу до сайтів, внесення жертви в чорний список, ігнорування дзвінків й таке інше.

20. Спроби контролювати поведінку жертви через загрозу розкриття її конфіденційної інформації або через погрози заподіяння їй шкоди чи застосування насильства;

21. Псевдовіктимізація – подання кіберпереслідувачем його жертви її мережевим знайомим і оточуючим людям в ролі агресора і преподнесення себе в якості жертви. Залучення для доказів "вини жертви" фейкових матеріалів і неправдивої інформації;

22. Здійснення покупок інтимного характеру (наприклад, секс-іграшок), оформлення підписок на порнографічні журнали та замовлення інтимних послуг на ім'я жертви з оформленням доставки замовлень на місце її роботи або навчання;

23. Можливість психологічного впливу на жертву через кіберпростір, застосування до неї психологічних маніпуляцій або вчинення на неї психологічного тиску, керування діями жертви через інтернет.

24. Можливість вчинення кібервбивства за допомогою використання експлойтів.

25. Перенесення переслідування жертви з кіберпростору в реал (можливість сексуального насильства та фізичного нападу, аж до вбивства).

Наслідки кіберагресії для жертви (Бугайова, 2019):

1. Психологічні проблеми:

- виникнення страхів і фобій;
- панічні атаки;
- розвиток психологічної нестабільності – невпевненості у собі, замкненості, відчуження, безпорадності;
- негативна зміна самооцінки;

- погіршення працездатності;
- порушення пам'яті;
- зниження концентрації уваги;
- підвищення вразливості, уразливості, стомлюваності, тривожності, дратівливості, нервозності, конфліктності;
- втрата мотивації;
- зниження самоконтролю;
- невмотивована агресія;
- розвиток дистресу та депресії аж до суїцидальної поведінки.

2. Соціальні проблеми:

- виникнення конфліктів у сім'ї, на місці роботи та навчання;
- порушення комунікативних зав'язків;
- вимушена зміна місця проживання через страх переслідування;
- втрата працездатності;
- втрата соціального статусу;
- розлади адаптації та соціальна ізоляція.

3. Проблеми зі здоров'ям:

- порушення роботи органів і систем організму;
- загострення хронічних захворювань;
- розвиток безсоння або постійна сонливість;
- поява нічних кошмарів;
- порушення апетиту;
- зниження імунітету;
- розвиток психічних розладів, психосоматичних, серцево-судинних та ендокринних захворювань;
- зміна лібідо, аж до фригідності у жінок і імпотенції у чоловіків (Бугайова, 2017).

Через особливості віртуального середовища, кіберагресори не можуть адекватно оцінювати шкоду, заподіяну ними жертві через кіберпростір.

У кіберпросторі, завдяки широким можливостям для комунікативної взаємодії та інтенсивних інформаційних потоків, виникає перевантаження соціальними контактами, що тягне за собою знецінення цих контактів і стирання межі, яка відокремлює образ реальної людини від його віртуального аватару.

Таким чином кіберагресор сприймає взаємодію з віртуальним співрозмовником не як з особистістю, що належить живій, реальній людині, яка має почуття і емоції, а як з цифровим клоном, що є породженням кіберсередовища, що існує поза межами реальності.

Агресивна поведінка підлітків: медичний, психологічний та юридичний аспекти проблеми

На агресивність підлітків впливають три основні чинники: біологічний, психологічний і соціальний.

Біологічний чинник включає:

- гормональний фон
  - спадкові особливості,
  - гіповітаміноз,
  - неврологічні захворювання,
  - ендокринні порушення,
  - вживання психотропних речовин, алкоголю і наркотиків,
  - перенесене інфекційне захворювання.
- Також агресивна поведінка може бути наслідком черепно-мозкової травми.

Вірменський психіатр С.Г. Сукиасян пише основні моделі агресивної поведінки (Сукиасян, 2023).

Морфологічна модель агресії. Ґрунтується на дослідженні функцій лобових часток, проведених Kluver H. та Bury P. C. (1934). Експеримент показав, що органічне ушкодження певних ділянок ГМ (ушкодження лобових часток, амигдали та вентромедіальних ядер гіпоталамуса) чинить серйозний вплив на зміну агресивності поведінки. Зміни відбуваються внаслідок порушення гомеостазу (Kluver, Bury, 1939).

Tonkonogy J. M. і Puente A. E. досліджували схильних до насильства осіб методом комп'ютерної томографії та ядерно-магнітного резонансу. У картині органічного ураження головного мозку домінували ураження мигдаликів і ураження передньонижнього фрагмента скроневої частки. Цей факт авторами інтерпретувався як можливий нейроанатомічний субстрат насильства (Tonkonogy, Puente, 2009).

Нейрональна модель агресії. Порушення гомеостазу організму спричиняє зниження порогу електричної провідності нейронних мембран, що викликає нервову фасилітацію і призводить до полегшення проведення імпульсу.

Багаторазове повторення імпульсу викликає вимкнення нейронної мережі, провокуючи збій, через що процеси, що були узгоджені раніше, протікають неадекватно.

Це порушення призводить до пошкодження певних когнітивних зв'язків, посилюючи імпульс і викликаючи односторонню реакцію "боротьби" агресивно-

го характеру (Naisberg, 1997).

Біологічна модель агресії. Агресивність залежить від показників та обміну речовин в організмі: кортизолу (Leyhausen P. 1965) та серотоніну (Norvell N., Worchell S. 1981), тестостерону (Archer J., 2006).

Kalin N.H. (1999) визначив, що дві категорії агресивності – захисна та атакувальна, мають різні нейрональні механізми формування. Захисну агресію викликає страх, що провокує підвищення концентрації кортизолу. Цей вид агресії пов'язаний із надмірною активністю правої лобової частки головного мозку.

Атакувальна агресія проявляється у вигляді імпульсу, характеризується підвищенням рівня тестостерону і зниженням рівня кортизолу. Цей вид агресії пов'язаний із низькою серотонінергічною активністю головного мозку (Jonathan, 2020).

Lewis C.E. (Lewis et al., 1991) зазначає, що стійка антисоціальна поведінка пов'язана з вираженими порушеннями серотонінергічних механізмів центральної нервової системи.

Слід зазначити, що такі стероїдні гормони, як тестостерон і кортизол, найчастіше розглядаються як регулятори основних патернів соціальної поведінки (Kathleen, Smrithi, Robert et.al., 2023; Shawn N. Geniolea, Justin M. Carréb, 2018).

Archer J. Показав, що тестостерон значною мірою корелює з агресією та конкурентною поведінкою (Archer, 2006).

Провокувати агресію можуть *соціальні проблеми* (Бугайова, 2021):

- насильство в сім'ї,
- насильство в ЗМІ,
- насильство в інтернеті,
- насильство в суспільстві (майнове розшарування, гостре почуття несправедливості),
- насильство в комп'ютерних іграх, оскільки у віртуальному світі знімаються заборони і обмеження морально-етичного і соціального планів – зняття табування насильства, вбивства, руйнування, відсутність суспільних і правових законів, що діють в реальності.
- Також агресію може потенціювати героїзація особистостей, що агресивно себе поведуть, коли дії головного героя, який влаштовує криваві розборки, здійснює насильство і вбивства, сприймаються дитиною природними та такими, що не викликають негативних емоцій на тлі його перемог і досягнень.
- До того ж, коли ці дії підкріплюються визнанням і схваленням оточуючих. Фактично відбувається стирання межі між добром і злом.

Більше половини агресорів стикаються з агресією у власних сім'ях. Або вони самі піддаються насильству з боку дорослих членів сім'ї, або постійно спостерігають, як дорослі агресори знущаються над іншими. Цю модель поведінки діти переносять на відносини з більш слабкими дітьми з оточення.

Для дітей агресор може виступати в ролі своєрідного героя, якому дитина прагне наслідувати.

Дослідниками Ірон і Роуелл Хьюсман було встановлено, що тридцятирічні чоловіки, які дивилися в дитинстві багато агресивних фільмів, в подальшому здійснювали серйозні злочини частіше, ніж ті, хто дивились більш спокійні сюжети.

Це говорить про те, що наслідування антигероям не тільки підвищує агресивність серед дітей і підлітків, а й може сприяти формуванню протиправних норм поведінки в дорослому житті, внаслідок детабування агресії, яку вони побачили раніше.

На розвиток агресивної поведінки впливають *психологічні особливості* особистості (Бугайова, 2021):

- вікова криза,
- акцентуації характеру,
- психологічна незрілість,
- імпульсивність,
- емоційна нестійкість,
- тривожність,
- дратівливість,
- помисливість,
- неможливість реалізувати свої потреби,
- неадекватна самооцінка,
- егоцентризм,
- бажання справити враження, самоствердитися,
- бажання заподіяти шкоду,
- прагнення до домінування і влади,
- пошук психологічної розрядки,
- неправильне виховання в сім'ї або відсутність такого,
- асоціальне коло спілкування,
- підпорядкування авторитетам,
- прагнення слідувати за лідером або бути як усі.

Причинами підліткової агресії можуть бути проблемні стосунки з батьками:

- непослідовність у вихованні,
- порушення емоційного зв'язку між батьками і дитиною,
- відсутність єдності у вихованні,
- агресивна модель поведінки батьків,
- байдужість батьків до агресивної поведінки дитини,
- знецінення дитини як особистості,
- ігнорування потреб дитини,
- надмірний контроль або його відсутність,
- насильство в сім'ї.

Розвитку агресивної поведінки можуть сприяти:

- конфлікти з однокласниками,
- надмірна вимогливість вчителя,
- прагнення до лідерства шляхом придушення інших,
- наявність поведінкових залежностей.

Розвиток агресивної поведінки можуть викликати психічні і соматичні захворювання, наприклад органічні ураження лобових і скроневих часток мозку внаслідок травм або пухлинних процесів, а також порушення мозкової активності.

Якщо дитина проявляє агресію і впоратися з нею педагогічними і психологічними методами не вдається, необхідно терміново провести медичне обстеження дитини.

Патологічну агресію, що свідчить про порушення в роботі організму і психіці дитини, можна розпізнати за такими ознаками:

а) агресія спостерігається протягом декількох місяців і є постійною неадекватною реакцією на різні ситуації;

б) агресія проявляється в особливо небезпечних формах – умисне псування чужого майна, кидання предметами, удари руками, ногами, прагнення заподіяти фізичну і психічну шкоду стороннім людям, аутоагресивні дії;

в) наявність дезадаптації – втрата дитиною колишніх соціальних зав'язків через агресію. В цьому випадку потрібно негайно звертатися до лікаря.

На батьках лежить правова відповідальність по вихованню дітей.

Небажання батьків обстежити дитину, щоб з'ясувати причини агресивної поведінки, може мати вкрай негативні наслідки для її здоров'я і життя.

В Україні права дітей захищають закони "Про охорону дитинства" та Закон України "Про запобігання та протидію домашньому насильству" (Закон України "Про запобігання та протидію домашньому насильству", 2023).

Порушення законів тягне за собою адміністративну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність.

Згідно зі ст. 12 Закону України "Про охорону дитинства", батьки несуть відповідальність у разі відмови від надання дитині необхідної медичної допомоги, якщо здоров'ю дитини загрожує небезпека (Закон України "Про захист персональних даних", 2010).

Відповідно до статті 164 Сімейного кодексу України, батьки можуть бути позбавлені батьківських прав у разі ухилення від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини або жорстокого поводження з нею (Сімейний кодекс України, 2023).

Якщо залишення дитини у батьків небезпечно для її життя або здоров'я, дитину можуть відібрати і без позбавлення батьківських прав.

Відповідно до Кодексу України Про адміністративні правопорушення, Цивільного кодексу України та Кримінального кодексу України, за дитину до 14 років відповідальність несуть батьки.

Кримінальна відповідальність настає з 16 років, однак у разі навмисного пошкодження, знищення майна або крадіжки, нанесення тілесних ушкоджень середньої тяжкості, тяжких тілесних ушкоджень чи умисного вбивства, притягнути до відповідальності можуть і до 16 років.

Слід пам'ятати, що моделі поведінки, засновані на всюдозволеності та ігноруванні закону, які засвоєні дітьми в період дорослішання і формування психіки, в подальшому здатні призвести до протиправної поведінки в доросло-му віці, що може викликати ескалацію насильства і злочинності в соціумі майбутнього.

Нагальні питання біоетики у часи пандемії COVID-19

У 2023 році проблема поширення нових штамів вірусу та інших інфекційних захворювань у світі не втрачає своєї актуальності.

Саме тому аналіз пандемії COVID-19 дозволяє зробити правильні висновки результатів боротьби з захворюванням, урахувати різні аспекти вітчизняного та зарубіжного досвіду, щоб мінімізувати у подальшому негативні наслідки.

Пандемія, що виникла в 2020 році у зв'язку з світовим поширенням нового типу коронавірусу SARS-CoV-2 та захворюванням COVID-19, який він викликає, окреслила нагальні психологічні та етичні питання, що потребують вирішення.

Перш за все це загострення проблем ейджизму та ейблізму. Особливо гостро це питання стоїть щодо літніх пацієнтів і осіб будь якого віку, які страждають хронічними соматичними або нейродегенеративними захворюваннями.

Ейджизм представляє собою дискримінацію за віком, що виявляється в негативно-зневажливому ставленні до літніх людей нібито внаслідок їх невідповідності нормативним соціальним цінностям, таким як продуктивність і результативність.

Ейблїзм – тип дискримінації людей з інвалідністю, хронічними соматичними або психічними захворюваннями, потреби яких ставляться на другий план у порівнянні зі здоровими людьми. Особливо небезпечної форми набули приховані форми дискримінації стосовно таких людей:

- 1) відмова в госпіталізації;
- 2) відмова у застосуванні широкого спектру діагностики та лікування;
- 3) небажання призначати дорогі методи лікування.

В умовах пандемії актуалізується проблема дефіциту ресурсів лікування пацієнтів, хворих на COVID-19, тому, пандемія додала нові параметри дискримінації даної категорії пацієнтів у зв'язку зі створенням, так званих, *етичних рекомендацій або критеріїв (керівних принципів) сортування хворих коронавірусом COVID-19 в умовах обмежених ресурсів для лікування*, які рекомендують в разі переповненості лікарень, сортувати пацієнтів з COVID-19 за їх віковими ознаками (похилий чи старечий вік) або за наявності у пацієнтів хронічних захворювань, незалежно від вікових меж.

Британська Медична асоціація опублікувала етичні рекомендації для лікарів щодо прийняття рішень в умовах пандемії COVID-19, включаючи відмову від лікування, розподіл ресурсів і внесення розумних коректив – "про використання віку та/або інвалідності в нашому керівництві".

У документі йдеться про те, що лікарі можуть в ситуаціях необхідності прийняття "строого прагматичних рішень", можуть відмовити деяким пацієнтам в інтенсивному лікуванні, якого вони потребують та яке вони отримали б у разі відсутності пандемії (COVID-19 – ethical issues, 2020).

Великі питання викликає здатність будь якого лікаря з високою вірогідністю оцінювати стан хворого та прогнозувати потенційну ефективність чи неефективність його лікування з метою застосування критеріїв сортування до пацієнта в умовах пандемії COVID-19, оскільки через непередбачуваність коронавірусу неможливо точно визначити як необхідну тривалість інтенсивної терапії, так і відповідь хворого на лікування.

Відомо, що виживають літні пацієнти з несприятливим прогнозом, які страждають серйозними супутніми захворюваннями і вмирають молоді, які не мають хронічних захворювань, та готуються до виписки.

Люди похилого віку і хворі, які страждають хронічними захворюваннями, відчують страх і почуття провини, оскільки чують від лікарів та із засобів масової інформації про те, що групам ризику в разі переповнення лікарень, може бути відмовлено в отриманні необхідної медичної допомоги.

Стигматизація завдає таким людям серйозної психологічної травми і сприяє розвитку аутоагресивної поведінки.

Основою сучасної медичної етики є взаємини лікаря і пацієнта. Пацієнт повинен бути впевнений в компетентності лікаря і не боятися довіряти йому власне життя.

Професійне вигорання, стреси, високий рівень захворюваності та смертності серед медичних працівників різних ланок призводять до дефіциту медичних кадрів у лікувальних закладах.

Не дивлячись на те, що медичні працівники зараз знаходяться на передовій боротьби зі смертельно небезпечним захворюванням, по суті, будучи героями, на превеликий жаль, серед лікарів, а також середнього і молодшого медичного персоналу є ті, хто проявляють по відношенню до хворих байдужість, ігнорують їх прохання та потреби. Хворі опиняються в умовах психологічної та інформаційної ізоляції.

Медичний персонал, знеособлений захисними костюмами, часом, взагалі не вважає за потрібне відповідати на питання пацієнтів, тим самим викликаючи у них відчуття невпевненості, страху, паніки і сприяючи розвитку ятрогенії. Так, неправильне спілкування лікаря та медсестер з пацієнтом може викликати німу ятрогенію, яка виникає внаслідок мовчання або бездіяльності медичного працівника, що розцінюється пацієнтом як ситуація, яка загрожує його життю і здоров'ю.

Отримання від лікаря недостовірної інформації або достовірної, але поданої без урахування психологічних особливостей хворого і гострої емоційної реакції на неї, здатне викликати інформаційну ятрогенію.

Неправильне призначення пацієнту медикаментозного лікування без урахування його індивідуальних особливостей, здатних викликати ускладнення після прийому препарату, може призвести до ятрофармакогенії.

Таким чином, крім шкоди здоров'ю і психіці пацієнтів, нанесених коронавірусом, ще додається важка психічна травма, що наноситься медичним персоналом, який ігнорує свої професійні обов'язки.

Наслідки таких психологічних травм, що накладаються на захворювання або постковідний синдром, здатні поставити під питання відновлення здоров'я

пацієнтів, які перехворіли COVID-19 і призвели до втрати їх працездатності, інвалідизації або смерті.

Психологічним розладам, розвитку психічних порушень і формуванню суїцидальної поведінки сприяють:

- тривалі соціальні обмеження;
- інформаційний стрес;
- самотність;
- втрата роботи;
- фінансові проблеми;
- конфлікти з близькими людьми;
- банкрутство;
- боязнь захворіти і заразити близьких людей;
- депресія;
- безсоння;
- відсутність ефективних ліків;
- відсутність ефективної безпечної вакцини від COVID-19;
- соціальна стигматизація людей, що перенесли вірусне захворювання.

З осені 2020 року в Україні відзначається зростання самогубств, пов'язаних із захворюванням COVID-19.

Причинами суїциду пацієнтів інфекційних відділень медичних закладів, призначених для лікування хворих COVID-19, можуть бути:

- психічні та неврологічні розлади: афективні психози, спровоковані гіпоксією, інтоксикацією, виникненням мікротромбозів та ін.;
- стрес, викликаний переживаннями в палатах інтенсивної терапії і реанімації;
- ятрогенія;
- боязнь інвалідизації;
- фінансові проблеми, що не дозволяють оплачувати лікування;
- відсутність підтримки з боку близьких;
- страх померти на самоті.

В умовах пандемії стали відбуватися самогубства внаслідок встановлення діагнозу COVID-19 (Бугайова, 2020).

Дуже актуальним є питання психологічного і фізичного стану здоров'я людей, чий близькі перенесли COVID-19.

В деяких сім'ях, хворі змогли повністю відновитися, інші ж отримали серйозні ускладнення у вигляді розвитку хронічних захворювань (цукровий діабет,

серцево-судинні та автоімунні захворювання, психічні порушення і психологічні наслідки у вигляді безсоння, депресій і розвитку аутоагресивної поведінки).

У багатьох родичі померли. У демократичних країнах прощання родичів з хворими, що вмирають є невід'ємним правом кожної вільної людини.

В Україні також існує закон, що дозволяє близьким людям попроситися з родичем, вмираючим в реанімації, проте в умовах захворюваності COVID-19 він не працює і практично повністю ігнорується, а часом блокується на рівні лікувального закладу адміністрацією.

Не зважаючи на те, що відповідно до наказу МОЗ України №592 від 15.06.2016 р. вільний доступ для родичів або знайомих пацієнтів у відділення інтенсивної терапії або реанімації дозволений вже протягом більш ніж чотирьох років і "гарантує цілодобовий доступ до пацієнтів будь-якого віку у всіх відділеннях всіх закладів охорони здоров'я" (Наказ МОЗ України №592, 2016), потрапити у відділення інтенсивної терапії неможливо.

У "рекомендаціях з клінічної етики для прийому інтенсивного лікування і його припинення" SIAARTI, позначена необхідність брати до уваги стан членів сімей пацієнтів, які потребують інтенсивної терапії.

Особливо підкреслюється важливість цього Положення у випадках, коли пацієнт, не маючи можливості попроситися зі своїми близькими через обмеження, що існують, вмирає в умовах повної самотності (Raccomandazioni di Etica Clinica, 2020).

На жаль, в Україні брати у відділення інтенсивної терапії засоби зв'язку, пацієнтам категорично забороняють, тим самим позбавляючи хворих не тільки законних прав на доступ до засобів зв'язку, а й необхідної психологічної підтримки близьких, якої вони потребують, і так само, не даючи можливості родичам пацієнтів попроситися з близькою людиною, коли вона помирає.

В результаті ті, хто були позбавлені останнього, нехай і дистанційного контакту з вмираючим в реанімації родичем, отримують глибоку психологічну травму, обтяжену почуттям провини і важкими думками про "жахи", які пережили їх близькі в реанімаційних відділеннях.

Психологічно травмовані родичі померлих поповнюють ряди пацієнтів психіатрів, і суїцидологів і, намагаючись впоратися з горем самотійно, втрачають своє здоров'я, починаючи зловживати спиртним, наркотиками, пар або закінчують життя самогубством.

В результаті суспільство може зіткнутися з проблемою інвалідизації населення в найширшому сенсі цього слова та різкого скорочення працездатного

населення, що неминуче негативно позначиться на економічній і соціальній стабільності країни (Бугайова, 2022, с.59-71).

Невідомо, скільки ще доведеться жити людству в умовах пандемії, тому рішення, спрямовані на боротьбу з COVID-19 повинні враховувати інтереси всіх верств населення.

Необхідно розуміти, що наслідки коронавірусу можуть торкнутися не тільки тих, хто їм переохворів, а й тих, хто буде жити зі своїми близькими, які постраждалими від його руйнівної дії і тих, хто втративши рідних, а часом і цілі сім'ї, повинен буде не тільки жити далі, але й зберегти психологічну і фізичну стійкість, працездатність і соціальну активність.

Найважливішим принципом біоетики є принцип справедливості, що передбачає надання допомоги хворому незалежно від його статі, віку, расової та національної приналежності, соціального і матеріального становища, політичних переконань, віросповідання та особистих переваг лікаря, а також рівний доступ всіх груп населення до отримання медичних послуг.

Останнім часом лунають заклики до перегляду принципів біоетики з метою адаптації їх до нових умов існування у часи пандемії COVID-19. Вважаємо це неприпустимим, тому що йдучи на поводу нібито благих намірів розвантажити медичну систему можна скотитися до виправдання фашистських методів, що поділяють людей на тих, що гідні життя та тих, що зобов'язані померти.

Основною цінністю кожної держави, в першу чергу є людські ресурси.

Тільки серйозне, виважене ставлення до вирішення питання фізичного, психічного та психологічного збереження трудового населення в умовах пандемії зможуть дати можливість зберегти ту необхідну рівновагу в соціумі, без якої будь-яка нація може бути поставлена на межу елементарного виживання, чи взагалі, існування її, як такої, на мапі світу.

Сучасні технології інформаційно-психологічного впливу на свідомість людини в умовах гібридних війн

Розвиток сучасних цифрових технологій і глобалізаційні процеси, що відбуваються у світі, сприяли виведенню війни на новий глобальний рівень, де полем битви стала свідомість великих мас людей.

Гібридні війни характеризуються відсутністю територіальних і часових меж, вони не регулюються правовими нормами, мають прихований характер і використовують сучасні цифрові технології для досягнення своїх геополітичних завдань.

Об'єктом гібридних війн є інформаційно-ідеологічна сфера населення країни, що зазнає атаки, тому як основну зброю використовують певні технології та

методи впливу на свідомість людей з метою психологічної дестабілізації суспільства і придушення здатності до опору населення країни-мішені ворожій агресії.

Гібридна війна ведеться з використанням країною-агресором військових і невійськових інструментів впливу на різні, найбільш важливі сфери існування іншої держави.

У гібридній війні можуть застосовуватись різні методи впливу: інформаційні, економічні, політичні, соціальні, терористичні, воєнні за для створення країною-агресором у країні-мішені внутрішніх протиріч, конфліктів та катастроф з метою їх подальшого використання на всіх етапах гібридної війни для досягнення політичних цілей, які досягаються конвенційною війною.

Так, 6 червня 2023 року під час російського вторгнення в Україну окупаційними силами Російської Федерації було знищено греблю Каховської гідроелектростанції. Каховська катастрофа є воєнним злочином та актом екоциду. За міжнародним законодавством руйнування гребель є воєнним злочином і заборонено навіть якщо вони є військовими об'єктами.

Росією з моменту вторгнення в Україну були захоплені дві АЕС – зупи-нена Чорнобильська (24 лютого 2022 року) та найбільша в Європі Запорізька (4 березня 2022 року). Захоплення АЕС, мінування та ведення бойових дій в зоні атомних станцій є прецедентом ядерного тероризму, скільки бойові дії у безпосередній близькості від ядерного об'єкта загрожують безпеці великого регіону та світовій безпеці в цілому.

Нами було виділено три етапи гібридної війни на прикладі України (Бугайова, 2022, с.9):

1. У інформаційно-психологічній війні об'єктом впливу є суспільна свідомість. Війна розгортається в інформаційному просторі.

На цій стадії інформаційної війни відбувається вторгнення в національний інформаційний простір та суспільну свідомість соціуму з метою національної, політичної та соціально-економічної дестабілізації.

Тривалі інформаційно-психологічні атаки готують ґрунт для наступного етапу (2004 – Крим та регіони Південно-східної України).

2. На наступному етапі до інформаційної війни приєднується введення в країну, що зазнає нападу, обмеженого контингенту військ, окремі території анексуються та окупуються, що ще більше дестабілізує різні сфери суспільства і держави (2014 рік анексія Криму та окупація районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій у Донецькій та Луганській областях).

3. На останньому етапі агресія може бути розширена до гарячої фази війни - відкритого нападу із захопленням територій військовим шляхом і фізичним знищенням населення (24 лютого 2022 року відкритий воєнний напад Росії на Україну та пряме й опосередковане застосування збройної сили Російською Федерацією проти суверенітету і територіальної цілісності України).

Особливістю даних етапів є не те що вони мають певну послідовність та йдуть один за одним, а те, що на площину гібридної війни поступово накладається наступний етап часткової агресії (анексії та окупації територій), який, у свою чергу розширюється до відкритого збройного нападу країни-агресора на іншу країну). Таким чином психологічна та інформаційна складова у підготовці до відкритого воєнного вторгнення є дуже важливою, оскільки готує ґрунт для гарячої фази війни.

Для інформаційно-психологічного впливу на свідомість людини в умовах гібридних війн використовуються такі *методи впливу* (Бугайова, 2022, с.9-11):

- Викривлене трактування та інтерпретація реальних фактів і подій.
- Блокування альтернативної інформації.
- Використання прийомів знецінення інформації (поширення висловлювань, що висміюють, створення мемів та анекдотів тощо)
- Витіки інформації (реальної, але вирваної з контексту або фальшивої).
- Замовчування фактів
- Заміна інформації оцінками
- Узагальнення
- Констатація факту, як такого, що вже відбувся
- Навішування ярликів
- Використання псевдологіки
- Застосування прийомів хибного цитування тощо.
- Насичення інформаційного простору матеріалами, що компроментують, з метою дискредитації громадських і політичних діячів, організацій і рухів.
- Інформаційні вкидання шокуючого характеру з метою викликати негативну реакцію суспільства, протестні настрої та широкий емоційний резонанс світової громадськості.
- Створення інформаційного шуму за рахунок лавиноподібних потоків різноспрямованої інформації з метою дезорієнтації масової аудиторії.
- Метапрограмування – маніпуляція свідомістю людей з метою модифікації та перепрограмування.
- Рефлексивне управління - вплив на мислення окремих людей або широким мас за допомогою впровадження у свідомість вихідних посилок, що приму-

шують ухвалювати рішення, вигідні супротивнику. Мішенями є мотиваційна сфера, ціннісні орієнтації та поведінкові реакції тощо.

➤ Використання кумирів і молодіжних течій з метою впровадження в масову свідомість іншої системи цінностей і формування моделей масової поведінки, що вигідні агресору.

➤ Впровадження деструктивних та аутодеструктивних моделей поведінки.

➤ Створення і поширення сайтів екстремістської, терористичної, кримінальної та деструктивної спрямованості.

➤ Соціальна індукція (емоційне зараження).

➤ Фасцинація

➤ НЛП

➤ Технологія інформаційної блокади та інформаційних фільтрів (закриття доступу аудиторії до достовірної інформації через фільтри в ЗМІ, заборони та закриття інформаційних майданчиків тощо).

➤ Технологія дезінформації

➤ Технологія провокації

➤ Технології кіберсимуляції (створення ботів, тролів тощо)

➤ Створення інформаційного вакууму з подальшим заповненням безальтернативною інформацією.

➤ Використання медіаторів (осіб, яким довіряють), які поширюють чутки на рівні міжособистісних комунікацій

➤ Ефект присутності - відтворення подій та імітація реальності.

Знання технологій, прийомів і методів різних етапів гібридних війн є необхідним для розроблення та вдосконалення засобів протидії інформаційно-психологічній агресії противника.

Роль інформаційно-комунікаційних технологій у виникненні психогенних реакцій та розладів під час війни

У розвитку психологічного стресу основна роль належить негативному впливу на психіку людини інформаційних і комунікаційних систем та засобів масової інформації.

Інформаційний стрес може бути наслідком будь-якої одиничної події, що психотравмує або ж накопичуватися внаслідок тривалого впливу на психіку людини безперервного потоку негативної інформації.

Небезпеку для життя і здоров'я великих груп населення створюють стихійні лиха, екологічні катастрофи, техногенні аварії та війни. Вони призводять до

катастрофічних наслідків, які супроводжуються стражданнями, пораненнями і смертю значної кількості людей.

Крім фізичного впливу, екстремальні умови, що загрожують життю, завдають серйозної психологічної травми. Надсильні подразники призводять до порушення психічної діяльності, викликаючи психогенні реакції та розлади.

Психогенний вплив стресу під час війни складається не лише з реальної загрози життю та здоров'ю населення, а й з очікування людиною негативного розвитку подій, інформацію про які вона отримала з інформаційно-комунікаційних джерел.

Від стихійних лих і техногенних аварій стрес, викликаний війною, відрізняється тривалою невизначеністю.

Ситуація нескінченного очікування психо-логічно і фізично виснажує людину, витрачаючи резерви її організму і психіки.

Для гарячої фази війни характерні бойова психічна травма і психогенні реакції та розлади під час війни серед мирного населення.

Фахівці поділяють психогенні розлади воєнного часу в учасників воєнних дій і серед мирного населення.

Відмінності пояснюють тим, що в умовах активних бойових дій солдати щодня наражаються на загрозу смерті. При цьому вони позбавлені можливості ухилитися від виконання бойових завдань.

На відміну від військових, мирне цивільне населення в момент бомбардування або обстрілу має можливість сховатися в безпечному місці.

Однак в умовах широкого поширення цифрових технологій ухилитися від над-ходження негативної інформації та наслідків її впливу на психіку практично неможливо.

Слід також враховувати сучасний рівень військової техніки та засобів масового ураження, застосування яких фактично стирає межі між фізичною доступністю тих, хто бере участь в активних бойових діях, і цивільним населенням.

Бойова психічна травма, пов'язана з впливом чинників бойової обстановки.

Причиною виникнення БПТ є загроза власному життю і здоров'ю, а також важкі поранення і загибель товаришів по службі, свідком яких стає людина.

Психічні стресові розлади поділяють залежно від терміну дії (Профілактика посттравматичних стресових розладів, 2014):

1. *Травматичний стрес* виникає під час критичної події або одразу після неї. Тривалість – до 2 діб.

2. *Гострий стресовий розлад* – виникає протягом 1 місяця після критичної події. Тривалість від 2 діб до 4 тижнів.

3. *Посттравматичний стресовий розлад* (ПТСР) – виникає більш ніж через 1 місяць після критичної події. Тривалість – більше 4 тижнів.

4. *Посттравматичний розлад особистості*. Триває протягом наступного життя людини, яка пережила травматичну подію.

Діагноз визначає: гостру реакцію на стрес, посттравматичний стресовий розлад та розлади адаптації.

Згідно кодів МКХ-10, розділяються (Уніфікований клінічний протокол... Посттравматичний стресовий розлад. ГС 2016-121, 2016):

- ✧ гостра реакція на стрес (F43.0);
- ✧ посттравматичний стресовий розлад (F43.1);
- ✧ розлади адаптації (F43.2):
- ✧ короткочасна депресивна реакція (F43.20);
- ✧ пролонгована депресивна реакція (F43.21);
- ✧ змішана тривожна і депресивна реакція (F43.22);
- ✧ з переважанням емоційних порушень (F43.23);
- ✧ з переважанням порушень поведінки (F43.24);
- ✧ змішаний розлад емоцій і поведінки (F43.25);
- ✧ інші реакції на важкий стрес (F43.8);
- ✧ реакція на важкий стрес, неуточнена (F43.9);

Травми класифікуються за тривалістю (Практичне керівництво по лікуванню пацієнтів з гострою реакцією на стрес, 2014).

Гостра надсильна психотравма є реакцією на подію, що виходить за рамки життєвого досвіду особистості (військові дії, НП, екологічні катастрофи, природні стихійні лиха, техногенні аварії, тортури, сексуальне насильство).

Хронічна психічна травма розвивається внаслідок тривалого впливу на психіку людини стресових чинників, унаслідок чого відбувається порушення адаптаційних механізмів. До цього виду травм також можна віднести негативний вплив на психіку людини інформаційно-комунікаційних засобів зв'язку.

Проста травма – подія, що несе загрозу здоров'ю і життю людини, що перевищує її можливості для самозахисту. Для цього типу травми характерні: повторне переживання травми, нав'язливі думки, пов'язані з подією, що психотравмує, уникнення ситуацій, що нагадують про пережитий психотравматичний досвід.

Пролонгований травматичний розлад – повторювані психотравмуючі ситуації, які мають, як правило, навмисний характер. Для цього типу травми характерні: страх повторення травми, відчуття безпорадності, виникнення почуття

сорому і провини, зниження самооцінки, комунікативні порушення, розвиток адиктивної та аутодеструктивної поведінки.

Види психогенних реакцій:

Реактивні психози – психічні розлади, що розвиваються внаслідок впливу раптової гострої надсильної психічної травми.

Невротичні розлади, пов'язані зі стресом і соматоформні розлади – непсихотичні порушення, що розвиваються в умовах хронічної психотравми.

Український психолог Березіна О.О., яка досліджує феномен смерті, відзначає: "...у свідомості сучасного індивіда смерть перестає належати природному порядку речей і сприймається як своєрідна агресія ззовні, що не залежить від самої людини. Хвороба, старість, карантинні обмеження, війна, зводяться до дисфункції, випадковості" (Березіна, 2022).

Саме цей факт чинить головний вплив на сприйняття середовища як зони, де людина не може нічого контролювати і, таким чином, потрапляє у безкінечну низку очікувань найгіршого, що може статися з нею або з її близькими.

Під час війни психіка людини перебуває під впливом постійного стресу, в тому числі й інформаційного.

Широке поширення інформаційно-комунікаційних пристроїв дає змогу з великою швидкістю розповсюджувати шокуючі відео, фото та аудіоматеріали з місця подій і вести прямі репортажі, що робить широке коло людей, що спостерігають за цим, фактично учасниками трагедій.

Психіка людини вкрай важко переносить смерть іншої людини.

Завдяки інтернет-зв'язку можливість бачити смерть інших, особливо знайомих і близьких людей, фактично в реальному часі, завдає важкої психічної травми.

На відміну від підготовлених військових і мобілізованих осіб, до складу мирного населення входять діти, підлітки, літні люди, люди похилого віку, які страждають на хронічні захворювання, а також особи різного віку, які внаслідок своїх психофізіологічних особливостей більш схильні до стресу.

Підвищена чутливість до негативних інформаційних впливів відзначається в емоційно нестійких людей, які страждають на соматичні захворювання, астенозованих осіб, неповнолітніх і літніх громадян.

Інформація про воєнні дії та їхні наслідки демонструє максимально високий ступінь уразливості будь-кого, хто перебуває на території країни, що зазнала військової агресії.

Це може викликати різні психічні реакції, індивідуальні фізіологічні прояви та порушення.

Такими можуть бути:

- ✓ страх,
- ✓ нервові тремтіння,
- ✓ плач,
- ✓ істерика,
- ✓ паніка,
- ✓ нав'язливе очікування негативних подій,
- ✓ агресія,
- ✓ порушення сну,
- ✓ розвиток депресій,
- ✓ розвиток неврозів,
- ✓ аутодеструктивна поведінка тощо.

Таким чином, інформація про будь-яку загрозу для життя подію, або ймовірність її виникнення, є стресором, що сприяє виникненню і розвитку тривоги, страху, паніки тощо. Каталізатором розвитку функціональної напруженості є актуалізація психічного образу ситуації, що ґрунтується як на особистому негативному досвіді, так і на інформаційних блоках, що викликають яскраву емоційну реакцію закарбування.

У мирний час, під час перегляду кадрів катастроф і аварій, людина не завжди ототожнює себе з потерпілими, оскільки перебуває поза полем впливу негативних чинників, що стали причиною трагедії (Бугайова, 2022).

В умовах війни життя і здоров'я мирного населення наражається на постійну небезпеку. Люди в реальності стикаються з жахами війни і смертю інших людей. Адаптаційні механізми психіки виснажуються, роблячи людину беззахисною перед впливом навіть незначного стресу.

Особливої актуальності інформаційний вплив на мирне населення набуває під час гібридних війн, де задіюються всі можливі засоби інформаційно-психологічного впливу. Перехід до гарячої фази війни не виключає методів гібридної війни з арсеналу противника, а лише виводить їх на новий рівень (Бугайова, 2022).

Висновки

1. У віртуальному просторі існують важелі впливу на особистість, які можуть використовуватись за для маніпулювання свідомістю користувача з метою досягнення маніпулятором власних цілей. Сучасний кіберпростір і нові структури дистанційних комунікацій відкривають поле для маніпуляцій та реалізації злочинних схем й кримінальних впливів на користувачів інтернету.

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій розширив можливості кіберзлочинців, які тепер використовують для нападів на своїх жертв віртуальну мережу інтернет. Особливості агресивного психологічного впливу на особистість у кіберпросторі залежать від унікальності віртуального середовища, яке суттєво розширює можливості кіберзлочинців.

2. Найбільш поширеними видами кіберпереслідування є кібермобінг, кібербулінг, кіберсталкінг, кіберхарасмент, кібергрумінг, тролінг, грифінг та RIP-тролінг. Однією з форм психологічного насильства над особою з боку іншої особи, яка доводить жертву до суїциду, в результаті психологічних маніпуляцій або психологічного тиску та яка керує його діями через інтернет є асистований кіберсуїцид. Крайньою формою прояву кібернасильства є кібервбивство.

3. Безкарність і легкість вчинення правопорушень у кіберпросторі є провідними у поширенні даного феномену в сучасному суспільстві. Вивчення психології кібержертви та кіберагресора неможливо без врахування особливостей віртуального середовища та впливу кіберпростору на психіку людей. Безкарність і легкість вчинення правопорушень у кіберпросторі є провідними у поширенні даного феномену в сучасному суспільстві. Особливої уваги цей аспект набуває в умовах гібридних війн та збройної агресії РФ проти України.

4. Моделі поведінки, засновані на всюдозволеності та ігноруванні закону, які засвоєні дітьми в період дорослішання і формування психіки, в подальшому здатні призвести до протиправної поведінки в дорослому віці, що може викликати ескалацію насильства і злочинності в соціумі майбутнього.

5. Аналіз пандемії COVID-19 викликав загострення проблем ейджизму та ейблізму. Найважливішим принципом біоетики є принцип справедливості, що передбачає надання допомоги хворому незалежно від його статі, віку, расової та національної приналежності, соціального і матеріального становища, політичних переконань, віросповідання та особистих переваг лікаря, а також рівний доступ всіх груп населення до отримання медичних послуг. Необхідно виважене ставлення до вирішення питання фізичного, психічного та психологічного збереження населення.

6. Нами було виділено три етапи гібридної війни на прикладі України:

1) вторгнення в національний інформаційний простір та суспільну свідомість суспільства з метою національної, політичної та соціально-економічної дестабілізації;

2) введення в країну, що зазнає нападу, обмеженого контингенту військ, окремі території анексуються;

3) розширена до гарячої фази війни – відкритого нападу із захопленням територій військовим шляхом і фізичним знищенням населення

Знання технологій, прийомів і методів різних етапів гібридних війн є необхідним для розроблення та вдосконалення засобів протидії інформаційно-психологічній агресії противника.

7. Широке поширення інформаційно-комунікаційних пристроїв дає змогу з великою швидкістю розповсюджувати шокуючі відео, фото та аудіоматеріали з місця подій і вести прямі репортажі, що робить широке коло людей, що спостерігають за цим, фактично учасниками трагедій. Інформація про будь-яку загрозу для життя подію, або ймовірність її виникнення, є стресором, що сприяє виникненню і розвитку тривоги, страху, паніки тощо.

Інформаційний вплив на мирне населення під час гібридних війн, де задіюються всі можливі засоби інформаційно-психологічного впливу, набуває особової гостроти. Перехід до гарячої фази війни не виключає методів гібридної війни з арсеналу противника, а лише виводить їх на новий рівень.

8. Виникнення глобальних загроз – пандемій, кліматичних та техногенних катастроф, а також нових методів ведення гібридних війн в умовах воєнних конфліктів та віртуалізація кіберзлочинності посилюють акценти наукового вивчення різних аспектів особистості людини в складних умовах off-line та on-line небезпек.

1.4. Резильєнтність особистості: теоретико-методологічні аспекти

Наукове вивчення психологічної стійкості розпочалося у зарубіжній психології в 60-х років ХХ ст. Це були дослідження дітей, які опинилися у скрутній ситуації: з психічнохворими батьками (Rutter, 1979); у довготривалому сімейному конфлікті (Kelly, 1980); мали важке фізичне захворювання (Ceretto, Travis, 1984); з дисфункційних сімей з патологічною поведінкою батьків (Werner, Smith, 1984). Отримані результати засвідчили, що частина дітей, незважаючи на несприятливі обставини свого життя, розвивалась належним чином і не виявляла жодних психічних проблем. Здатність людини будувати повноцінне життя у важких умовах у науковій літературі визначається як резильєнтність.

Термін «резильєнтність» походить від латинського «resilire» (відскочити) - це загальне поняття, пов'язане з позитивною адаптацією в контексті виклику. У технічних науках воно відноситься до здатності протистояти деформації, не риваючись, або відновлювати початкову форму, як пружина. У соціальних науках має більш широке значення: протистояння стресу, відновлення після травматичного досвіду, подолання недоліків для успішного виконання завдань життя тощо.

Протягом останнього десятиліття вивчення резильєнтності у зарубіжній та вітчизняній науці привертає увагу все більшої кількості дослідників. Достатньо добре ця проблема опрацьована у зарубіжній психології (Дж. Боннано, Т. Брітт, Е. Вернер, Н. Гармезі, С. Лютар, Дж. Девідсон, К. Коннор, С. Мадді, А. Мастен, Дж. Річардсон, М. Руттер, Р. Сміт, Д. Фішер, О. Фріборг та ін.).

Однак серед українських вчених також відмічається суттєве зростання наукового інтересу (Д. Асонов, С.О. Богдановський, Г.В. Войтович, Ю.В. Гонтар, Е.О. Грішин, В. Громова, Н. Гусак, К. Гуцол, О.М. Кокун, Г.П. Лазос, О.В. Милославська, Т.І. Мельничук, Ю.А. Паскевська, О.В. Руденко, М.Сичинська, Т.В. Федотова, О. М. Хамініч, В. А. Чернобровкіна, В. М. Черно-бровкін, О. Чиханцова, І. М. Ющенко та ін.).

Аналіз наукової літератури дозволив визначити кілька тлумачень резильєнтності.

У словнику Американської психологічної асоціації *резильєнтність* розуміється як процес і результат успішної адаптації до складного життєвого досвіду через розумову, емоційну та поведінкову гнучкість та адаптацію до зовнішніх та внутрішніх вимог (APA Dicitonary of Psychology).

Г. П. Лазос визначає *резильєнтність* як біо-психо-соціальне явище, яке охоплює особистісні, міжособистісні та суспільні переживання і є природнім результатом різних процесів розвитку протягом певного часу (Лазос, 2018).

Ф. Джордано розглядає *резильєнтність* як спроможність людини або групи осіб позитивно розвиватися в дуже важких умовах (Джордано, 2022).

А. Мастен тлумачить *резильєнтність* як здатність динамічної системи успішно адаптуватися до викликів, які загрожують функціонуванню, виживанню або розвитку системи (Masten та ін., 2013).

Огляд наукової літератури з даної тематики засвідчує, що резильєнтність розуміється по-різному (як процес, як результат, як здатність тощо), єдиного підходу до визначення цього терміну не існує, як у вітчизняній, так і зарубіжній науці. Однак, незважаючи на певні розбіжності, спільним є усвідомлення, що резильєнтність забезпечує особистості успішне функціонування в складних умовах.

Наукове обґрунтування резильєнтності більшою мірою представлене у зарубіжній психології. На жаль, є певні труднощі дослівного перекладу даного терміну з англійської на українську мову, на що вказують Д. Асонов, Г. Лазос, О. М. Хамініч, О. Хаустова та ін. Зокрема, в англійській літературі є відмінності між термінами «resilience» («резилієнс») та «resiliency» («резилієнтність»), коли перше стосується процесу, а друге – особистісної риси (Асонов, Хаустова, 2019). В україномовній літературі розмежування цих понять відсутнє.

Резильєнтність з англійської на українську мову перекладають як «стресостійкість», «життестійкість», «життездатність», «психологічна пружність», «психологічна стійкість», що спричиняє термінологічну плутанину у вітчизняній науці (Асонов, Хаустова, 2019).

Хамініч О. М. відзначає проблему співвідношення україномовного терміну «резильєнтність» зі стресостійкістю та життестійкістю і пропонує використовувати термін «резильєнтність» для позначення динамічного процесу в контексті адаптації (Хамініч, 2016).

За даними досліджень, різниця між резилієнтністю («resiliency») та резилієнсом («resilience»), полягає в тому, що термін «резилієнтність» має відноситись до властивостей особистості, а резилієнс – є процесом (Асонов, Хаустова, 2019; Кокун, Мельничук, 2023; Лазос, 2018).

Також відсутня єдина позиція щодо співвідношення резильєнтності та життестійкості. У науковій літературі поняття життестійкості досить часто використовується в якості синоніму резильєнтності (Кокун, Мельничук, 2023).

Проте, останнім часом, ці поняття розмежовують, розглядаючи життєстійкість як чинник резильєнтності (Ассонов, Хаустова, 2019).

Таким чином, можна говорити про наявність у вітчизняній психології значної кількості наукових робіт, що вивчають окремі теоретичні аспекти резильєнтності, однак існує певна неузгодженість у трактуванні цього явища та є потреба в систематизації різноманітних уявлень у цілісну систему.

Іншим дискусійним питанням, що знайшло відображення у науковій літературі, є тлумачення резильєнтності як риси чи як навички (Leys C., Arnal C., Wollast R. та ін., 2020).

У більш ранніх дослідженнях резильєнтність розглядалась як *риса* особистості, що захищає від стресу та травми (Connor & Davidson, 2003). Зокрема, серед таких особистісних якостей виділяється витривалість, екстраверсія, самоефективність, духовність, самооцінка (Connor K. M., Davidson J. R., 2003).

Розуміння резильєнтності як риси припускало, що вона є вродженою, не змінюється з часом (або змінюється дуже повільно) та не залежить від зовнішніх обставин або стресорів (залишається сталою навіть в умовах стресу або небезпеки). Однак згодом таке тлумачення резильєнтності виявилось проблематичним, оскільки передбачало, що людина буде або стійкою, або ні.

На думку А. Мастен, такий підхід є неточним, резильєнтність не можна вважати рисою, оскільки, тоді доведеться визнати, що вона може бути повністю відсутньою у деяких людей, а це суперечило результатам досліджень (Wright M. O., Masten A. S., & Narayan A. J., 2013).

Переважаюча більшість наукових розвідок, особливо більш пізніх років (N.Garmezy, S. Luthar, A. Masten та ін.) вказує на те, що стійкість може бути динамічним процесом та відноситься до класу навичок, а не рис.

Варто відмітити у наукових пошуках спробу об'єднати ці дві точки зору, розглядаючи резильєнтність як генетично обумовлені риси і як процеси (Sisto A, Vicinanza F, Campanozzi L, Ricci G, 2019). На думку авторів, у кожної особистості є вроджена схильність до стійкості, а життєві негаразди спонукають людину до пошуку внутрішніх ресурсів та нових стратегій поведінки, чим стимулюють підвищення резильєнтності. Тому для розвитку резильєнтності важливі й конкретні навички, й індивідуальні характеристики особистості. Підтримує цю позицію і О. Романчук, зауважуючи, що резильєнтність не визначається тільки рисами особистості, а є й процесом подолання негараздів, а значить, резильєнтності можна навчитися. «Стійкість схожа до м'язів: ми усі з нею народжуємося, усі можемо її розвивати» (Романчук, 2022).

Подібної точки зору дотримується й Г. Лазос зазначаючи, що залежно від фокусу та предмету дослідження резильєнтність може розглядатися і як певна характеристика особистості, і як динамічний процес (Лазос, 2018).

Таким чином, аналіз наукової літератури засвідчує, що термін резильєнтність не має єдиного значення і набуває різних нюансів в залежності від точки зору, з якої він аналізується.

Широкого розповсюдження в наукових колах набуло розуміння резильєнтності як складного динамічного процесу, що розвивається протягом часу. Основні *характеристики резильєнтності як процесу* включають наступне (Ваништендаль, цит. за Джордано Ф., 2022):

По-перше, резильєнтність це нелінійний, мінливий (зі злетами та падіннями), ніколи не абсолютний, тривалий процес.

По-друге, основна тенденція резильєнтності – розвиток, що наростає.

По-третє, процес, що впливає з динамічної рівноваги між факторами ризику (подіями, умовами, що збільшують ймовірність негативного результату) і захисними факторами (особистими характеристиками, що знижують вплив негативних факторів). Фактори ризику та захисні фактори не бувають незмінними: у кожного ці фактори свої, і вони можуть змінюватися протягом життя.

По-четверте, резильєнтність ширша за такі поняття як «опір» або «відновлення». Йдеться про здатність до зростання, що включає в себе дві складові:

1) опір руйнуванню, тобто здатність людини захищати свою недоторканість, коли вона відчуває сильний тиск;

2) здатність будувати повноцінне життя у важких умовах. Іноді це відбуватиметься «всупереч» цим умовам, іноді – «завдяки» їм, коли труднощі сприяють усвідомленню та мобілізації внутрішніх ресурсів, про які людина не має гадки; часто це поєднує і те, і інше.

По-п'яте, резильєнтність – це позитивний, дивовижний розвиток. Слово «позитивний» має на увазі поняття «кращий» і у цьому сенсі резильєнтність містить етичну складову.

Переважає більшість дослідників характеризують резильєнтність як мінливий, нелінійний динамічний *процес*, тривалий у часі, з тенденцією до зростання (Д. Ассонов, О. Хаустова, Г. Лазос, N. Garmezy, S. Luthar, A. Masten та ін.). На цей процес впливають два типи чинників:

1) чинники ризику (збільшують ймовірність негативного результату – наприклад низька самооцінка, хвороби, бідність, погані стосунки в родині та т. п.);

2) захисні чинники (знижують вплив негативних чинників – наприклад, високий інтелект, самодисципліна, комунікабельність, позитивні стосунки з однолітками й т. п.).

У кожної людини ці чинники свої та можуть змінюватися протягом життя. Розуміння суті цих чинників може стимулювати процес резильєнтності, спрямований на зниження впливу факторів ризику і на посилення захисних факторів (Ассонов, Хаустова, 2019).

Дещо іншої позиції притримується М. Раттер, який *піддає критиці* використання слова «чинник», стверджуючи, що процеси стійкості не визначаються стабільними чинниками (Rutter, 1987). На його думку, використання терміну «механізми» є точнішим, оскільки резильєнтність виникає через дію адаптивних механізмів.

Вченими визначено різноманітні механізми: позитивна самооцінка, витривалість, сильні навички подолання труднощів, почуття узгодженості, самоефективність, оптимізм, сильні соціальні ресурси, адаптивність, прийняття ризику, низький страх невдачі, рішучість, наполегливість і висока толерантність до невизначеності (Ledesma J., 2014).

Загалом механізми резильєнтності включають в себе різні стратегії, які допомагають особистості пережити та подолати виклики життя. Однак ці механізми на даному етапі вивчені недостатньо і в багатьох роботах дослідники продовжують посилалися на *чинники* резильєнтності.

Е. Грішин серед психологічних чинників розвитку резильєнтності виділяє наступні: націленість життя на певну мету, почуття узгодженості життя, перевага позитивних емоцій, висока адекватна самооцінка, активний копінг, самоефективність, оптимізм, наявність соціальної підтримки та спроможність звертатись за підтримкою до інших, когнітивна гнучкість, висока духовність особистості (Грішин, 2021).

О. Кокун деталізує декілька груп чинників, що сприяють резильєнтності (Кокун, Мельничук, 2023):

1. Чинники індивідуального рівня:

а) *позитивний копінг* (спрямування зусиль на вирішення проблем, а також прагнення зменшити стрес);

б) *позитивні прагнення* (активність, позитивні емоції, оптимізм, почуття гумору, надія тощо);

в) *позитивне мислення* (застосування знань і зміна уподобань через реструктуризацію, позитивне переосмислення (рефреймінг), знайдення виходу з си-

туації, гнучкість, переоцінка, перефокусування, позитивні очікування, позитивний світогляд і т. п.);

г) *реалізм* (наявність реалістичних очікувань, самооцінки та самоцінності, впевненість, самоефективність, відчуття контролю та прийняття того, що знаходиться поза контролем або не може бути зміненим);

д) *контроль поведінки* (оцінка та коригування емоційних реакцій для досягнення мети (тобто саморегуляція, самоуправління, самовдосконалення));

е) *фізична підготовка* (фізична здатність ефективно функціонувати в різних життєвих сферах); є) *альтруїзм* (безкорислива турбота про благо інших, мотивація допомагати без очікування винагороди).

2. Чинники сімейного рівня:

а) *емоційні зв'язки* (емоційні зв'язки між членами сім'ї, включаючи спільний відпочинок та дозвілля);

б) *комунікація* (обмін думками чи інформацією, включаючи вирішення проблем та управління відносинами);

в) *підтримка* (усвідомлення доступності підтримки в сім'ї, включаючи емоційну, матеріальну, інструментальну, інформаційну та духовну підтримку);

г) *близькість* (любов, близькість, відданість);

д) *виховання* (батьківські навички);

е) *адаптивність* (легкість адаптації до змін, включаючи гнучкість ролей у сім'ї).

3. Чинники рівня робочого колективу/команди:

а) *позитивний психологічний клімат* (сприяння взаємодії всередині колективу, формування відчуття гордості за виконувану місію, лідерство, позитивне рольове моделювання тощо);

б) *командна робота* (координація роботи між членами команди (включаючи гнучкість));

в) *згуртованість* (здатність команди виконувати комбіновані дії; згуртованість його членів у підтримці один одного та задачі, що виконується).

4. Суспільні чинники:

а) *приналежність* (інтеграція, дружба, включаючи участь у духовних/конфесійних організаціях, протоколах, церемоніях, соціальних службах, школах тощо);

б) *згуртованість* (об'єднання людей у спільноті, включаючи спільні цінності та міжособистісну принадлежність);

в) *зв'язаність* (якість і кількість зв'язків з іншими людьми в громаді, прихильність, відповідальність та спілкування);

г) *колективна ефективність* (уявлення членів групи про здатність групи працювати разом).

Розвиток зазначених чинників може допомогти зміцнити резильєнтність та покращити здатність справлятися з негараздами.

С. Ваніштендаль досліджував розвиток резильєнтності дітей та виділив п'ять взаємопов'язаних аспектів, які впливають на цей процес (Ваніштендаль, 1998).

По-перше, соціально підтримуюче середовище – це середовище, яке безумовно приймає дитину та виявляє справжню любов до неї.

Таким середовищем для дитини є сім'я або хтось один із батьків (якщо батьків немає, цю роль можуть виконувати найближчі родичі або опікуни). Цей аспект С. Ваніштендаль вважає найбільш вагомим у розвитку резильєнтності дітей.

По-друге, здатність знаходити мету та сенс життя (враховуючи рівень розвитку дитини та використовуючи гру). Дитина може знайти сенс життя в турботі про рослини, тварин або інших людей. Корисним є залучення дітей до мистецтва, природи, спорту (особливо командних видів, де дитина може відчувати себе членом єдиного колективу).

По-третє, набуття навичок та умінь – включає оволодіння соціальними навичками і вміннями, в тому числі і вмінням вирішувати проблеми. У житті кожної дитини є багато можливостей пережити стрес, який можна контролювати, і за підтримки дорослих цей «позитивний стрес» може сприяти зростанню. Важливо, щоб дитина могла і хотіла скористатися набутими вміннями та навичками. Діти мають усвідомлювати, що від їх поведінки залежить багато. Наявний особистий досвід ефективного вирішення проблем вселяє впевненість у власних силах та підвищує самооцінку.

По-четверте, почуття власної гідності – надзвичайно важливим аспектом у розвитку резильєнтності, який легко можна підвищити або знизити. Наприклад, суворі дисципліна, постійна критика, постановка недосяжних цілей можуть негативно впливати на почуття власної гідності. Навпаки, заслужена похвала, конструктивна критика, чітко поставлені та досяжні цілі можуть його підвищити.

По-п'яте, почуття гумору – допомагає знаходити позитивні моменти у скрутній ситуації. Якщо не можна уникнути страждань, то принаймні можна не

дати їм зламати себе. Людина, що вміє посміятися над собою, має і велику внутрішню силу.

Як бачимо, у всіх наведених аспектах резильєнтність розвивається завдяки взаємодії дитини з найближчим оточенням, емоційній близькості хоч би з одним із батьків, соціальній підтримці в сім'ї, позитивному особистому досвіду ефективного вирішення проблем, пошуку сенсу у своєму житті. При цьому важливим є врахування віку дітей та їх життєвої ситуації.

Загалом, з вищенаведених чинників впливає, що резильєнтність визначається середовищем та індивідуальними характеристиками людини. Відтак, виділені науковцями чинники в цілому доповнюють один одного й визначають напрями формування резилієнтності особистості.

Розуміння резильєнтності як процесу сприяло появі нових теоретичних моделей даного феномену.

На думку, О. Романчука резильєнтність має такі складові компоненти (Романчук О, 2022):

1) *цінності* – ким ми хочемо бути, як і заради чого прагнемо жити, бо людина може винести будь-які випробування, якщо усвідомлює, що у цьому є сенс;

2) *ефективні дії* – процеси, необхідні для досягнення цілей, але передбачає вирішення тих проблем, які людина в силах вирішити;

3) *корисне мислення* – позитивне мислення й уникнення думок, які провокують на деструктивну та агресивну поведінку;

4) *регуляція емоцій* – вміння керувати власними емоціями;

5) *стосунки* – отримувати підтримку та формувати соціальні зв'язки з оточуючими людьми. Автор моделі зазначає, людина, спираючись на вказані структурні елементи психологічної стійкості, у процесі щоденного тренування може розвинути навички для ефективного подолання труднощів та подальшого особистісного розвитку навіть у складних ситуаціях.

Patterson J. L., Kelleher P. описують цикл резильєнтності, що включає фазу погіршення, фазу адаптації, фазу відновлення і фазу зростання (Patterson J. L., Kelleher P., 2005).

Якщо людина не в змозі адаптуватися до свого складного досвіду, вона, швидше за все, порине в нефункціональний рівень і не зможе впоратися чи пережити негаразди. Проте деякі можуть адаптуватися, але не повністю відновитися, тим самим досягаючи рівня виживання. Потім будуть ті, хто зможе вийти на фазу відновлення та повернеться до статусу-кво.

Тим не менш, невелика меншість людей досягнуть фази зростання та набудуть підвищеного рівня стійкості.

Досить перспективною є модель «Психологічний імунітет-психологічна еластичність» (PI-PE), запропонована Intema R. C., Schaufeli W. B. & Burger Y. D. (Intema та ін., 2019). У межах цієї моделі резильєнтність визначається як динамічний процес, за допомогою якого особистість адаптується до конкретного стресора. Цей процес запускається певною стресовою подією та спрямований на відновлення через зміну психологічного функціонування або через шлях психологічного імунітету, або через шлях психологічної еластичності.

Структурні елементи в процесуальній моделі PI-PE наступні:

1. *Передстресорна адаптація* – ступінь психологічної адаптації людини до стресора (до того, як зазнає впливу цього стресора).

2. *Стресор* – стимул, який необхідний для запуску процесу резильєнтності (без стресора психологічна стійкість не виникне). У якості стресора виступає будь-яка важка ситуація, з якою стикається людина. Важливими є характеристики стресора (характер, тривалість, інтенсивність, передбачуваність і частота), оскільки вони впливатимуть на процес резильєнтності.

3. *Толерантність* – ступінь, до якого людина тримається, захисна реакція на певний стресор. Толерантність є критично важливим механізмом та першою фазою у динамічному процесі резильєнтності, оскільки вона пояснює, чому деякі люди не піддаються впливу певного стресу та продовжують функціонувати (їх адаптація до стресору є достатньо міцною, щоб витримати конкретний стресор). Оскільки толерантність залежить від конкретного стресора, людина може бути терпимою до одного стресора, але не до іншого. Також може статися протилежне – стресовий досвід не зміцнює людину, а робить її більш сприйнятливою до подібних майбутніх стресових факторів (замість толерантності людина набула нетерпимості до конкретного стресора).

4. *Наративна конструкція* – ступінь, до якого людина здатна осмислити свій досвід і змиритися з ним. Наративна конструкція (побудова оповіді) – це переконання, що захищають або орієнтують людей: світогляд, цілі, сенс життя тощо.

Відомо, що вельми травматичні події мають руйнівний вплив на основні припущення людини. Коли відбувається порушення, необхідно переглянути, виправити або замінити основні припущення для інтеграції нової інформації. Таким чином, наративна конструкція є способом подолання стресорів.

Якщо резильєнтність не була продемонстрована на першій фазі через нетолерантну реакцію, наративна конструкція означає другу фазу, на якій можна було б продемонструвати психологічну стійкість.

5. *(Не)адаптивні результати, особисті та екологічні фактори* – виділяють чотири типи позитивної адаптації (стійкість, відновлення, трансформація, процвітання) та два типи дезадаптації (ригідність і вразливість). Результатом процесу резильєнтності має бути певний тип позитивної адаптації, а середовище та особисті чинники можуть перешкоджати або підтримувати ступінь і швидкість відновлення.

Модель РІ-РЕ припускає, що резильєнтність виникає не після стресорів взагалі, а лише стосовно конкретного стресора. У випадку одночасної дії кількох стресорів, резильєнтність може розвинути лише до одного стресора, а будь-який інший стресор розглядається як екологічний фактор. Наприклад, успішно подолавши безробіття, людина демонструє психологічну стійкість до цього стресора, а не автоматично до інших стресорів. Якщо безробіття створює подружні проблеми, ці проблеми функціонують як екологічний фактор, який може перешкоджати успішній адаптації до безробіття. І якщо людина демонструє психологічну стійкість до безробіття, це не означає, що вона також демонструватиме стійкість до подружніх проблем.

Унікальним внеском моделі РІ-РЕ є механізми толерантності та наративу. Включаючи ці два механізми, з'являються три шляхи, які ілюструють, як люди досягають різних результатів після того, як зазнали впливу того самого стресора:

- 1) шлях психологічного імунітету, що призводить до адаптивних результатів (стійкості або процвітання);
- 2) шлях психологічної еластичності, що призводить до адаптаційних результатів (відновлення або трансформації);
- 3) шлях психологічної сприйнятливості, що призводить до дезадаптивних наслідків (ригідності або вразливості).

Процес резильєнтності розглядається як результат взаємодії між ризиками та ресурсами (Ассонов, Хаустова, 2019; Джордано, 2022; та ін.). Резильєнтність і ресурси тісно пов'язані, оскільки ресурси можуть слугувати важливими чинниками, які допомагають зберегти та підсилити резильєнтність. Для виживання у складних умовах людина мобілізує наявні у неї ресурси, іноді й такі, про які раніше й не здогадувалася.

Поняття «ресурс» найчастіше характеризується в психології як певний запас життєвих можливостей, який може бути використаний суб'єктом як засіб розвитку особистості, здійснення самовизначення, реалізації діяльності, вибору життєвих стратегій тощо (Якимчук, 2019).

Психічні ресурси особистості за походженням умовно розділені на зовнішні та внутрішні (Панасенко, Поклад, 2019).

До зовнішніх ресурсів особистості належать: соціальна або соціально-психологічна підтримка; соціальний статус; хобі; сім'я; друзі; робота.

Внутрішні ресурси – це властивий людині особистісний потенціал: самоповага; самоконтроль; життєві цінності; оптимізм; бажання; віра.

Для формування внутрішніх ресурсів людині необхідний особистісний розвиток. Адже неможливо легко подолати складну ситуацію, відтак необхідно змінити ставлення до неї, повірити у власні сили і можливості (Ващенко, Іваненко, 2018).

Ще один ресурс – *цілі*, які задають певний напрямок руху особистості. Наявність цілей робить особистість невразливою до різного роду впливів, контролю, маніпуляцій. За відсутності цілей людина стає дещо пасивною та керованою (Ващенко, Іваненко, 2018).

Е. Фромм виділяв три психологічні категорії, що позначаються як ресурси людини в подоланні важких життєвих ситуацій:

1) надія – те, що забезпечує готовність до зустрічі з майбутнім, саморозвиток та бачення його перспектив, що сприяє життю та зростанню;

2) раціональна віра – усвідомлення існування безлічі можливостей та необхідності вчасно ці можливості виявити та використовувати;

3) душевна сила (мужність) – здатність чинити опір спробам наражати на небезпеку надію і віру і зруйнувати їх, перетворивши на голий оптимізм чи ірраціональну віру (Панасенко, Поклад, 2019).

Особливо варто відмітити такий людський ресурс як *сенси*. У кожній особистості цей ресурс свій (у релігії, творчості, в майбутньому тощо). В. Франкл виявив, що у надважких умовах концтабору виживали люди не з міцнішим здоров'ям, а ті, хто усвідомлював, для чого живе (Франкл, 2022). Відтак смислові ресурси більш вагомі, ніж фізичні.

Як особистісний ресурс людини, що допомагає успішно подолати кризову ситуацію, можна розглядати *копінг-стратегії* (Грабовська С., Єсип М., 2010).

Копінг-поведінка, на відміну від захисної, є усвідомленою. Існують різні дієві просоціальні моделі поведінки (соціальні контакти, розв'язання проблем, пошук соціальної підтримки, асертивна поведінка тощо).

Формування навичок здорового копінгу здатне посилити психологічні ресурси особистості та підвищити її резильєнтність.

У контексті резильєнтності привертає увагу концепція «консервації» ресурсів С. Хобфолла, згідно якої людина прагне зберегти, оптимально використо-

увати свої ресурси; намагається відновити втрачені та придбати нові ресурси (Hobfoll, 2001). С. Хобфолл вважає, що людина переживає стрес у трьох випадках: коли виникла загроза втрати ресурсів, коли ресурси фактично втрачено, коли ресурсів бракує.

Як бачимо з огляду наукової літератури, ресурси психологічної стійкості можна розвивати. При дефіциті одних ресурсів їх можна замінити на інші, що істотно розширює адаптаційні можливості особистості. Відтак, якщо людина постійно розвиває свої ресурси і розумно уникає ризиків, то вона тим самим сприяє підвищенню своєї резильєнтності.

Ізраїльський психолог М. Лаад встановив, що у кожної людини є своя власна унікальна комбінація ресурсів для подолання негараздів. Дослідник запропонував *модель BASIC Ph*, яка включає шість параметрів індивідуального стилю боротьби з несприятливими обставинами (Гавриловська, 2020). Суть моделі полягає в тому, що в людини має потенціал у шести модальностях:

1. *B (Beliefs and Values)* – Вірування й моральні цінності – цей спосіб подолання кризи базується на вмінні вірити: це може бути віра в Бога, в людей чи в самого себе. Наявність сенсу життя, системи цінностей, віри є джерелом сили людини у складних ситуаціях.

2. *A (Affects and Emotions)* – Афективні стани та емоції – навчитися розуміти та виражати власні почуття: наприклад, записувати у щоденник, висловлювати їх у будь-який арт-спосіб (малюнок, спів, інструментальна музика) тощо.

3. *S (Social Relations)* – Соціальні зв'язки та підтримка, спілкування – звернення за підтримкою до сім'ї, близьких людей чи до кваліфікованих спеціалістів. Суть способу полягає у соціальній залученості, можливості бути серед людей, бути чимось корисною, почувати себе частиною системи тощо.

4. *I (Imagination and Creativity)* – Уява і творчість – цей спосіб подолання стресу апелює до творчих здібностей, креативної сторони особистості. Завдяки уяві людина мріє, розвиває інтуїцію, шукає і знаходить рішення у світі гри та фантазії, уявляє собі змінене майбутнє та минуле. Навіть спогади про щасливі моменти здатні зменшити інтенсивність переживань у складних ситуаціях «тут і тепер». Сюди також відноситься почуття гумору, імпровізація, мистецтво та різного роду ремесла.

5. *C (Cognition and Thought)* – Пізнання й думки – вміння логічно та критично мислити, оцінювати ситуацію, пізнавати та осягати нові ідеї, плану-вати, навчати-ся, збирати достовірну інформацію, аналізувати проблеми та вирішувати їх.

6. *Ph* (Physiological Resources and Activities) – Фізіологічні ресурси та діяльність – включає фізичну активність (фізичні вправи, біг, прогулянка на природі, походи в гори тощо) та тілесні практики (релаксаційні техніки, дихальні вправи тощо).

Основна ідея моделі полягає в тому, що кожна людина потенційно володіє усіма згаданими вище модальностями для подолання кризи з раннього дитинства і протягом усього свого життя. Таким чином, ступінь резильєнтності особистості значною мірою визначається її ресурсним потенціалом, а відтак у формуванні резильєнтності потрібно враховувати не лише особливості проблемної ситуації, а й наявні ресурси людини (їх розвиток, відновлення та збереження).

Розвиток резильєнтності є індивідуальним процесом, бо кожна людина по-різному реагує на складні ситуації: одним легше відновитися й розвинути стійкість, іншим це зробити складніше. Зважаючи на те, що резильєнтність є навичкою, для більшості людей її можна покращити шляхом навчання. Однак, те, що добре працює для однієї людини, не обов'язково працює для іншої, тому важлива розробка різноманітних методів та технологій підвищення резильєнтності.

Узагальнюючи вищесказане, можна говорити про те, що дослідження резильєнтності відбувалися від концептуалізації стійкості як риси до вивчення стійкості як процесу, де ресурси захищають від негативного впливу стресорів. Важливо враховувати, що резильєнтність як процес, включає в себе навчання, адаптацію, відновлення та може розвиватися протягом життя. На розвиток резильєнтності впливає низка чинників:

- а) способи, якими люди сприймають світ і взаємодіють із ним;
- б) доступність і якість соціально-психологічних ресурсів;
- в) конкретні стратегії подолання негараздів.

Резильєнтність є важливою для психічного здоров'я і добробуту. Люди з високим рівнем стійкості можуть краще справлятися з життєвими стресами, втратами та труднощами. Тому вивчення зазначеної проблематики в українській психології набуває неабиякого практичного значення через необхідність функціонування суспільства у надважких умовах війни. Очевидно, саме резильєнтність може забезпечити особистості подолання негараздів життя та адаптацію до нових реалій, відтак дослідження цього феномену є вкрай необхідним в умовах сьогодення.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробці вітчизняних технологій формування резильєнтності особистості дітей і дорослих та впровадження їх у психологічну практику. Психологічні інтервенції та програми можуть допомогти зміцнити резильєнтність та покращити психологічне благополуччя особистості.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Згідно з поставленими завданнями, проаналізовано визначальні фактори та закономірності проявів соціокультурних детермінант розвитку психології особистості в Україні. Зокрема, в теоретико-методологічному плані досліджено статус психології особистості в українській психології ХХ-ХХІ століттях.

Аналіз першоджерел – філософських і психологічних праць – уможливив виокремлення типів рамкових підходів до трактування становлення психології особистості в Україні.

З'ясовано, що зміна підходів до тлумачення психології особистості, як окремої наукової галузі, відбувалася на теоретико-методологічній базі, сформованій в добу Модерну; виявлено, що під впливом Постмодернізму свідомість трактується в психології як дискурсивний конструкт. Останній тлумачиться як ідентичність особистості, що формується в процесі інтеріоризації соціокультурних норм і стереотипів, корі артикуюються в культурі. Отже, інституалізація психології особистості розгортається в рамках спершу культури Модерну, а нині – культури Постмодерну.

Разом із тим, проаналізована сучасна психологія особистості в Україні, її основні тенденції розвитку, серед яких провідне місце займає салютогенез, напрям розроблений і заявлений ізраїльським вченим, Аароном Антоновським у 1979 році. Отже, салютогенез, позитивне психічне здоров'я є тією психологічною основою, що сприяє досягненню позитивних пріоритетів особистості: реалізації свого потенціалу, ефективному доланню труднощів, продуктивній і плідній праці, психологічному благополуччю.

Принциповою особливістю цього напрямку є зміна фокусу підходів у сучасних дослідженнях особистості з орієнтації на симптоми і дефіцит, на розвиток і підтримку її внутрішніх ресурсів. Тобто відбулась зміна патогенетичних підходів у дослідженнях на салютогенетичні.

У зв'язку з цим в усьому світі став набирати популярності рух за позитивне психічне здоров'я. Цей новий перспективний напрямок досліджень спрямований на вивчення умов і процесів, що впливають на встановлення внутрішньої рівноваги та оптимального функціонування людини, що сприяє розкриттю її особистісного потенціалу, самореалізації та психологічному благополуччю.

В основі позитивного психічного здоров'я лежать позитивні психосоціальні фактори, засновані на внутрішніх ресурсах особистості, таких як стійкість, оптимізм, мудрість, соціальна підтримка, життєві цілі або сенс життя, духовність, са-

моефективність, здатність до ефективних копінг-стратегій подолання стресу тощо.

Ці фактори, як стверджує Л.З. Сердюк, й опосередковують траєкторію самовдосконалення, самореалізації, включаючи психологічне благополуччя, щастя, задоволеність життям, стресостійкість, життєстійкість, посттравматичне зростання, успішне старіння, профілактику психопатології та інше.

Зміщення фокусу психологічного втручання з проблеми на її розв'язання, характерне для концепції позитивного підходу, розширює можливості розвитку внутрішніх ресурсів особистості в досягненні станів оптимального функціонування, психологічного благополуччя, якості життя та ін. У цьому позитивному сенсі психічне здоров'я є основою психологічного благополуччя і ефективного функціонування людини, при якому вона може реалізувати свій власний потенціал, ефективно долати труднощі, продуктивно і плідно працювати. В останні роки саме цей напрям досліджень у вітчизняній і світовій психології особистості набув пріоритетної уваги.

Різноманітність визначень особистості у працях українських психологів, свідчить про багатогранність та складність цього напрямку. Н.М. Бугайова показує, що кібернетичний простір, який виник у ХХ сторіччі, створив умови для розвитку нових векторів взаємодії людина/соціум – віртуальне середовище. Тому вивчення впливу інформаційно-комунікаційних технологій та кіберпростору на розвиток, саморозвиток та трансформацію особистості є дуже актуальним і буде постійно розвиватись у найближчому майбутньому.

Аналіз пандемії COVID-19 викликав загострення проблем ейджизму та ейблізму. Найважливішим принципом біоетики є принцип справедливості, що передбачає надання допомоги хворому незалежно від його статі, віку, расової та національної приналежності, соціального і матеріального становища, політичних переконань, віросповідання та особистих переваг лікаря, а також рівний доступ всіх груп населення до отримання медичних послуг. Необхідно виважене ставлення до вирішення питання фізичного, психічного та психологічного збереження населення.

Підчас дослідження виділено три етапи війни РФ проти України:

- 1) Вторгнення в національний інформаційний простір та суспільну свідомість суспільства з метою національної, політичної та соціально-економічної дестабілізації;
- 2) Введення в країну, що зазнає нападу, обмеженого контингенту військ, окремі території анексуються;
- 3) Розширена до гарячої фази війни – відкритого нападу із захопленням територій військовим шляхом і фізичним знищенням населення.

Знання технологій, прийомів і методів різних етапів гібридних війн є необхідним для розроблення та вдосконалення засобів протидії інформаційно-психологічній агресії противника.

Широке поширення інформаційно-комунікаційних пристроїв дає змогу швидко розповсюджувати шокуючі відео, фото та аудіоматеріали з місця подій і вести прямі репортажі, що робить широке коло людей, що спостерігають за цим, фактично учасниками трагедій. Інформація про будь-яку загрозу для життя подію, або ймовірність її виникнення, є стресором, що сприяє виникненню і розвитку тривоги, страху, паніки тощо.

Інформаційний вплив на мирне населення під час гібридних війн, де задіюються всі можливі засоби інформаційно-психологічного впливу, набуває особливої гостроти. Перехід до гарячої фази війни не виключає методів гібридної війни з арсеналу противника, а лише виводить їх на новий рівень.

Тому, завершуючи даний розділ наголосимо на психологічних особливостях резильєнтності особистості задля більш ефективного подолання внутрішніх і зовнішніх криз з раннього дитинства і протягом усього життя про яку наголошують С.Є. Солодчук і Л.О. Скальська.

Таким чином, ступінь резильєнтності особистості значною мірою визначається її ресурсним потенціалом, а відтак у формуванні резильєнтності потрібно враховувати не лише особливості проблемної ситуації, а й наявні ресурси людини (їх розвиток, відновлення та збереження).

Розвиток резильєнтності є індивідуальним процесом, бо кожна людина по-різному реагує на складні ситуації: одним легше відновитися й розвинути стійкість, іншим це зробити складніше. Зважаючи на те, що резильєнтність є навичкою, для більшості людей її можна покращити шляхом навчання. Однак, те, що добре працює для однієї людини, не обов'язково працює для іншої, тому важлива розробка різноманітних методів та технологій підвищення резильєнтності.

Узагальнюючи вищесказане, можна говорити про те, що дослідження резильєнтності відбувалися від концептуалізації стійкості як риси до вивчення стійкості як процесу, де ресурси захищають від негативного впливу стресорів.

Важливо враховувати, що резильєнтність як процес, включає в себе навчання, адаптацію, відновлення та може розвиватися протягом життя. На розвиток резильєнтності впливає низка чинників:

- а) способи, якими люди сприймають світ і взаємодіють із ним;
- б) доступність і якість соціально-психологічних ресурсів;
- в) конкретні стратегії подолання негараздів.

Резильєнтність є важливою для психічного здоров'я і добробуту.

Люди з високим рівнем стійкості можуть краще справлятися з життєвими стресами, втратами та труднощами.

Тому вивчення зазначеної проблематики в українській психології набуває неабиякого практичного значення через необхідність функціонування суспільства у надважких умовах війни.

Очевидно, саме резильєнтність може забезпечити особистості подолання негараздів життя та адаптацію до нових реалій, відтак дослідження цього феномену є вкрай необхідним в умовах сьогодення.

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ТА КУЛЬТУРА ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ

2.1. Концепт «ідентичності особистості» в дискурсі Київської школи філософії культури (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.).

Актуальність дослідження. Кардинальні зміни суспільства, які відбуваються у ХХІ ст., спонукають до осмислення людиною свого ставлення до дійсності, її світоглядної орієнтації. Змінюється уявлення про місце людини у світі та житті. Нову значущість набувають питання соціальної і особистої активності, відповідальності за свої вчинки у зв'язку з необхідністю переглядати форми й напрям діяльності.

Особливо загострюється проблема ідентичності особистості, її зв'язок із світоглядом людини, що робить актуальною проблему з'ясування впливу світогляду людини на формування її ідентичності. Проблема ідентичності, яка пов'язана з визначенням особистістю свого «Я», за своїм значенням виходить на одне з перших місць в сучасному демократичному суспільстві, яке проголошує право вибору людиною свого «Я» у ситуації множинності можливостей. Не зважаючи на чисельність наукової літератури з проблеми ідентичності, в ній недостатньо уваги приділено зв'язку ідентичності зі світоглядом, що робить актуальним наукове дослідження цієї проблеми.

Історія дослідження проблеми

Ідентичність як явище виникає в історії людства ще тоді, коли у самосвідомості людини з'явилися питання «Хто Я?», «Хто ми?». На ці питання надавалися різноманітні відповіді в залежності від умов життєдіяльності окремих індивідів. Лише за сучасних культурно-історичних умов ідентичність стала загальною суспільною проблемою, що варта наукового дослідження. На сьогодні існує велика чисельність наукової літератури, в якій проблема ідентичності розглядається під різним кутом зору.

Протягом кількох століть осмислення ідентичності відбувалось в межах філософської проблеми тотожності як основної характеристики буття (І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель). Першим науковцем, хто порушив проблему ідентичності на концептуальному та термінологічному рівнях, був В. Гумбольдт (1830 р.).

У неокласичній філософії проблема ідентичності пов'язується з життям та існуванням людини (Е. Гуссерль, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс).

У другій половині ХХ ст. проблема ідентичності виходить за межі філософії в інші гуманітарні науки, зокрема й у психологію. Термін «ідентичність» як наукова категорія набув поширення завдяки роботам Е. Еріксона, який розглядав ідентичність як процес, пов'язаний зі сутністю людини і культури, до якої вона належить (Еріксон, 1996). Хоча Е. Еріксон використовує поняття «ідентичність» у різних значеннях, фактично він його розумів як певну форму відповідності людини і культури, наголошуючи на важливості таких його розумінь: по-перше, ідентичність як суб'єктивне відчуття тотожності; по-друге, ідентичність як результат переживання і усвідомлення своєї належності до певної соціальної групи за допомогою протиставлення існуванням інших груп.

Розуміння ідентичності, яке дав Е. Еріксон ще у 50-х рр. ХХ ст., використовується досі у сучасній психологічній науці в рамках проблем самосвідомості, понять «Я-концепції», «Образ-Я». Дослідження Е. Еріксона належать до одного із двох основних гуманітарних напрямів розвитку проблеми ідентичності середини ХХ ст., в якому проблема ідентичності пов'язується зі сутністю окремої особистості.

У другій половині ХХ ст. активізувався другий напрям дослідження ідентичності у психології, який отримав розповсюдження у соціальній психології 1980-х і 1990-х рр., зокрема в роботах Г. Теджфелла, Дж. Тернера, Дж. Марсія. Дослідники цього напрямку бачили проблему ідентичності в зв'язку з особливостями суспільства як умови її виявлення. Ставлячи своєю задачею подолати суперечливість соціального і індивідуального у розумінні ідентичності особистості, дослідники цього напрямку визначили групу як феномен колективного суб'єкту, у якому долається суперечність соціального і індивідуального у поведінці особистості. Зокрема, в концепції самокатегоризації (самокатегоризація – це процес розуміння людиною самої себе, як такої, що має ознаки, які еквівалентні деякому класу стимулів, які відрізняються від інших стимулів).

Джона Тернера було з'ясовано умови, за яких зароджується групова поведінка, яка пов'язана з ідентичністю. Він доводить, що причинно-наслідкові зв'язки діють у обох напрямках одночасно: зовнішні соціальні відношення формують сприйнятливність людей до певних ідей, але ідеї інтерпретуються людьми по-різному, поза когнітивних рамок, які задаються зовнішніми соціальними відносинами, тому що ідеї мають свою внутрішню логіку.

Висновок, зроблений з теорії самокатегоризації, вплинув на розуміння теорії ідентичності особистості, а саме, на її зумовленість як еволюцією мислення, так і зміною умов життя суспільства в цілому. Категоризація перетворюється на самокатегоризацію завдяки включенню індивідів у загальне поле активності, що

задане конкретними умовами взаємодії. Це загальне поле активності зумовлено соціальними потребами, які тягнуть людину в групу.

Ідентичність стає ключовою категорією на рубежі ХХ –ХХІ століть, об'єднуючи у науковому дискурсі як вивчення соціокультурного простору, який змінюється, так і різноманітні життєві стратегії, що виникають у світі. В сучасній науці ідентичність досліджується як феномен, що існує на всіх рівнях соціуму: мікро (індивід) -, середній (мала соціальна група) -, макро (великі соціальні групи – раса, етнос, нація, релігійна спільнота, клас, гендер)-, мега (культура, цивілізація, країна), а поняття «ідентичність» слугує інтегратором різних сфер знання. Особистісна та соціальна ідентичності настільки взаємопов'язані, що роздільно їх можна розглядати тільки в процесі теоретичного аналізу.

Останніми роками набула поширення точка зору на сутність ідентичності як усвідомлення людиною свого «Я», яке розглядається як одна з потреб, що інтеріоризує обрані соціальні стандарти поведінки в структуру соціальної ідентичності суб'єкта. В культурній політиці 1980-х і 1990-х рр. отримало розповсюдження поняття «політика ідентичності». Сутність цього феномену детально розкрито у роботі Френсіса Фукуями «Ідентичність. Потреба у визнанні і політика пригнічення», написаної ним у 2018 р. (Фукуяма, 2019). Політика ідентичності полягає в тім, що трансформації проблеми визнання гідності групи людей або цілої країни у політичну площину сприяють політичні рухи, які роблять колективні домагання прозорими для суспільства і світу (Фукуяма, 2019, с. 31).

Сучасне розуміння ідентичності заставляє науковців переглядати широкий діапазон проблематики, яка стосується феномену ідентичності. Зокрема, у режимі видимості аналітиків входять уявлення про значення і роль на історичній сцені активної меншості, локальних і маргінальних течій культури, тобто все те, що є виявленням глобалізаційних процесів у світі. Науковці звертають увагу на важливість дослідження ідентичності у зв'язку з поведінкою та світоглядом особистості, в основі якого лежать відповіді на питання про місце та роль людини в цьому світі.

Отже, ідентичність особистості є многогранним явищем і розглядається у чисельних аспектах. Проте недостатньо вивченою залишається проблема зв'язку ідентичності особистості з її світоглядом. Саме це спонукало нас звернутись до джерел вітчизняної наукової спадщини Київської школи філософії культури, в центрі досліджень якої є проблема світогляду а також закладено тенденції розглядати світогляд людини як її ідентичність у особистісному вимірі.

Методологією дослідження є історико-психологічна інтерпретація наукових джерел, що належать до спадщини Київської школи філософії культури. Зокрема, використано інтерпретацію світогляду людини як змістовий вияв її свідомості у окремого індивіда.

Об'єкт дослідження - ідентичність особистості як виявлення її світогляду.

Предмет – ідентичність особистості як проекція її світогляду.

Мета: на основі світоглядно – антропологічної концепції, розробленої мислителями Київської школи філософії культури, проаналізувати сутнісну характеристику ідентичності особистості як проекцію її світогляду.

Завдання дослідження.

1. На основі узагальнення наукових джерел науковців Київської школи філософії культури визначити світоглядну функцію ідентичності особистості.
2. Проаналізувати особливості світогляду як усвідомлення «Я» особистості.
3. Здійснити аналіз ідентичності особистості як проекції її світогляду.
4. Розглянути сучасні концепції ідентичності («темпоральність як характеристика ідентичності особистості» та «політика ідентичності») в контексті традицій Київської школи філософії культури.

Основний зміст.

Тенденції розуміння «ідентичності особистості» з позицій наукової спадщини Київської школи філософії культури

Культурно-цивілізаційні процеси сучасної епохи спричинили переорієнтацію світової та вітчизняної психології у напрямку наближення до ідеалів людиноцентризму, переходу від парадигми «привласнення культурно-історичного досвіду» до парадигми «спілкування між культурно-історичним досвідом людства та культурним досвідом конкретної країни». У площину теоретичної рефлексії потрапляють ціль, мотиви та ідеали, легітимізується царина духовних почуттів та морально-етична проблема сенсу життя, осмислюються концептуальні засади спорідненості світоглядних та моральних ідей.

У другій половині ХХ ст. в українському академічному гуманітарному дискурсі стався поворот методологічних принципів дослідження особистості з пріоритетності соціально-матеріальних детермінант у визначенні чинників сутності людини до духовно-моральної проблематики, який було здійснено мислителями Київської філософської школи, що заявила про себе у 1969 році у праці В. Шинкарука в «Марксистська філософія і світогляд» (Шинкарук, 1969), ознаменувавши собою появу гуманістично-екзистенційної течії, що відштовхувалась від філософії Гегеля й світоглядно-антропологічної проблематики.

Вагомих результатів у розробці цієї проблеми досягли вчені Інституту філософії АН УРСР та філософської кафедри Київського університету ім.Т.Г.Шевченка. Таким чином, виник потужний творчий напрямок, що продовжує розвиватися нині – Київська філософська (світоглядно-антропологічна) школа. Її засновником став видатний український та російський філософ П. В. Копнін.

Після від'їзду П. В. Копніна до Москви (1968 р.) очолив знану філософську школу В.І. Шинкарук. У фундаментальних працях, присвячених філософії І. Канта, Г. Гегеля, інтерпретаціям діалектики, В. І. Шинкарук сформулював і розвинув якісно нову концепцію філософії людини, яка визначила розвиток сучасної української філософської антропології. Ці праці стали важливим здобутком української наукової думки, принесли вченому світове визнання. Досліджуючи виключно фундаментальні філософські проблеми (проблеми діалектики, форм існування матерії тощо) він скерував свої дослідження на осмислення людської екзистенції, теоретико-пізнавальних параметрів розуміння людини, світогляду як способу її самовизначення.

Значний внесок у розробку принципів світоглядно-антропологічної концепції Київської школи філософії культури зробили такі вчені як О. Яценко, В. Іванов, Б. Рутковський, С. Кримський, В. Малахов, Є. Бистрицький, В. Табачковський та ін. (Бистрицький, 2013; Іванов, 1977; Копнін, 1974; Кримський, 2006; Малахов, 1986; Шинкарук, 1997; Яценко, 1977). Стрижнем створеної ними концепції стала ідея «первинності» для мислячої істоти ціннісно-сміслових проблем існування у світі. Досконалість обґрунтування цієї ідеї зобов'язана розробленій київськими науковцями парадигмі «людина-світ», в якій вона розроблялась. Світ – це сфера людського буття, що передбачає систему культурно-історичних передумов існування людини. Людина і світ взаємопов'язані і взаємовизначальні сутності. У людському світі навіть матеріальні та природні об'єкти набувають смислового виміру реальності та універсальності, де будь-який елемент світу за своїм внутрішнім сенсом виявляється носієм сенсу цілого. Проголошувався принцип розуміння особистості та її розвитку як особливої онтологічної реальності, що створюється в результаті взаємодії людини зі світом, який завжди віднесено суб'єктові. Тому світ людини є сформованою нею відповідно з її цілями і потребами системою культурно-історичних відносин, яка узгоджена з її духовними можливостями. У визначенні сутності людини зміщуються акценти з опису зовнішнього середовища як детермінанта її особистісних характеристик на аналіз її духовного світу, який дає можливість людині включитись у життєвий Світ. По відношенню до людини світ виступає водночас як

суб'єктивна, так і об'єктивна реальність, що знаходить виявлення як у особистісних, внутрішніх характеристиках людини, що становлять зміст її свідомості і діяльності, так і у зовнішньо нормативній, інституційній складовій людського життя. Проголошувався принцип розуміння особистості та її розвитку як особливої онтологічної реальності, що створюється в результаті взаємодії людини зі світом, який завжди віднесено суб'єктові. Тому світ людини є сформованою нею відповідно з її цілями і потребами системою культурно-історичних відносин, яка узгоджена з її духовними можливостями. Проголошувалось положення про розвиток особистості через засвоєння історичних форм культури. Культура виявляється як система форм, що акумулює в конкретно-історичній діяльності людей всезагальні способи діяльності і спілкування, являючись таким чином, соціокультурною системою, яка формується на основі комплексу соціоекономічних, природних, ідеологічних чинників певного історичного часу, детермінує формування і розвиток ідентичності особистості.

Отже, провідною тенденцією Київської школи філософії культури стала проблема людини, тема людської духовної реальності, її першості перед множиною інших реальностей людського та погодження її в ієрархії інших людських реальностей. Ця ідея була продовженням традицій українського кордоцентризму (кордоцентризм (від лат. «cors – серце) – розуміння дійсності не стільки мисленням («головою»), скільки «серцем» – емоціями, почуттями, внутрішнім, «душею) як концептуалізації тенденції української філософської думки, за якою основою існування і розвитку цілісної людини як єдності духу, душі й тіла є дух, духовне народження та вдосконалення.

Уявлення про цілісну людину, екстрапольоване в український кордоцентризм із християнської антропології, за вченням якої людина, що поєднує тіло й душу в єдину цілісну людську істоту, створює особистість. Саме дух, який називають серцем, відіграє провідну роль у розвитку особистості в людині.

Український кордоцентризм (українське вчення про цілісність людини) є концептом, що створено на основі поняття «філософія серця» і терміна «кордоцентризм». Творцем поняття «філософія серця» є Д. Чижевський, винахідником терміна «кордоцентризм» – О. Кульчицький (Кульчицький, 1949), автором концепту «український кордоцентризм» – Я. Гнатюк. Фундатори українського кордоцентризму (Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Юркевич, П. Куліш та ін .) наголошували, що головне в людині не голова, а серце (Сковорода, 1973; Малахов, 1986; Москаленко, 2021; Шинкарук, 1990).

Ідея першості людського серця перед розумом і тілом людини як оригінальна українська національна філософська ідея була вперше створена і концеп-

туально виражена саме фундаторами українського кордоцентризму, й згодом лише з тими чи іншими варіаціями повторена в американському прагматизмі, російській релігійній метафізиці та німецькій формальній соціології.

Засновником класичної української філософії та філософії українського кордоцентризму як її провідного напрямку вважається Г. Сковорода (Сковорода, 1973), який сформулював ідею першості людського серця як людської духовної реальності перед множиною інших людських реальностей. За розумінням Г. Сковороди, людина – це символічна істота. Вона існує у символічному просторі християнської культури та Біблії як її центру. Через це збагнути та описати її сутність можна лише застосовуючи ключовий символ символічного світу цієї культури – символ людського серця. Розвиваючи свою тезу про людину як серце, Г. Сковорода конкретизував і виразив її у різних, але споріднених між собою положеннях. Він зазначав, що «голова в людині всьому – серце людське» або, надаючи цій думці іншої форми і змісту, «головою людині є серце, що панує над тілесним світиком», оскільки, на його погляд, «серце є дух, володар тіла, господар дому» (Сковорода, 1973, с. 351). Беручи до уваги цей аргумент, засновник філософії українського кордоцентризму стверджував, що «голова людських справ є дух людини». Інші речники філософії українського кордоцентризму, розмірковуючи у контексті текстів Біблії, біблійної антропології і психології та продовжуючи сквородинську кордоцентричну традицію, запропонували власні формулювання української національної філософської ідеї. Повною мірою суть українського кордоцентризму як національної філософії виразив П. Юркевич (Юркевич, 1993). Його концепція в загальних рисах збігається з ідеями Г. Сковороди. Саме тому П. Юркевича зараховують до ідейних наступників Г. Сковороди. Завдяки П. Юркевичу, який трансформував сквородинський філософсько-теософський кордоцентризм у власне філософський, кордоцентрична традиція як можливість української філософії стала дійсністю.

Аналізуючи співвідношення людської духовної реальності з тілесною, душевною, духовною і моральною людською реальністю, П. Юркевич стверджував, що людське серце як синтезувальна внутрішня основа є «носієм усіх тілесних сил людини», «осереддя душевного й духовного життя людини» та її «моральнісного життя» (Юркевич, 1993, с. 73-74). За його переконанням, «серце є основа душевного життя. Розум – тільки світло, яке цю основу освітлює». Він є «вершина, а не корінь душевного життя» (Юркевич, 1993, с. 95).

Переконання П. Юркевича узгоджується зі світоглядними позиціями П. Куліша, засновника та останнього представника українського кордоцентризму як

національної філософії, адже воно, як і названі позиції, виражає головний принцип цієї філософії. П. Куліш услід за Г. Сковородою також наголошував, що найперша річ – серце шире й якийсь голос із душевної глибини, котрий велить чоловікові йти вгору, а розум – слуга того голосу. Класики української філософії та фундатори українського кордоцентризму мають споріднені філософські вчення про людину та її серце, в яких було обґрунтовано принцип першості людської чуттєвості перед її інтелектуальною реальністю.

Являючись спадкоємницею традицій «філософії розуму» та «філософії серця», наукова школа В. Шинкарука створила нову концепцію філософії людини, в основу якої покладено конструкт світогляду. Це потребувало включення у наукову концепцію в якості інструментів дослідження світогляду особистості таких категорій як «людський світ», «життєвий світ», «культура як формотворення людини», «духовний світ», «людське світовідношення», «світосприймання». Ця система категорій дослідження, в якій центральним феноменом є зв'язок «людина – світ», стала парадигмою наукових параметрів розуміння людини, осмисленням людської екзистенції, світогляду як способу її самовизначення у подальших розвідках теорії особистості, зокрема й дослідженнях ідентичності особистості.

Визначаючи сутність світогляду у антропологічно-екзистенційному вимірі буття людини, В. Шинкарук стверджував, що світогляд є вихідною і основоположною формою духовного освоєння дійсності людиною. Саме через світогляд світ «відкривається» людині, й те, яким він їй «відкривається», залежить від світогляду. Тобто світогляд водночас є і способом «освоєння» світу. Цим самим він обґрунтував світогляд як духовно-практичне освоєння світу. І не лише в тому значенні, що він дає знання світу, його розуміння й обрїй бачення, а і в тому, що у світогляді світ постає в перетвореному духовною діяльністю людини вигляді. Він роздвоюється на світ наявного буття та світ сутнісного буття – трансцендентний світ.

Світові, в якому здійснюється безпосередня життєдіяльність, протиставляється світ реалізацій вищих цінностей життя – ідеалів істини, добра і краси (Шинкарук, 1984, с.145). Задавався новий ракурс осмислення категорійних форм світосприймання – не тільки як засобів відображення, пізнання, а й як форм самосвідомості й цілепокладання, що виникають і розвиваються у плині розмаїтого освоєння світу людиною.

Категорію світогляду було введено в якості системотворчої системи категорій екзистенційно-антропологічній концепції. Було визначено її функції як головного інструменту дослідження людини у світі.

Завдяки цьому було поглиблено дослідження свідомості, зміст якої визначався через категорію світогляду, переосмислювались всі інші психологічні феномени. У фундаментальних працях науковців Київської філософської школи було закладено тенденції розглядати ідентичність особистості як її індивідуальну трансформовану форму світогляду, що створюється під впливом індивідуального досвіду особистості.

Отже, мислителями Київської школи філософії культури було розвинуто якісно нову концепцію психології людини, яка не тільки визначила подальший розвиток психології особистості, але й стала основою розвитку таких сучасних напрямів гуманітарного знання як філософська антропологія, філософія культури, соціалізація особистості тощо. В основі сутності цих нових наукових напрямів гуманітарного знання закладено основні положення світоглядно-антропологічної концепції науковців Київської школи філософії культури.

Отже, можна зробити висновок, що мислителями Київської школи філософії культури в основних положеннях їх світоглядно-антропологічної концепції було закладено тенденції, які визначили сучасний концепт ідентичності особистості в психологічній науці. Цей сучасний концепт можна представити через деякі із теорій ідентичності, що стали дійсним «викликом сучасності».

По-перше, в сучасних теоріях ідентичності чітко виділяється тенденція *етизації категорії ідентичності* (Залужна, 2010; Ярошовець, 2011). В цьому ми вбачаємо продовження такого концепту Київської школи філософії культури як моральнісне відношення людини до світу, посилення ролі моральнісно-духовних категорій моральнісного вибору, яке здійснюється у дослідженні природи світогляду в зрізі її духовно-практичної сутності.

У акцентуванні пріоритету моральнісного потенціалу людського світовідношення науковці Київської школи філософії культури розглядають моральнісну проблематику в культурологічно-ціннісному аспекті з посиленням ролі моральнісно-духовних категорій, підкреслюючи, що саме людське світовідношення є вагомою детермінантою посилення дієвості моральнісних начал у людській буттєвості.

Ці положення наукових пошуків, що закладено у спадщині Київської школи філософії культури, ми вважаємо важливими тенденціями етизації категорії ідентичності, зумовлених зміною акцентів з раціональних складових світогляду на аксіоетичні. В них, на відміну від стандартних теорій, що базувались на моделі раціональної людини, наголошується на природній духовності особистісного «Я» та його цінності.

По-друге, важливою особливістю сучасних досліджень ідентичності є *виділення темпоральності як сутнісної характеристики ідентичності* особистості, яка є внутрішнім чинником її динаміки. У визначенні темпоральності як характеристики ідентичності бачиться зв'язок з обґрунтуванням темпоральності як характеристики світогляду особистості у дослідженнях Київської школи філософії культури. В. Шинкарук визначає темпоральність як відображення життя людини у свідомості, яке охоплює минуле, сьогодення й майбутнє й поєднує їх у єдине ціле, де минуле не залишається «позаду», а «йде» з нами, і де майбутнє не приховане, а «бачиться», проектується, переживається. Світогляд людини визначається тим, якому із трьох складових часу людина віддає перевагу. Саме тому проблема суб'єктивного часу набуває особливого значення у сучасному світі, який стрімко змінює своє «обличчя». Не дивно, що вона стає однією із актуальніших у сучасному науковому дискурсі, в якому одне із провідних місць відводиться наративу темпоральності як феномену, який у світогляді людини виконує регулятивну та детермінуючу функцію у життєдіяльності людини.

По-третє, викликом сучасності стало *дослідження політики ідентичності* як явища практично-духовного перетворення світу, тенденції дослідження останнього закладено в принципах світоглядно-антропологічної концепції, зокрема її наголосом на світогляді як духовно-практичному освоєнні світу людиною. Політика ідентичності пов'язана з проблемою публічного визнання гідності людини як умови життєдіяльності людини. Тенденції визнання гідності людини як умови визнання її ідентичності закладено увагою Київських науковців до внутрішнього світу людини, її чуттєво-емоційної сфери, духовності, що знайшла реалізацію у розробці теорії духовності людини, сутністю якої було визначено її духовні почуття. Досліджуючи особливість світоглядної свідомості під кутом зору єдності сутнісних сил людини – розуму, почуттів, і волі, В. Шинкарук простежує якісну своєрідність світоглядної ідеї як ідеалу. Вчений вперше детально розробив категоріальну структуру світогляду, розкрив суть таких світоглядних категорій як Віра, Надія, Любов (Шинкарук, 1994). Виокремлення та вивчення цієї тріади є вагомим науковою інтенцією В. Шинкарука, яка стала основою активного дослідження вищих духовних якостей людини, зокрема й гідності, категорія якої є однією із визначальних у поясненні політики ідентичності.

Особливості світогляду як усвідомлення «Я» ідентичності особистості.

Світогляд традиційно розуміється як система найбільш загальних поглядів на світ і відношення людини до світу. Відображаючи потреби, інтереси, переконання, цінності, ідеали і принципи пізнавальної і практичної діяльності, що

визначають мотиви і поведінку окремих особистостей, світогляд визначає зміст духовного життя як особистості, так і суспільства.

Вперше поняття «світогляд» як наукову категорію було застосовано І. Кантом у роботі «Критика здатності судження» у 1790 році (Іванов, 1977, с. 262), а уже потім Г. Гегель активно оперував цим поняттям. Слід зазначити, що поява цієї категорії у німецькій класичній філософії було запитом того часу. *По-перше*, воно було визвано усвідомленням обмеженості чисто гносеологічного підходу до людського пізнання, необхідністю доповнити теоретичне відношення до світу духовно-практичним відношенням, в якому відчуття, мислення, воля і дія виявляються у єдності. *По-друге*, потреба у новому понятті була зумовлена соціальними процесами, що знаменували собою розвиток нових соціальних відносин, що зумовили тотальну зміну всієї феодальної системи цінностей. Німецька класична філософія з трансцендентальних позицій осмислювала проблеми у більш широкому контексті ціннісної зумовленості свідомості.

Починаючи з 60-х рр. ХХ ст. світоглядна проблематика у центрі уваги київських філософів, які в своїй світоглядно-антропологічній концепції розглядають дискурс «світогляд» як систему поглядів, у якій зафіксовано специфічний спосіб ставлення до світу, до навколишніх, відношення світу до самої людини, в результаті якого відбувається усвідомлення людини самої себе, своєї особистості, свого «Я». Визначаючи особливості феномену світогляду, В. Шинкарук стверджував, що світогляд є вихідною і основоположною формою духовного освоєння дійсності людиною. Саме через світогляд світ «відкривається» людині, й те, яким він їй «відкривається», залежить від світогляду. Тобто світогляд водночас є і способом «освоєння» світу. І не лише в тому значенні, що він дає знання світу, його розуміння й обрїй бачення, а і в тому, що у світогляді світ постає в перетвореному духовною діяльністю людини вигляді (Шинкарук, 1977, с. 145).

Задіявши категорію світогляду як системотворче її ядро, мислителі Київської школи філософії культури зорієнтували свою концепцію не на діяльнісну парадигму (діяльнісне оволодіння предметами світу), а на методологію осмисленої орієнтації людини у світі, зумовлену вибором і утвердженням ціннісно-смилових начал людського буття. Досліджуючи категорію світогляду через парадигму «людина-світ», вони звертають увагу на те, що світогляд – це не тільки пізнання, але й, передусім, – це специфічне відношення людини до світу, в якому людина не тільки визначає своє місце у світі, але й відбувається усвідомлення людини самої себе, свого «Я». На відміну від практичного освоєння світу,

яке полягає у безпосередньому перетворенні його матеріальних предметів а також на відміну від когнітивного відношення, внаслідок якого створюються знання та уявлення про світ, світогляд – це практично-духовне перетворення світу у свідомості людини, внаслідок якого створюється суб'єктивне, ідеальне бачення світу, світу для людини. Як стверджував, М. Хайдеггер, людина є «іст-вом, що осмислює» (Хайдеггер, 1991, с. 105). Це означає, що людина вибірково включена у світ. Тому «світ відкривається людині» (В. Шинкарук) через її ідентичність, яка опосередковує відношення людини до світу через свою індивідуальність. Отже, ідентичність особистості – це світогляд людини в його індивідуальній формі, в якій буття людини відображається через її унікальну само-свідомість.

Проблема ідентичності особистості як індивідуального виявлення світогляду людини розроблялась В. Івановим у його концепції світоглядного опосередкування індивідуального досвіду. Як писав В. Іванов, «в досвіді елементи дійсності стають подією суб'єктного життя і в цьому контексті набувають не лише загальну визначеність, але і наповнюються неповторним змістом (Іванов, 1977, с. 200), адже він набирає статусу адекватної квінтесенції практичної і духовної форми єдності людини і світу, передбачає поєднання всезагального та особистісного в реаліях людського буття.

На ґрунті неповторного індивідуального досвіду відбувається прилучення людини до духовного багатства людської культури. Досвід зосереджує в собі здобутки всіх сфер людської життєдіяльності, функціонує як духовний досвід, суб'єктивний досвід, культурно-історичний досвід, колективний досвід та найбільш ефективний спосіб акумуляції людської діяльності, що дозволяє зрозуміти людський суб'єкт як самозберігаюче начало культурної творчості (Іванов, 1977, с. 24), джерело всієї духовної культури.

Оскільки смисловий пласт світоглядної свідомості пов'язаний зі структурами життєвого досвіду людини, то смисл конститується як індивідуальний, зумовлений духовним досвідом суб'єкта. Це означає, що включення людини у світ відбувається опосередкуванням її індивідуально-психологічними властивостями.

У погляді на опосередкування світогляду індивідуальним досвідом людини чітко прослідковується тенденція розглядати світогляд особистості як її ідентичність. Важливою особливістю світогляду, яку виділяли Київські мислителі, є також її забарвленість чуттєвістю. В. Шинкарук неодноразово підкреслював, що у світогляді надзвичайно велику роль відіграють людські почуття (не емоції, а саме почуття).

Почуття – це специфічні людські, узагальнені переживання, задоволення або незадоволення яких викликає певні (позитивні або негативні) емоції – радість, любов, гордість або сум, гнів, сором тощо.

У виникненні та перебігу почуттів велику роль відіграє друга сигнальна система в її взаємодії з першою (І. П. Павлов). Слово змінює наші настрої, викликає захоплення, глибокі переживання. Найкращим прикладом цього є почуття, що викликаються поетичними творами.

На відміну від емоцій і настроїв, почуття мають виражену об'єктивну прив'язку: вони виникають щодо чого або когось, а не ситуації в цілому. Як пише В. Шинкарук, предмет усіх людських почуттів так чи інакше становить єдність ідеального й реального. Почуття «сплавляють» ідеальне й реальне у світогляді, дають можливість переживати ідеальне як реальне, матеріальне як духовне. Більше того, особливість людських почуттів і їх надзвичайно важлива роль у світогляді полягає в тому, що заради їхнього задоволення людина готова йти на самопожертву. Вона здатна навіть віддати життя заради предмета своїх духовних почуттів. Тому предмети духовних почуттів є смисложиттєвими предметами. Для визначення специфіки світогляду як його чуттєвості Київські мислителі школи філософії культури вводять категорію «світовітвідношення», тим самим підкреслюючи особливості світогляду як духовно-чуттєвого відношення, тобто такого, що опосередковується предметами, в яких об'єднується матеріальне з ідеальним. Саме тому світогляд особистості є «ставленням» людини до світу. В українській мові поняття «ставлення» має аксеологічний відтінок, тобто вмщує в собі ціннісне відношення, яке включає духовні цінності людини. Як наголошував В. Шинкарук, світогляд як змістове наповнення свідомості (бо свідомості поза світогляду немає) має тісний зв'язок з суб'єктивним буттям особистості, усвідомленням її свободного і відповідального вибору та моральнісного самовизначення (Шинкарук, 1984, с. 19). Тому світогляд розглядається не як компонент категорійної структури свідомості, а як основа якісної реалізації принципів життєдіяльності людини та її моральнісного самовизначення. Проблема духовно-моральнісного становлення людини тісно пов'язана зі світоглядно-антропологічною концепцією Київської школи філософії культури, в якій духовність та моральність людини визначають рівень саморозвитку особистості.

Отже, особливості світогляду виявляються в тому, що в ньому смисли буття людини у світі виявляється через ідентичність особистості як специфічне відношення людини до світу, в якому людина не тільки визначає своє місце у світі, але й відбувається усвідомлення людини самої себе, свого «Я». В цьому усві-

домленні свого «Я» окреслюються контури практичних можливостей особистості та форм їх реалізації. Розумінням світогляду як усвідомленням її «Я» особистості задається новий ракурс осмислення ідентичності особистості як категорії, в якій світ людини відображено як індивідуальна форма світогляду людини, що проектується в ній не тільки як засіб відображення, пізнання, а й як форма самосвідомості й цілепокладання, що виникають і розвиваються у плині розмаїтого освоєння світу людиною.

Ідентичність особистості як проекція її світогляду

Психологічний механізм єдності ідентичності особистості та її світогляду ми бачимо у проекції світогляду на ідентичність. Розуміння ідентичності особистості як проекції її світогляду спирається на асоціативну властивість мислення, яка полягає у здатності створювати зв'язки між різними явищами завдяки побудові узагальнених стратегій через поєднання ідей з різних галузей досвіду, що допомагає вийти на досягнення поставленої задачі. Проекція світогляду в ідентичності особистості відбувається за законом реципрокності, згідно з яким зміст структурних складових світогляду та ідентичності, співпадаючи за своєю сутністю, трансформується у відповідності з індивідуальним досвідом. Оскільки світогляд людини існує у його індивідуальному вимірі, тому його структурні складові є емоційно забарвленими. Для визначення особливостей структурних складових свідомості людини їх забарвленістю чуттєвістю київські науковці вводять поняття «світосприйняття», «світорозуміння», «світовідчуття» та «світоперетворення», які відповідають трикомпонентній структурі ідентичності особистості (когнітивна, афективна та конативна складові).

Особливості проекції структурних складових світогляду особистості у її ідентичності

Оскільки проекція структурних складових світогляду особистості на її ідентичність опосередковується чуттєвістю, то трансформація змісту таких структурних складових світогляду особистості як *світосприйняття, світовідчуття та світоперетворення* трансформуються у структурних складових її ідентичності у форми, що визначаються особливостями прояву чуттєвості у структурних складових ідентичності особистості (когнітивна, афективна, конативна). Тобто, всі складові світогляду виявляються у структурних складових ідентичності у особливій формі чуттєвості. Так, особливістю проекції світосприйняття та світорозуміння на когнітивну складову ідентичності особистості є те, що чуттєвість трансформується в ній у формі «картини світу», а у світорозумінні – у формі «образу світу». Чуттєвість у світоперетворенні трансформується в конативному

компоненті ідентичності особистості у формі вищих почуттів (моральність, ідеал, віра, надія, любов тощо).

Особливості когнітивної складової ідентичності особистості як форми проєкції світосприйняття та світорозуміння у її світогляді.

На трансформацію інформації, що відбувається у когнітивному компоненті ідентичності особистості в результаті проєкції її світогляду суттєвий вплив здійснює такий конструкт як «бачення проблеми». Світосприйняття та світорозуміння як складові світогляду людини – це бачення навколишнього світу як деякої зорганізованої і впорядкованої цілості відповідно до власних внутрішніх потреб і уявлень. По відношенню до інших ментальних феноменів когнітивного компоненту ідентичності особистості «бачення проблеми» є їх системним конструктом, що утворюється через механізм взаємозв'язків з елементами чуттєвості світогляду особистості, в результаті чого виникає певна «картина світу», в якій світ сприймається чуттєво.

Картина світу служить чимось на зразок координатної сітки, що визначає сенс і зміст будь-яких сприйнятих об'єктів і образів. Це відбувається тому, що люди відчувають і діють не згідно з якимись «об'єктивними фактами», а виходячи зі своїх завжди суб'єктивних уявлень про них. А ці останні визначаються багатьма обставинами.

Своєрідна картина світу властива будь-якій соціальній спільноті – від нації або етносу до соціальної чи професійної групи або окремої особи. Мало того, кожному періоду історичного часу відповідає своя картина світу. Іншими словами, будь-яке досить велике людське співтовариство має диференційовані картини світу як по горизонталі (різні соціальні групи сучасників), так і по вертикалі. Картини світу – це не щось застигле, змінюючись до мінливих реалій, вони є історично мінливим процесом пристосування до цих реалій. Зазвичай перехід від однієї стадії суспільного розвитку до іншої супроводжується різкою зміною або ламкою громадської картини світу, затвердженням нових еталонів світопояснення.

Новий світогляд, формуючи нове світосприйняття формує нову світонову картину світу. Прогрес – розвиток людини і людства – це послідовна зміна та ускладнення індивідуальних і групових картин світу. Таким чином, з картини світу випливає все інше – і цінності, і ієрархія, і парадигми наукового пізнання, і допустимі способи людських дій. Отже, картина світу може служити інтегральною типологічною характеристикою ідентичності особистості як окремого індивіда на когнітивному рівні її свідомості.

«Картина світу», яка є специфічною формою систематизації знання, не покриває всього змісту когнітивного компонента ідентичності особистості. Вона задає бачення людиною світу відповідно певного етапу її розвитку та ситуації, в якій вона функціонує. Коли ж думки, оцінки і вчинки особистості ґрунтуються на знаннях, то такий рівень світогляду називають *світорозумінням*, для якого притаманне понятійно – чуттєве відношення до зовнішнього середовища, що орієнтоване на осягнення сутності світу у формі «*образу світу*» та його обґрунтування.

Поняття «образ світу» вперше було запропоновано у доповіді О. М. Леонтєва, яку він зробив у 1975 році в зв'язку з аналізом закономірностей побудови перцептивних образів. Зокрема, він підкреслював, що в психології проблема сприймання повинна ставитись як проблема побудови у свідомості індивіда багатовимірного образу світу, образу реальності (Шинкарук, 1977; Шинкарук, 1979). Аналіз проблеми повинен здійснюватись від зовнішнього об'єктивного світу до образу. Це означає, що будь-яка річ первісно дана об'єктивно – в об'єктивних зв'язках предметного світу; що вона – вторинно представлена в суб'єктивності, чуттєвості людини, і в людській свідомості. Предметний світ, який розглядається як об'єктні зв'язки, є амодальним. Тільки за умови виникнення суб'єкт-суб'єктних зв'язків і взаємодій виникають багатоманітні модальності, які змінюються від одного виду до іншого. Образ світу (уявлення про світ) притаманний людині за її родовою сутністю як носію свідомості. Це уявлення не є раціональною конструкцією, а відображає практичну залученість людини у світ і пов'язано з реальними умовами її суспільного та індивідуального життя. У світорозумінні відбувається трансформація «картини світу» конкретної особи у «образ світу», який відображає той конкретно-історичний фон, на якому розгортається вся психічна діяльність людини, зокрема й сприймання світу як когнітивна складова ідентичності особистості.

Особливості афективної складової ідентичності особистості як форми проєкції у світовідчутті

Світовідчуття – визначає чуттєво-емоційну сферу відношення людини до світу. Світовідчуття — це передусім переживання й оцінки, звернені не до окремих явищ або ситуацій, а до світу загалом й до загальної позиції людини в ньому. Це загальний духовний стан людини, який визначає прийняття чи неприйняття нею світу, її активність чи пасивність, довіру чи недовіру у ставленні до людей, до життя, до минулого й майбутнього тощо. Проєкція світовідчуття в афективному компоненті ідентичності особистості трансформується у емоційно-ціннісне ставлення людини (позитивне чи негативне) до окремих ситуацій та певних

процесів реальності. Так, позитивне ставлення до життєдіяльності формується на ґрунті оптимістичного світовідчуття, а коли ставлення до світу за своїми ознаками є загалом негативним, то це пов'язано здебільш з песимістичним світовідчуттям. Емоційно-ціннісне відношення людини до світу (світовідчуття) трансформується у афективному компоненті ідентичності особистості у форми емоційного переживання суб'єктом свого відношення до світу. Афективний компонент ідентичності особистості являє собою ціннісно-емоційне ставлення людини до ситуації, в якій вона діє, та свого місця в ній. Цей компонент репрезентовано у ідентичності особистості як значимість для неї ситуації діяльності через такі форми як емоційно забарвлені думки та оцінки різних сторін цієї ситуації.

Як відомо, людина вступає у взаємодію з тими об'єктами світу, які для неї значимі. Сама по собі ситуація безвідносно до того, хто в ній повинен бути включеним, не є ситуацією суб'єкта діяльності. Вона стає такою, коли її характеристики набувають значимості для людини, осмислюються і оцінюються нею з точки зору її діяльності та особистих позицій. Сигналізуючи про значимість для особистості тієї ситуації, в якій вона діє, емоційний компонент ідентичності налаштовує всю систему особистості сприймати цю ситуацію певним чином і підготуватись до необхідних дій.

Духовні почуття як форма проєкції «світоперетворення» в когнітивній складовій ідентичності особистості.

Світогляд – це не тільки світосприймання, світорозуміння та світовідчуття, але й, разом з тим, *світоперетворення*, яке набирає свого концентрованого вияву в такій його загальній функціональній ознаці, як освоєння, перетворення світу, тобто у самій духовно-практичній природі світогляду. Світоперетворення як складова світогляду трансформується в конативному компоненті ідентичності особистості у формах інтенції (інтенції - від лат. Intention – являє чисельність складових, серед яких найбільш згадуються такі як: настанова, намір, спрямованість, вимога, прагнення, задум, мотив, усвідомлена воля до якоїсь дії, мета діяльності, прагнення, спонука, інтереси), які конструюються сукупністю структурних одиниць – ментальних феноменів, основою яких є мотиваційно-потребова система людини. Інтенції визначають суб'єктивні критерії вибору та стимулювання поведінки особистості, спрямованої на вирішення задач в поточній ситуації. Вітчизняна дослідниця М. О. Холодна (Холодная, 1977), аналізуючи особливості організації інтенційного досвіду, доводить, що інтенції визначають спрямованість та вибірковість індивідуальної інтелектуальної активності.

Особливе значення в цьому відіграють *духовні почуття людини* (В. Шинкарук). Духовні почуття – це форма чуттєвості на рівні конативного компоненту ідентичності особистості. За сферою виявлення вищі почуття поділяють на моральні, естетичні, інтелектуальні, праксичні тощо. В залежності від того, якою мірою людині властиві ці почуття, оцінюють рівень її духовного розвитку.

Духовні почуття відіграють велику роль у житті не тільки окремої людини, але й суспільства. З приводу ідеалу як предмету духовного почуття В. Шинкарук пише: «Світогляд як духовно-практичне освоєння світу – це таке його освоєння, в якому реалізуються суспільно вироблені поняття про добро, правду, справедливість, щастя, інакше кажучи, ідеї істини, добра й краси. І не просто ідеї, а ідеали. На нашу думку, ідеал – це ідея, що стала ідеально-реальним предметом людських почуттів; у його реалізацію людина вкладає енергію, заради нього здатна йти на будь-які випробування. Світ майбутнього саме й формується тими ідеями, які, перетворюючись на предмет людських почуттів, стають ідеалами» (Шинкарук, 1984).

У науковій рефлексії Київської школи особливого резонансу набула ідея перетворення світу через ідеали, бо світ належного формується саме через ті ідеї, які стають ідеалами, оскільки переживаються людською чуттєвістю (ідеали добра, справедливості, краси, істини, гармонії). Адже свідомість, виходячи за межі наявного, зводиться не до дзеркального пасивного відображення дійсного стану речей, а через свій творчий потенціал (зміст) має здатність визначати ідеали майбутнього. Як стверджував О. Яценко, ціле покладання, ціль та цільові відносини як ідеальний образ бажаного, породжуються самою свідомістю (Яценко, 1977). В концепції науковців Київської школи безпосередньою характеристикою свідомості є цілепокладання, адже людська діяльність – це завжди діяльність свідомості, цілепокладаюча діяльність. Формування цілі має глибинну духовну основу (почуття, розум, волю). Адже ідеальною формою, причиною предмета діяльності стає ціль, а цілеформування неминує зумовлює цілереалізацію як опредметнення цілей, в предметній зовнішній діяльності. При цьому духовно-практична природа світогляду, виражаючи життєво-практичну позицію суб'єкта у формі цілепокладання, вимагає від людини особистісного самовизначення у світі смислової мережі явищ, надає їй можливості стати воістину буттєвим проявом особистості, духовним імпульсом її життєдіяльності (Мировоззренческая культура ..., 1986, с. 18). А відтак світоглядні ідеї утворюють моральнісні устої особистості, серцевину її ідентичності.

Мислителі Київської школи філософії культури особливу увагу приділяли значенню *моральних почуттів*, наголошуючи на їх визначальній ролі у світо-

перетворенні як відношенні людини до світу. Моральні почуття – це почуття, в яких виявляється стійке ставлення людини до суспільних подій, до інших людей і до себе самої. Вони нерозривно пов'язані з нормами поведінки, прийнятними в певному суспільстві, з оціненням відповідності цим нормам дій, учинків, намірів людини. Джерелом таких почуттів є спільне життя людей, їхні взаємини, спільна боротьба за досягнення суспільної мети. Високими моральними почуттями є передусім почуття любові до своєї країни, почуття патріотизму, яке нерозривно пов'язане з почуттям національної гідності та гордості, національної самосвідомості.

Почуття любові до Батьківщини пов'язане з любов'ю до людей, з почуттям гуманності. Почуття гуманності, що зумовлені моральними нормами та цінностями, системою настанов особистості на соціальні об'єкти (людину, групу, живих істот), представлені у свідомості переживаннями, співпереживаннями і реалізуються в спілкуванні, діяльності, допомозі. Почуттями гуманізму особистість керується при визнанні прав, свободи, честі та гідності іншої людини. Високими моральними почуттями, що характеризуються ставленням людини до самої себе і ставленням до неї інших людей, є почуття честі та гідності. Честь – це визнання суспільством досягнень особистості. Поняття честі охоплює бажання людини підтримати свою репутацію, престиж, добру славу в тому соціальному оточенні, до якого вона належить. З честю пов'язане уявлення про гідність. Почуття гідності виявляються в суспільному визнанні прав людини на повагу з боку інших, на незалежність, усвідомленні нею цієї незалежності, моральної цінності своїх вчинків і якостей, неприйнятті всього того, що принижує її як особистість. Оцінення людиною власних вчинків (добрих і поганих), своєї діяльності, свого ставлення до інших людей називають її совістю, яка є внутрішнім регулятором поведінки людини, виявом моральної свідомості. Сила і дієвість впливу совісті на особистість залежить від міцності моральних переконань людини.

Науковцями Київської школи (В. Шинкарук, Б. Рудковський, В. Іванов, В. Малпхов та ін.) моральнісна проблематика розглядається не в зрізі її абстрактійно-обов'язкового виміру, а в культурологічно-ціннісному аспекті з посиленням ролі моральнісно-духовних категорій моральнісного вибору, сенсу життя, любові, співстраждання та ін. Так, В. Малахов актуалізує вагомість морально-світоглядних категорій смерті, любові, співстраждання, співчуття, сенсу життя (Малахов, 1986, с. 20). Усвідомлення конечності і обмеженості особистісного буття є вагомим поштовхом моральнісного сприймання дійсності й

грунтовним стимулом осмислення власного існування. Поряд з тим ситуація справжнього спілкування зумовлює відкриття нових вимірів власного існування. В. Малаховим осмислюються етичні аспекти «сорому» у взаємодії з категоріями «совісті, любові, гордості, смиренності, а також феномену» розставання» в антинормічному відношенні зустрічі в її смислотворчих та духовно-моральнісних конотаціях міжлюдських стосунків (Малахов, 1989, с. 19).

Отже, моральнісні почуття розглядаються у контексті світоглядних і світовідносних основ світу як культури, в якій значне місце відводиться духовним почуттям.

Чільне місце серед духовних почуттів у світоглядно-антропологічній концепції Київської філософської школи відводиться таким «трансцендентним почуттям» як *Віра, Надія, Любов* (Шинкарук, 1994). Ці категорії як універсальні поняття, що заклали основи фундаментальної тези про «ідеально-реальну» природу світобуття, розробляв В. Шинкарук. Він писав наступне: «Віра, надія, мрія, духовні почуття (а позитивним виявом усіх їх є любов у найбільш широкому значенні цього слова) – винятково важливі категорії духовного життя людини й суспільства і, таким чином, духовної культури. Без них немає світогляду».

Віру В. Шинкарук визначав як форму і спосіб сприйняття соціальної інформації, норм, цінностей та ідеалів суспільного життя, коли вони, не будучи даними власним практичним чи пізнавальним досвідом, приймаються як очевидні факти чи характеристики об'єктивної дійсності, суцього і належного; як засіб освоєння досвіду попередніх поколінь, сприйняття сподівань, очікувань та надій щодо майбутнього. Оскільки людська свідомість завжди націлена на майбутнє, віра є здатність сприймати і переживати образи бажаного чи небажаного майбутнього як неминучого, плекати надії на звершення бажаного, сподіватись на краще.

Надію В. Шинкарук трактує як впевненість людини в реалізації поставленої мети, сподівання на краще утвердження свого «Я», де внутрішнім змістом надії є віра. Надія у філософській рефлексії Шинкарука отримує дефініцію мрії, яка стала об'єктом віри. Без надії неможливий світогляд як переживання і прагнення майбутнього. Саме в ній втілюються найкращі сподівання, бажання та інтереси людини, вона є тією бажаною і необхідною реальністю, яка повинна здійснюватись.

Любов – це вершина почуття, духовний стан, котрий досягається тоді, коли людина в іншій людині бачить себе. Саме тому Любов переживається як реальність більш високого порядку, ніж видимий світ наявного буття. Отже, категорії

Віра, Надія та Любов виступають вагомими світоглядними регулятивами, феноменами людської свідомості та духовного життя загалом (Шинкарук, 2004).

Структурні складові ідентичності особистості, розглянуті як проекція єдності світосприйняття, світовідчуття та світоперетворення, забезпечують духовно-практичну природу ідентичності особистості через її перетворювальну діяльність.

Ідентичність: сучасні виклики суспільства

Культурно-цивілізаційні процеси сучасної епохи спричинили переорієнтацію світової та вітчизняної психології у напрямку наближення до ідеалів людиноцентризму, переходу від парадигми «привласнення культурно-історичного досвіду» до парадигми «спілкування» між культурно-історичним досвідом людства та культурним досвідом конкретної країни. Це спричинило в сучасному науковому дискурсі перегляд проблематики, яка стосується феномену ідентичності. Зокрема, науковці звертають увагу на важливість дослідження ідентичності у зв'язку з поведінкою та світоглядом особистості. Шукаючи відповіді на питання про місце та роль людини в цьому світі, дослідники частіше звертаються до духовно-аксіологічних цінностей, які визначають роль суб'єктності людини на історичній арені. Саме з цим пов'язано проблеми темпоральності та етизації ідентичності особистості.

Темпоральність як характеристика ідентичності особистості

Темпоральність (від лат. *tempora* – час) означає часову сутність явищ, основою якої є динаміка їх особливого руху. По суті, темпоральність ідентичності є суб'єктивним відчуттям людиною різниці між фактичним часом і його сприйманням особистістю. У такому (суб'єктивному) значенні вперше поняття «темпоральність» було запропоновано М. Хайдеггером для характеристики «дійсного» існування людини (а саме: «темпоральність людського буття» як час від народження до смерті). Поняття «темпоральність» активно увійшло в науку завдяки феноменологічній і екзистенціальній традиціям, в яких темпоральність розглядається як суб'єктивне відношення до моментів часу (минулому, теперішньому, майбутньому) та сприймання їх взаємозв'язку. В сучасних поглядах на сприймання часу домінує думка про його суб'єктивність, а впроваджене в науку ще в Новий час поняття «темпоральна свідомість» не втратило свого значення ще й досі. Проблема співвідношення минулого, теперішнього і майбутнього є фундаментальною проблемою сучасної психології часу і складає основу більшості її окремих концепцій. Отже, поняття «темпоральність» у психології вживається не тільки як таке, що розкриває сутність психічних процесів (бо будь-який

процес протікає у часі), а, головним чином, для характеристики сприймання людиною співвідношення теперішнього, минулого та майбутнього. Інакше кажучи, поняття «темпоральність» вживається для характеристики ідентичності особистості. Огляд літератури з проблеми темпоральності свідчить про тривалу історію її дослідження та знаходить цікаві її рішення та багатоманітну трактовку.

Ця історія включає різні погляди і концепції у різних галузях наук. З новою гостротою постають ці питання у сучасному суспільстві, яке стрімко змінює своє «обличчя».

У роботах *постмодерного напрямку*, в яких висвітлюється темпоральний розвиток особистості, наголошується, що в умовах сучасного суспільства у свідомості людини минуле, сьогодення і майбутнього є роз'єднаними. Зокрема, французький історик Франсуа Артог у своїй концепції особливостей нового сприйняття часу доводить, що сучасне пригнічує два інших члена часової тріади.

Поглинання сучасним минулого і майбутнього перетворює сучасне у самодостатній горизонт та робить неможливим вихід за його межі «у другий час». Відомий німецький історик Алейда Ассман, спираючись на концепцію «переломного часу» Райнгарда Козеллека, характеризує темпоральний режим Модерна як такий, що відбувається як перелом часу – розрив минулого із сьогоденням та майбутнім. Критично ставлячись до такого розуміння режиму темпоральності, А. Ассман показує, що відмова від спадкоємності, що зумовила одержимість постійно починати все з чистого аркушу, породжує пристрасть до так званого «творчого руйнування», логіка якого призвела у першій половині ХХ ст. до екстремального насильства людини над людиною, що показано у книзі «Актуальність Холокосту» Зігмунда Баумана. На думку А. Ассман, ситуація, коли «історія перестала давати уроки», а «традиції перетворились у тягар, від якого потрібно позбавитись», коли сучасність асоціюється з обов'язковим порушенням табу, призводить до руйнування як людини, так і самого суспільства. На практиці таке розуміння темпоральності особистості, в якому зникають чіткі межі між минулим, сьогоденням і майбутнім, означає породження так званого «презентизму», коли люди живуть сьогоднішнім днем, не приймаючи до уваги майбутнє і не ставлячи перед собою будь-які значимі цілі, що означає крайню суспільну пасивність, недовіру до своїх власних сил і можливостей (П. Штомпка, П. Сорокін).

На думку П. Сорокіна своєрідний презентизм властивий для так званого «чуттєвого суспільства», в якому заперечуються вічні цінності і де керуються думкою типу «лови день», «захопи владу», «цінуй популярність, славу і можливості сьогоднішнього дня». А П. Штомпка вважає, що виключно сьогоднішнім

днем живуть представники деяких маргінальних груп. На його думку, «презентизм – породження нестабільності і бід, притаманних суспільству перехідного періоду. Він також є характерним для певних страт будь-якого суспільства, яке знаходиться на низьких ступенях суспільної стратифікації.

Питання зв'язку минулого, теперішнього та майбутнього в ідентичності особистості звучить так: що є тим домінуючим у тримодусній моделі часу, яке визначає сутність ідентичності особистості? Це питання аналогічне тому, що свого часу А. Бергсон визначив як психологічний детермінізм, який полягає в тому, що найбільш сильний із станів (часових модусів) виявляє найбільш сильний вплив і тягне за собою решту (Бергсон, 1999, с. 268-277). Складність питання співвідношення полягає в тому, що час не існує субстанційно, а є змінним потоком свідомості. У свідомості як динамічному процесі минуле, сьогодення та майбутнє сприймаються у єдності як справжня реальність. Емпірично ми зустрічаємо не розділення часових проміжків, а зв'язану єдність, і жоден із часових модусів сам по собі не сприймається, а наше їх умовне розділення – це лише абстракція. Емпірично сприйняття межі «тепер» не існує. І хоча точка теперішнього повсякчас слугує актуалізатором, часовість протікає у спектрі інтенцій на минуле чи майбутнє. Минуле, залишаючись в тривалості захованим у пам'яті, за зручною на те нагодою, може і актуалізуватись у теперішньому. Ще Е. Гуссерль стверджував, що минуле як і будь-яке теперішнє і навіть майбутнє є наперед приреченим до реальної актуалізації. Точка «тепер» завжди знаходиться в ретенції минулого на актуальне, її функція в тому, щоб схопити «ціле, частини якого послідовні». І хоча частини цілої тривалості існують «у свідомості один за одним, але вони опиняються у межах одного й того ж цілісного акту» (Гуссерль, 1994, с. 23-24). Отже, майбутнє у темпоральності присутнє там, де людина може очікувати наслідки своєї актуалізації, своєї дії, вибору та рішення, тобто «тепер» закладає умови майбутнього досвіду. Саме на цьому наголошували представники Київської школи філософії культури у своїй концепції екзистенціальної сутності людини, в якій вони доводили, що саме характер практики, реальні форми предметно – матеріального досвіду визначають темпоральні уявлення, що формують і образ майбутнього, і сприймання минулого. Темпоральні елементи ідентичності особистості стають її ідеологічним «оснащенням», яке, в свою чергу, включається у практичну діяльність людей. З цього випливає, що сприймання часу людиною характеризується продуктивністю, тобто відтворює реальність не фотографічно в її хронологічній послідовності, а творчо, в системі зв'язку сьогодення з минулим, та можливими подіями у майбутньому.

В аналізі питання темпоральності ідентичності особистості ми спираємось на дослідження науковців Київської школи, в яких темпоральність розглядається як характеристика світогляду. Особливу увагу проблемі темпоральності приділяв В. Шинкарук. Пояснюючи відмінності реального світу від його відображенням свідомістю людини, він стверджував, що « якщо життя в його реальних здійсненнях, справах і турботах є життям безпосередньої дії, то життя у свідомості охоплює минуле, сьогодення й майбутнє й поєднує їх у єдине ціле, де минуле не залишається «позаду», а «йде» з нами, і де майбутнє не приховане, а «бачиться», проектується, переживається. Свідомість і є зв'язок часів в актах життєдіяльності людини».

Темпоральність свідомості людини як сутнісна її характеристика зумовлена здатністю психіки людини до трансцендентності, що означає перебувати за межами можливого досвіду. Минуле, сьогодення, майбутнє, відтворюючись пам'яттю, уявою, уявленнями в нашій свідомості, існують як апіорні реальності, тобто трансцендентно. «Найважливішою особливістю людини – писав В.Шинкарук, – є здатність *переживати уявлюване* як дійсне, минуле й майбутнє– *як справжнє*. Все те, що йде в минуле, не зникає з нашого життя, а входить до нашої свідомості, відтворюється пам'яттю й уявою, *переживається* багато разів, іноді з ще більшою силою, ніж у момент реальної події» (Шинкарук, 2004). У поясненні феномену трансцендентного у характеристиці свідомості людини, він посилався на І. Канта, який вважав, що поняття простір і час відносяться до трансцендентного, бо вони характеризують не стільки світ, скільки нашу здібність сприймати світ. Здатність до трансцендентності є однією з основних відмінностей людини, що відрізняє її від психіки вищих тварин. Трансцендентність властива нашій свідомості, і хоча, знаходячись в нашій голові, вона не може спостерігатись, тим не менш вона виступає як основа сприймання людиною тривимірного часу. Особливості сприймання часу людиною зумовлено самою його сутністю як процесу, що охоплює минуле, сьогодення і майбутнє та поєднує їх у єдине ціле. Картини минулого відтворюються в уяві у зв'язку з життєвою ситуацією в сьогоденні й орієнтовані на можливі події у майбутньому. Як наголошують представники Київської школи, минуле з'являється перед нами з вершин досягнутого (В. Іванов, В. Шинкарук), у світлі всього життєвого досвіду (особистого і суспільного). Саме тому темпоральність як характеристика ідентичності особистості торкається такого важливого аспекту людського життя як розуміння взаємовідносин сучасності з минулим і майбутнім. У відповіді на це питання ми спираємось на основні принципи дослідження темпоральності науковцями Київської школи філософії культури, які полягають у наступному: по-

перше, минуле, сьогодні та майбутнє сприймаються у єдності; *по-друге*, сьогодні, минуле й майбутнє сприймаються як реально існуючі; *по-третє*, сприйняття часу людиною характеризується продуктивністю, тобто відтворює життєву ситуацію не фотографічно в її хронологічній послідовності, а творчо, в системі зв'язку сьогодні з минулим, та можливими подіями у майбутньому.

Темпоральність ідентичності особистості функціонує у єдності триадних складових часу як цілісна система, в якій системотворчим компонентом є майбутнє. У складі нової темпоральної системи майбутнє конструюється у сьогодні, яке спирається на минуле. Зв'язок часових одиниць системи темпоральності відбувається за законом її цілісності, рівень якої залежить від відповідності функцій головній меті ідентичності як системи. Мета, як зовнішня відносно системи категорія, ставиться їй системою більш високого рівня, до якої вона входить як елемент. Отже, принцип мети орієнтує на те, щоб розглядати функціональне призначення темпоральності як таке, що узгоджується з загальними цілями ідентичності особистості, які визначаються умовами системи більш високого рівня, тобто суспільством.

Головною ознакою людської свідомості є націленість на майбутнє, зміст якого визначає якість життєдіяльності людини. Сприймання майбутнього, відношення до нього є суттєвою складовою людського світогляду. К. Ясперс – один із найвидатніших представників екзистенціалізму, який присвятив багато уваги дослідженню часу, – про це сказав так: «В основі нашого світогляду завжди лежить підґрунтя майбутнього» (Ясперс, 1991, с. 55).

Останнім часом науковцями накопичено і осмислено певний емпіричний матеріал відносно сприйняття людиною соціального часу, який підтверджує важливість у сприйманні людиною часу домінування саме майбутнього. Численні дослідження у геронтології показують, що багато хвороб у похилому віці пов'язано з тим, що людина не бачить себе у майбутньому часі. Щоб справитись із самотністю людина повинна спланувати і організувати свій майбутній час. Ця проблема не є легкою. Можна зголоситись з науковцями, які вивчають життєвий шлях людини, що якість життя людини визначається позитивним сприйманням майбутнього. Зокрема, Є. І. Головаха в своїй «теорії подій» визначає психологічний вік значимістю для людини часового модусу (Головаха, 1984; Головаха, 1994). У кожної людини своя тривалість часу. Один встигає, інший зіває. Психологічний вік – це стрілка терезів, на одній чаші якої минуле, а на іншій – майбутнє. Коли більш значимим є минуле, то ми відчуваємо себе старшими, а коли майбутнє, то молодшими. Ось чому є реальним такий феномен як психологічне

помолодіння (з кожним роком майбутнє не скорочується, а все більше розвертається). Особливостями психологічного віку пояснюється феномен «пізніх» людей – тих, чиє справжнє життя розпочалось у доволі зрілому віці. Цікавим є факт уміння правильно змінювати психологічний вік, яке змінює і біологічний, підтягуючись до психологічного.

Виникає питання: якщо якість життя людини визначається сприйняттям нею майбутнього, то чи можемо ми стверджувати, що *функція темпоральності ідентичності особистості полягає у забезпеченні її спрямованості у майбутнє?*

Для відповіді на це питання скористаємось *принципом історичності* у аналізі сутності явища, згідно з яким сутність феномену впливає з його походження. Згідно з однією із теорій антропосоціогенезу, свідомість виникла у наших предків як нова форма адаптації до змін середовища, якої немає у інших живих істот, а саме: замість того, щоб змінювати морфологію свого тіла (так відбувається адаптація до зміни середовища інших живих істот), наші предки стали змінювати оточуюче середовище, адаптуючи його до своїх потреб, які полягали у необхідності створити таке нове, аналога якого не існувало у оточуючій середовищі. Можливість перетворювати зовнішнє середовище з'явилась у наших предків завдяки появі в їх свідомості творчо-конструктивної функції, яка виявляється у випереджаючому відображенні, в уявному моделюванні майбутнього і в цілеспрямованому перетворенні на цій основі дійсності, у створенні, зокрема, предметних форм, не існуючих у природі. Ця новація спочатку повинна виникнути у голові людини як процес перетворення ідеї (відображення об'єкта) в ідеал (змінена ідея). Процес перетворення ідеї в ідеал, який відбувається у свідомості, свідчить про появу трансцендентності як сутності людського буття, яка виявляється у можливості людини виходити за межі існуючої реальності, що лежить в основі її творчої діяльності.

Науковці Київської школи філософії культури, приділяючи цьому питанню багато уваги (В. Шинкарук, О. Яценко), наголошували на тому, що майбутнє не передбачає розриву з сьогоднішнім і минулим – це є їх продовження. Минуле у свідомості людини перетлумачується, до нього додаються елементи, які суб'єктивно в ньому були відсутні. Характер такого перетлумачення може бути різним: песимістичне сприйняття сучасного може призвести до ідеалізації минулого, а надто оптимістичне – зумовити негативне перетлумачення минулого. З негативним перетлумаченням минулого ми стикнулись в перші роки перебудови суспільства після розпаду СРСР, коли визначилась криза суспільства. Українські соціологи, проводячи масові опитування наших громадян з приводу сприйняття теперішнього і минулого часу, стикнулись з таким явищем як ностальгічні на-

строї, які виникли як результат ідеалізації минулого на фоні соціальної кризи (Шинкарук, 1984).

Домінуючий вплив минулого на світогляд людини може суттєво вплинути на інтерпретацію подій майбутнього часу. Крім того суб'єктивна зміна минулого може зумовити суб'єктивну зміну майбутнього. Негативне ставлення до минулого тягне за собою зниження перспективної орієнтації і центрування на негативних ретроспективних переживаннях. Орієнтуючись на позитивні події минулого, людина передбачає, що у майбутньому її може очікувати подібний розвиток подій, в той час як концентрація на негативному досвіді може призвести до страху перед майбутнім. Як зазначали науковці Київської школи, центрованість на минулому відбувається тільки тоді, коли людина має чіткі уявлення про ретроспективні явища, їх причинно-наслідкові зв'язки. Спираючись на накопичені людиною події, які уже відбулися, людина може побудувати картину минулого, прослідкувати зв'язки між подіями. В цьому випадку минуле може стати джерелом уявлень про те, як може скластись майбутнє, які дії потрібно здійснити для досягнення певних цілей.

Отже, аналіз взаємовідношення минулого, сьогодення та майбутнього у свідомості особистості як її темпоральності дає можливість зрозуміти її як характеристику ідентичності особистості.

Політика ідентичності як вияв в політичній сфері суспільства антропологічного та екзистенційного мотиву підтримки особистістю свого «Я»

В умовах сьогодення не аби якої популярності набула проблема зв'язку ідентичності особистості з процесом її життєдіяльності, який пов'язано з політикою суспільства і зворотно впливає на всі інші сфери життя людини.

Поняття «політика ідентичності» отримало розповсюдження в культурній політиці 1980-х і 1990-х рр. Сутність цього феномену детально розкрито у роботі Френсіса Фукуяма «Ідентичність. Потреба у визнанні і політика пригнічення», написаної ним у 2018 році (Фукуяма, 2019). Політика ідентичності базується на сучасній концепції ідентичності особистості, в основу якої покладено такі принципи: принцип природної цінності внутрішнього «Я»; принцип рівного визнання особистісної цінності поряд з іншими людьми; принцип публічного визнання природної цінності особистості. Ці принципи Ф. Фукуяма поклав в основу своєї теорії тімосу, яка пояснює сутність сучасної політики ідентичності.

Тімос (зі древньогрецької – дух) – частина душі, яка шукає визнання. Ще древні греки визначали духовність як частину душі людини (внутрішнє), яка

існує поряд з такими складовими як раціональною та емоційною її сферами (зовнішнім). Відмінності між внутрішнім та зовнішнім в умовах домінування однієї зі сторін цього протиріччя може породжувати конфлікт. Хоча протиріччя між суспільством і особистістю існували завжди, проте лише в сьогоденні склались умови для усвідомлення того, що зовнішнє суспільство несправедливо оцінює істинну природу внутрішнього «Я», яке вимагає визнання власної гідності. Ф. Фукуяма стверджує, що політика ідентичності виростає із відмінностей між сутнісним внутрішнім «Я» і зовнішнім світом соціальних норм, які не *враховують цінність цього внутрішнього «Я»*. Оскільки прагнення до визнання закладено у природі людини, то в умовах сьогодення почуття ідентичності швидко перетворюється у політику ідентичності, яка вимагає суспільного визнання цінності кожної людини. Про це свідчить суттєва частина політичних конфліктів сучасного світу – від демократичних революцій до нових соціальних рухів, від націоналізму та ісламізму до молодіжних політичних заворушень, які можна визначити як вияв політики ідентичності. За останні два покоління світ став свідком великої кількості стихійних виступів проти авторитарної влади (починаючи від падіння комуністичних режимів, завершення політики апартеїда у північній Африці у 90-х рр. і закінчуючи «кольоровими революціями» у Грузії і в Україні на початку 2000-х рр. та революцією Гідності 2014 р.) Основним змістом цих процесів було питання визнання базової людської гідності.

На основі теорії тімосу Ф. Фукуяма пропонує модель поведінки, яка виходить за межі домінуючих сьогодні економічних моделей, які будується на припущеннях про те, що люди є раціональними індивідами, які прагнуть до отримання найвищої вигоди у економічній сфері. Досить розповсюдженою є думка, що найвищою користю для людини є підвищення матеріального благополуччя, а продовженням цієї поведінки є політика отримання найвищої вигоди. Слабкі місця стандартної економічної моделі людської поведінки критикують науковці поведінкової економіки, зокрема, Д. Канеман та А. Тверські. Вони показали, що у реальній дійсності люди нераціональні: вони, наприклад, вибирають поведінку «за замовченням» замість більш оптимальних стратегій, або, не задумуючись, копіюють поведінку оточуючих. Ф. Фукуяма, приєднуючись до цієї думки, теж вважає, що для розуміння дії людей у сучасному світі, потрібно розширити модель мотивації дії людей за межі простої економічної моделі. Як стверджує Ф. Фукуяма, ніхто не заперечує здатність людини до раціональної поведінки, проте людська психологія значно складніше, ніж передбачає економічна модель. Людині властиво бажати не тільки те, що є по відношенню до неї зовнішнім, – їжі, напоїв, престижної марки автомобіля. Люди хочуть також позитивних

суджень про їх особисту цінність і гідність. Ці судження можуть мати внутрішнє джерело, але частіше вони йдуть від оточуючих, які визнають їх цінність.

Якщо людина отримає позитивну оцінку, вона відчуває гордість, а якщо не отримує, то відчуває гнів (коли вважає, що її недооцінюють), або сором (коли розуміє, що не відповідає високим нормам оточуючих).

Отже, вибудовуючи теорію тімосу, Ф. Фукуяма включає морально-етичну складову (тімос) в модель поведінки, що дає більш глибоке розуміння мотивації та поведінки людини. Тімос як частина душі, яка прагне та шукає визнання, існує у кожного індивіда, який може відчувати біль від неповаги до нього. Ця частина душі, тімос, стала зосередженням сучасної політики ідентичності.

Теорія політики ідентичності Ф. Фукуями виходить також з принципу рівного визнання гідності всіх громадян, який визначено ним як «ізотимія». Протягом більшої частини історії доля великої маси людства була визначена нерозумінням того, чому суспільство вважає велику масу людей не такою цінною, як еліту. Ізотимія вимагає, щоб було визнано базову цінність людини однаковою для всіх громадян. У демократичних суспільствах проголошується, що «всі люди створені рівними». В зв'язку з цим виникає питання трактування поняття «рівності всіх». Навіть відкидаючи неоднаковість трактування в різні періоди історії поняття «всі люди», існує проблема, яка полягає в тому, що визнання абсолютної однаковості цінності всіх і кожного, означає невизнання цінності людей, які в якомусь смислі перевершують інших. Крім того проблемою ізотимії є те, що деякі види людської діяльності викликають більшу повагу, ніж інші. Сучасну політику ідентичності рухає прагнення до визнання рівності груп, які були маргіналізовані суспільством. Проте це прагнення може перерости у вимоги визнання власної вищості групи. У багатьох випадках це складає суть історії націоналізму, релігійного екстремізму та деякою мірою – національної ідентичності. Як стверджує Ф. Фукуяма, не тільки окремі групи, але й цілі країни можуть відчувати наставчу повагу, що підтримує в них агресивний націоналізм. Аналізуючи феномен ізотимії в умовах сучасної ліберальної демократії з її кризами, Ф. Фукуяма робить висновок, що ізотимія й надалі буде розпалювати жагу рівного з оточуючими визнання, яке навряд чи буде колись повністю задоволенним. І з цим не можна не погодитись.

Третьою, не менш важливою, тезою політики ідентичності, яку Ф. Фукуяма називає «мегалотимією», є прагнення індивідів до публічного визнання своєї особистісної цінності. Усвідомлення власної цінності не є достатнім, якщо оточуючі не визнають її публічно, або, що є ще гіршим, якщо вони принижують

мене або ігнорують моє існування. Мегалотимія базується на жадобі виключності: люди готові до небезпечних ризиків у досягненні результатів заради визнання оточуючими їх виключності. Історично мегалотимія існувала завжди: у деяких умовах вона сприяла формуванню історичних особистостей, в інших – призводила до появи тиранів, диктатура яких кидала суспільства у бездну бід.

Оскільки прагнення до визнання закладено у природі людини, почуття ідентичності як усвідомлення своєї цінності, в певних умовах може перерости у вимогу суспільного визнання цієї цінності і швидко перетворитися у політику ідентичності. Справа у тому, що внутрішнє почуття власної гідності, яке вимагає визнання, стимулює пошуки індивідом групи, яка тільки й може підтвердити самооцінку особистості. Мегалотимія – як вимога публічного визнання виключності групи, до якої належить «Я» особистості, явище суто сучасне, яке виникло в останні десятиліття. Саме цей феномен сьогодення є ядерною характеристикою політики ідентичності.

Своєрідність сьогоднішнього моменту Ф. Фукуяма бачить у тім, що політика ідентичності приймає форму «політики рессентименту», тобто використання групових образ, почуття приниження або підозри у недооцінці або приниженні групи в інтересах певних політичних верств, що немає нічого спільного із знеціненою гідністю таких груп. Чи означає це, що політика ідентичності є однозначним злом? На це питання Ф. Фукуяма, відповідає заперечно, схвально ставлячись до такої політики ідентичності, яка здатна скріпити національну єдність і соціальну солідарність (Фукуяма, 2019, с. 149). Як доводить Ф. Фукуяма, розвинуті форми національної ідентичності, що побудовані на достатньо широких, але чітких і визначених критеріях членства у національно-державній спільноті, здатні відігравати велику позитивну роль в якості основи легітимності демократичних інститутів і дієздатної демократичної політики. І з цим не можна не погодитись.

Висновки

1. Сутністю світоглядно – антропологічної концепції Київської школи філософії культури є проблема світогляду особистості, яка розглядається, *по-перше*, у парадигмі відношення «людина-світ»; *по-друге*, як змістове наповнення свідомості, зміст якого визначається «світом» (свідомості без світогляду не буває); *по-третє*, світогляд розглядається як таке відношення до світу, яке опосередковано індивідуальним досвідом, тобто як «Я» особистості; *по-четверте*, світогляд людини розглядається як відношення людини до світу, яке опосередковується її чуттєвістю (введено категорію «світовідношення» для визначення цієї особливості).

2. З розгляду світогляду як індивідуальної форми його виявлення у особистості зроблено висновок, що ідентичність особистості є її світоглядом, який проектується в ідентичності. Із аналізу опосередковуючої функції чуттєвості у відношенні людини до світу, зроблено висновок, що змістові характеристики ідентичності особистості потрібно розглядати як проекцію свідомості особистості як виявлення різних рівнів її чуттєвості. Отже, із розуміння світогляду людини як усвідомлення її «Я» особистості було визначено ракурс осмислення ідентичності особистості як категорії, в якій світ людини відображено як індивідуальна форма світогляду людини, що проектується в ній не тільки як засіб відображення, пізнання, а й як форма самосвідомості й цілепокладання, що виникають і розвиваються у плині розмаїтого освоєння світу людиною.

3. У ракурсі світоглядно-антропологічної концепції Київської школи філософії культури проаналізовано ідентичність особистості як проекцію її свідомості. Визначено психологічний механізм проекції світогляду людини на ідентичність особистості, що спирається на асоціативну властивість мислення, яка полягає у здатності створювати зв'язки між різними явищами завдяки побудові узагальнених стратегій через поєднання ідей з різних галузей досвіду, що допомагає вийти на досягнення поставленої задачі. Проекція світогляду в ідентичності особистості відбувається за законом реціпрокності, згідно з яким зміст структурних складових світогляду та ідентичності, співпадаючи за своєю сутністю, трансформується у відповідності з індивідуальним досвідом.

4. Спираючись на такі характеристики світогляду людини як його індивідуальний вимір та чуттєво-емоційну забарвленість, застосовано категорію «ставлення» як проекцією категорії «світовідношення» на характеристику ідентичності, в якій підкреслюється її духовно-чуттєва сторона. В українській мові поняття «ставлення» має аксеологічний відтінок, тобто вміщує в собі ціннісне відношення, яке включає духовні цінності людини. Отже світогляд як світовідношення (відношення у парадигмі «людина- світ») проектується в ідентичності особистості як її ставлення до світу.

Для визначення особливостей структурних складових світогляду людини їх забарвленістю чуттєвістю використано таку систему категорій, що розроблено київськими науковцями («світосприйняття», «світорозуміння», «світовідчуття» та «світоперетворення»), які відповідають трикомпонентній структурі свідомості особистості (когнітивна, афективна та конативна складові).

5. Проаналізовано особливості форм чуттєвості на рівні різних структурних складових ідентичності, які виявляються як проекція складових світогляду.

Показано, що на всіх складових світогляду присутній елемент чуттєвості, який має свою форму виявлення у ідентичності особистості. Так, особливістю проєкції «світосприйняття» та «світорозуміння» на когнітивну складову ідентичності особистості є те, що чуттєвість трансформується в ній у формі «картини світу», а у світорозумінні – у формі «образу світу». Чуттєвість у «світоперетворенні» трансформується у конативному компоненті ідентичності особистості у формі вищих почуттів (мораль, ідеал, віра, надія, любов, гідність, честь тощо). Підкреслюється, що єдність духовно-чуттєвих структурних складових ідентичності особистості, забезпечуючи її духовно-практичну природу, стає знаряддям практично-перетворювальної діяльності особистості.

6. В ракурсі світоглядно-антропологічної концепції школи філософії культури проаналізовано темпоральність ідентичності як її характеристику. Звернення сучасної науки до проблеми темпоральності спричинено її пошуками відповідей на питання сучасного суспільства про роль людини в світі та її місце в ньому у період пришвидчення часу. Визначено, що функція темпоральності ідентичності особистості полягає у забезпеченні її спрямованості у майбутнє. Темпоральність особистості функціонує у єдності відношень минулого, сьогодення та майбутнього. У темпоральності як характеристиці ідентичності майбутнє конструюється у сьогоденні, яке спирається на минуле. Зв'язок часових одиниць системи темпоральності відбувається за законом її цілісності, рівень якої залежить від відповідності функцій головній меті ідентичності, яка орієнтує на те, щоб розглядати функціональне призначення темпоральності таким, що узгоджується з загальними цілями ідентичності особистості, які визначається умовами системи більш високого рівня, тобто суспільством та його культурою.

7. Як сучасний виклик суспільства розглянуто політику ідентичності як вияв в політичній сфері суспільства антропологічного та екзистенційного мотиву підтримки особистістю свого «Я». Оскільки прагнення до визнання закладено у природі людини, почуття ідентичності як усвідомлення своєї цінності, в певних умовах може перерости у вимогу суспільного визнання цієї цінності і швидко перетворитися у політику ідентичності. Справа у тому, що внутрішнє почуття власної гідності, яке вимагає визнання, стимулює пошуки індивідом групи, яка тільки й може підтвердити самооцінку особистості. Вимога людини публічного визнання виключності групи, до якої належить «Я» особистості, явище суто сучасне, яке виникло в останні десятиліття. Саме цей феномен сьогодення є основною характеристикою політики ідентичності.

2.2. Історичні та соціокультурні детермінанти розвитку психології особистості в Україні ХХ століття.

Особистість в українській психологічній науці 1950-х рр. ХХ століття розумілась як складне, багатогранне явище виключно суспільного життя. В системі суспільних відносин особистість визначалась необхідним і важливим ланцюгом. У психологічній думці України означеного періоду провідне уявлення щодо формування, становлення і розвитку особистості базувалось на переконанні значення у цих процесах, *по-перше*, історичного періоду, *по-друге*, державного устрою та ідеології, *по-третє* соціокультурних особливостей і, *по-четверте*, рівня розвитку суспільних відносин.

Увага українських вчених при дослідженні особистості у 50-і рр. ХХ ст. зосереджувалась на суб'єктивному світі особистості, його структурі, змісті та закономірностях формування й розвитку. У центрі уваги поставали питання про взаємодію особистості і суспільства, про неповторність особистості і її відносини, про особистість і результати її діяльності, без всезагального та глибинного наукового розуміння яких унеможлиблюється вирішення жодної проблеми особистості (Наукові записки НДІ..., 1956; Психологія, 1955).

Особистість невіддільна від культурних здобутків суспільства, соціального оточення, панівної ідеології, загальноновизнаних цінностей, історичного періоду і державного устрою, в якому відбувається її народження і подальше зростання. Саме в суспільстві та завдяки культурі духовний світ особистості стає багатшим і багатогранним.

Від самого народження дитина вступає у світ людських відносин і зазнаючи від них впливу формується ними. Чим ширшим є коло спілкування особистості, тим різноманітнішими є її зв'язки з різними сферами життя, тим глибше вона проникає у світ суспільних відносин і тим багатшим стає її власний духовний світ, вважали представники української психологічної думки у 50-х рр. ХХ століть.

Для української психології вказаного періоду особистість формує суспільство в інтересах свого збереження і розвитку. Особистість у такому сенсі є творцем суспільного багатства. Особистості творять свою історію виходячи із впливів об'єктивних суспільних закономірностей. Однак історична необхідність не виключає ні самотності особистості, ні її відповідальності за свої дії та поведінку перед суспільством. Історична необхідність у жодному разі не знецінює значення особистості в історії, адже вся історія цілковито складається саме із дій та вчинків особистості.

У психологічній думці України 50-х рр. ХХ ст. особистістю можна було вважати лише таку людину, яка має високий рівень розвиненості свідомості, багатий досвід, ґрунтовні знання, які постійно набуваються й удосконалюються. Особистість визнається вільною у здійсненні виборів, творенні власного життя та обирає способи дій у цьому житті. І все це залежить не лише від суспільного положення особистості, а й від рівня усвідомлення нею об'єктивних закономірностей і потреб суспільного розвитку. Питання щодо створення умов, які б сприяли розвитку особистості було на контролі у вищих органах державної влади України де і розроблялись програми з означеного питання. Зокрема, в програмах зазначалось, що умови для всебічного розвитку особистості створені завдяки історичним соціальним завоюванням, а саме: звільнення від експлуатації, безробіття і злиднів, від дискримінації за ознаками статті, походженням, національності і раси.

В державі Україна кожному члену суспільства гарантувався рівноправний і вільний вибір різного роду занять і спеціальності з урахуванням інтересів суспільства. Завдяки скороченню часу на матеріальне виробництво розширювались можливості для розвитку задатків і здібностей, талантів у сфері виробництва, науки, техніки літератури і мистецтва. Саме тому дозвілля людей буде все більше присвячуватись суспільній діяльності, культурному спілкуванню, розумовому і фізичному розвитку, науково-технічній і художній творчості, зазначалось у державних програмах розвитку соціалістичного суспільства та його членів у 1950-х роках ХХ століття.

Всебічний розвиток особистості та її звільнення у нових умовах соціалістичного життя 50-х рр. ХХ ст. забезпечували ще більш прискорений суспільний розвиток, ніж це було у першій чверті ХХ ст. Вважалось, що між суспільним розвитком і розвитком особистості існує органічний і безпосередній зв'язок, взаємообумовленість. Наголошувалось на значенні саме соціалістичного суспільства щодо такого зв'язку, який все більше набував гармонійного характеру.

У той час девізом було переконання, що суспільство працює на кожному особистість, адже в центрі турбот стоїть людина, задоволення її матеріальних і духовних потреб. А кожна особистість, зі свого боку, працює на суспільство і працює ще з більшою енергією та ініціативою, чим повніше задовольняються її духовні і матеріальні потреби.

Розвиток особистості у соціалістичній Україні був також пов'язаний і з розвитком колективного життя. Вважалось, що колектив надавав свободу особистості та соціальну захищеність, сприяючи її всебічному розвитку, розквіту усіх її задатків і здібностей.

У 50-і рр. ХХ ст. особистість в українській психологічній думці – це конкретна людина, член суспільства і діяч суспільно-культурного розвитку. Рівень розвитку особистості визначався історичним розвитком суспільства, розвитком суспільного виробництва та суспільних відносин. Особистість – це свідомий індивід, котрий займає певне положення в суспільстві та виконує визначену суспільну функцію. Сутність особистості зазнає впливу від сукупності суспільних відносин, які утворюються в процесі виробництва і споживання матеріальних благ. Вважалось, що ці відносини є основними й визначальними (Наукові записки НДІ..., 1956; Психологія, 1954; Психологія, 1955).

Особистість зазнає впливу і від особливостей політичного устрою. В залежності наскільки вона є вільною або пригніченою, має політичні права або ні, має право обирати або бути обраною, обговорювати всі питання суспільного життя або бути виконавицею пануючої еліти залежить її психологія.

Не позбавлена особистість й ідеологічного впливу. Саме пануюча еліта задає підтекст і наповнює смислами ідеологію. Пануюча еліта встановлює ціннісні орієнтири, транслює ідеали, формує бажання для неї прагнення, контролює бажання і спонування, здійснює обґрунтування добра і зла, вказує на бажані і небажані дії, вчинки та поведінкові прояви тощо. Тому за допомоги ідеології формується психологія особистості, її ставлення до різних сторін життя, її воля і характер. Отже, в психологічній думці у 50-і роки в Україні особистість формується в системі об'єктивних відносин: економічних, морально-політичних, ідеологічних. Стверджується, що разом з тим вона сама проявляє і характеризує себе своїми відносинами до матеріальних умов життя, до суспільства і людей, до себе, власним обов'язкам, суспільним і трудовим. Ці відносини характеризують моральне обличчя особистості, її життєву позицію в суспільстві та колективі.

Важливо розрізняти відносини не лише за їх спрямованістю, але й за рівнем їх усвідомленості. Розрізняють малоусвідомлювані і глибокоусвідомлювані відносини. Малоусвідомлювані відносини – це почуття антипатії або симпатії. Глибокоусвідомлювані відносини – це принципове ставлення; воно визначається не вимогами ситуації, а внутрішніми переконаннями, моральними ідеалами особистості та усвідомленням обов'язку. Відносини особистості являють цілісну систему індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності. Ця система виходить із всієї історії розвитку особистості і виражає її особистий досвід і внутрішнє визначає її дії, її переживання.

У досліджуваній період вважалось, що надати характеристику особистості, розкрити її особливості можливо не лише завдяки її відносинам, але й за рівнем суспільно-трудової активності та продуктивності її діяльності.

Те, з якою енергією особистість працює, наскільки вона продуктивна в роботі, на думку українських психологів, має досить вагоме значення при оцінці особистості. Українські вчені-психологи стверджували, чи є особистість споживачем суспільних благ, дармоїдом або виробником матеріальних або духовних цінностей має значення для суспільства і для розвитку власного духовного образу особистості. Вважалось, що враження про особистість потрібно формувати не за тим, що вона декларує, про що розповідає, проголошує, до чого закликає, а за її справами й вчинками (Мельник, 2020; Мельник, 2022).

На рівень активності та продуктивності діяльності особистості впливає не лише ставлення до того, чим саме зайнята особистість, але й рівень розвитку творчих можливостей – здібностей, а також знань і вмінь.

Особистість характеризує не лише справа, якою вона зайнята, але й поведінка в суспільстві. Поведінка особистості впливає із її ставлення до людей, тобто моральної вихованості. На характер вчинків особистості впливають емоційно-вольові та інтелектуальні особливості.

Особистість в українській психології у 1950-х роках ХХ століття є суспільно-історичною категорією. Провідною характеристикою особистості зазначається наявність свідомості, тому вона є і об'єктом психології. Психологи досліджують будову психічної організації особистості, її функціонування, процеси формування і розвитку як окремих, так і цілісних систем властивостей. Українська психологія досліджує особистість в єдності з об'єктивними умовами, що впливають на її формування. При цьому зважається на те, що психічна діяльність особистості, будучи детермінована зовнішніми умовами, розвивається за своїми специфічними внутрішніми законами. Стверджувалось, що дослідження внутрішніх закономірностей розвитку і функціонування психічного світу особистості забезпечить цілеспрямоване і продуктивне виховання особистості людини, що відповідає своїми якостями соціалістичному суспільству. Із вищезазначеного слідує, що психологія особистості в широкому сенсі досліджує психічні процеси, стани і властивості у їх взаємодії, а також складні структурні утворення людини. Психологія особистості у вузькому сенсі розглядає різні відносини людини і способи їх здійснення, що характеризують морально-психологічне обличчя людини (Психологія, 1954; Психологія, 1955).

Для української психології пріоритетом виступає методологічний підхід, згідно якому психологічні дослідження особистості повинні охоплювати широ-

кий спектр її проявів і в жодному разі не зводити дослідження особистості до якоїсь однієї із сфер свідомості та намагатися надавати вичерпне визначення, розуміння особистості спираючись лише на індивідуально-психологічні особливості людини. Психологія людини має своїм предметом духовний світ особистості, в якій проявляється єдність загального, особливого і одиничного. Кожна особистість, вважають українські психологи, являє в тій або іншій мірі весь людський рід. В її людській, тілесній організації втілений результат філогенетичного розвитку. Загальнолюдська природна організація особистості формувалась за законами біології та під впливом суспільного життя, його вимог, і тому являє собою суспільно-детерміновану природу людини. Наслідування особистістю природної організації не означає наслідування морально-психологічних рис людини. Загальна природна організація людей визначає можливість при відповідних суспільних умовах і людського шляху розвиток психічної діяльності особистості. Відповідно, стверджують українські психологи, в самій природі людини, в її тілесній організації закладені властивості, що забезпечують загальнолюдський шлях психічного розвитку. Звідси слідує, що вирішальне значення в розвитку людини має суспільство і соціально-культурна спадковість. Людина успадковує від попередніх поколінь мову, знаряддя праці і досвід організації виробництва, матеріальні і духовні цінності, традиції тощо. Оволодіваючи усім цим, вона долучається до загальнолюдської і національної культури, стає здатною до праці, творчого розвитку, залишеного їй спадку. Однак сутність особистості, як вище зазначалось, завжди живе і діє у складі визначеної нації, соціального класу, групи, колективу і поділяє з іншими не лише матеріальні і культурні умови життя, але й, що є природнім, психологію соціальної групи, до складу якої вона входить. Ця обставина в українській психології у 50-і роки ХХ століття вважалась такою, що визначає особливе в психічному образі особистості:

Рис.2.1. Окремі складові психічного образу особистості

В психічному образі особистості наявні також і індивідуально неповторні риси, котрі відображають її конкретний життєвий шлях розвитку. Представники української психології стверджували, що кожна людина має свою історію розвитку. І це зрозуміло: загальні соціальні умови соціального класу, соціальної групи мають деяку варіативність для кожної окремої особистості.

Від того, яка родина залежить бюджет, матеріальне положення. Крім того, одна людина може знаходитись в «полоні» оточуючих її умов життя, а інша може подолати їх несприятливий вплив і досягти завдяки власній активній діяльності таких результатів духовного розвитку, котрі не досягаються при пасивному ставленні до знань, до власної долі. Однак, зауважують українські представники психологічної науки 50-х рр., необхідно враховувати, що загальне, особливе, одиничне в духовному образі не є рівноцінними, а знаходяться в єдності і взаємопроникненні.

Психологія покликана досліджувати і загальне, і особливе та індивідуальне. Психолог досліджує різний клас індивідуальностей, з'ясовуючи суттєве і абстрагуючись від окремого, випадкового, другорядного; узагальнюючи дані, він встановлює закономірне. Згідно думки вітчизняних представників психологічної думки, досліджуючи процес утворення тих або інших рис характеру у конкретних людей психолог приходять до встановлення закономірностей творення характеру, а педагог, знаючи цю закономірність, може не лише діагностувати розвиток, але й здійснити виховання необхідної риси за визначеним планом у конкретних людей. Тому, вважають українські вчені, психологію особистості можна розробляти як у плані загальної, так і диференціальної психології. Перша досліджує загальнолюдські утворення (темперамент і здібності), друга – типові особливості особистості: характерологічні (типові риси і типи), типове у відносинах, соціальні настановлення і в цілому спрямованість та ін. Незважаючи, що індивідуальне є нескінченно різноманітним та може не мати наукової цінності, представники української психологічної думки у 1950-х роках були переконані, що на практиці його необхідно постійно враховувати як варіант типового або відхилення від типового [10; 13]. (Психологія, 1955; Раєвський, 1959).

Представники української психологічної науки 50-х років вважали беззаперечним фактом визнання особистість соціальним явищем. Її соціальність є багатоплановою. Вона полягає у тім, що особистість є продуктом розвитку суспільства, разом з тим вона є не лише результатом історичного процесу, але й творцем історії. Вона є об'єкт і суб'єкт історичного процесу, об'єкт і суб'єкт суспільних взаємин, суб'єкт суспільної поведінки. В системі суспільних взаємин і зв'язків особистість виконує визначені суспільні функції. Суспільні якості людини, як

продукти різних видів її діяльності, виступають регулятором її суспільних взаємовідносин. Таким чином, згідно провідної ідеології у досліджуваній період особистістю визнавалась людина як носій сукупності психічних властивостей і якостей, що визначають суспільно значимі форми діяльності і поведінки.

У 50-і роки серед наукової спільноти вітчизняних психологів панувала думка, що розквіт і могутність держави залежить від видатних особистостей, які творять, працюють на благо суспільства і країни. Саме тому на психологію була покладена відповідальність щодо розробки програм, з'ясування чинників і важелів впливу, котрі б сприяли формуванню, становленню і розвитку видатних особистостей в державі.

Проведені наукові розвідки у визначеному напрямі дозволили з'ясувати і виокремити покрокове розуміння процесу формування особистості представниками української психологічної науки в означений період.

Методологія творення особистості українських психологів ґрунтувалась на постулаті взаємообумовленості суспільного і природного, історичного й онтогенетичного в розвитку людини. Сутність людини визначалась як сукупність відносин. Це означало, що людина є продуктом суспільно-історичних умов життя. Всі якості особистості визначаються характером суспільних відносин, у які включена людина як член суспільства, визначеного класу, суспільної групи і конкретного колективу. Разом з тим, людина є природною істотою, являє найвищий ступінь розвитку природи. Між суспільною сутністю людини і тим, що вона є природною істотою, стверджували українські психологи, немає жодного протиріччя. Суспільне і природне в ній взаємообумовлені і складають органічну єдність. Адже до утворення суспільства в царині живої природи діяли лише закони біології. З появою людини виникли нові закони – суспільно-історичні, котрі керують розвитком як суспільства в цілому, так і окремою особистістю.

Історія відкриває новий етап і в розвитку самої природної організації людини. Згідно марксизму суспільно-історичний розвиток, що виник на доволі високому рівні живої природи, видозмінює цю природу, перетворює її. І це перетворення природної організації здійснюється завдяки діяльності людей, котра з самого початку носить суспільний характер.

Праця, вважають українські психологи, що створила людину, з самого початку мала суспільний характер, тому своєрідність тілесної організації людини є також результатом її суспільного розвитку. Відповідно, природне і суспільне в розвитку людини взаємообумовлені, при цьому вирішальну роль відіграють суспільно-історичні фактори, як вихідні і визначаючі.

Індивід народжується з людською тілесною організацією, наслідуює результати розвитку всього людського роду. Від самого народження він вступає спочатку несвідомо, а потім свідомо у визначені відносини з людьми і тим самим долучається до досвіду життя, що історично сформувалось, оволодіває культурою. Індивід засвоює знання, оволодіває засобами праці, користується знаряддями, що створенні минушим і сучасним поколінням, вступає у визначені відносини з людьми, котрі визначають його ставлення до світу, погляди і поведінку, зазначають українські вчені. Проте, відмічаючи суспільно-історичну обумовленість або детермінацію розвитку особистості окремої людини, необхідно відмітити й інший бік, а саме, що історія створюється людьми. Окрема особистість, у міру своїх можливостей як член колективу в процесі своєї діяльності, здійснює внесок в загальну справу творення, здійснює вплив на суспільний розвиток. Відповідно, індивіду не притаманна пасивність. По мірі суспільного розвитку свідомо активність спільноти і особистості зростає. Тому, розвиток суспільства і особистості є єдиним і взаємообумовленим процесом (Психологія, 1955).

Українськими вченими зазначається, що розвиток особистості визначається її взаємодією з обставинами життя. Ця взаємодія являє собою процес постійно зростаючого глибокого відображення об'єктивної дійсності, котре забезпечує утворення необхідних людині внутрішніх властивостей, котрі безпосередньо регулюють її ставлення до зовнішнього світу, поведінку і діяльність.

У взаєминах особистості і середовища, на думку українських вчених, працюючих в царині психології особистості, необхідно враховувати два вирішальних і взаємопов'язаних моменти: *по-перше*, характер впливу обставин життя, що відображається особистістю, і, *по-друге*, активність особистості, що в тій або іншій мірі змінює обставини в інтересах суспільства і самої особистості.

В українській психології у 50-і роки поняття «обставини життя» розглядалось в широкому і вузькому сенсі. Під обставинами в широкому сенсі розумілась сукупність всіх зовнішніх умов життя людини. Сюди відносяться матеріальні і культурні умови життя людини, морально-психологічна атмосфера життя, характер впливу оточуючого середовища, виховання. Поняття «обставини життя» у вузькому сенсі слова включає лише ті зовнішні умови, матеріальні і культурні, котрі складаються незалежно від свідомості і волі окремих людей, котрі діють на людину стихійно, або в силу того, що вона живе в цих умовах, поділяючи їх з іншими людьми.

Отже, особистість формується в силу її необхідної присутності в них, так як вона належить до визначеного класу, групи, суспільства і не може існувати поза цих обставин, формується ними. Матеріальні і культурні умови, що складають

основу життя, стверджують представники української психології 50-х рр. ХХ ст., не можуть не позначатися на потребах і інтересах особистості, рівні її власної культури. Усі зовнішні умови формують і розвивають особистість, але із обставин життя вирішальний вплив здійснюють взаємовідносини людей, у сфері дій яких знаходиться особистість. Це перш за все виробничі відносини, потім відносини правові й ідеологічні, відносини між старшими в родині й ними і дітьми. Всі ці відносини виражають і матеріальні інтереси людей, і їх ідеологічні настановлення, моральні норми і правила поведінки, психологію визначеного класу або групи, суспільства і формують особистість, так як вона постійно знаходиться в сфері їх впливу. Більше того, особистість включається в ці відносини в процесі спілкування і діяльності, а тому неминуче відображає їх, пристосовується до них спочатку несвідомо, а потім і свідомо.

Обставини, в яких живе особистість, не пасивні. Вони активно, хоч і стихійно, впливають на особистість, і в цій активності реалізуються об'єктивні вимоги, які пред'являються особистості суспільством.

Українськи психологи зазначали, що на формування особистості здійснює вплив виховання. Цілеспрямований педагогічний вплив з урахуванням обставин життя і психічного складу дитини можуть змінювати, перероблювати відносини вихованця, що склались і, більше того, формувати нові. Відповідно, виховання відіграє вирішальну роль у формуванні підростаючої особистості, воно є провідними чинником її розвитку.

Виховання особливо ефективно, продовжують вітчизняні психологи, якщо воно науково обґрунтовано і його вплив співпадає з характером впливу обставин. Але вплив обставин і виховання можуть бути суперечливими, вони можуть взаємно виключати одне одне (Питання дитячої..., 1956).

Марксизм підкреслював необхідність вивчення розвитку особистості в практичній діяльності, в процесі якої формується її мислення і характер. В процесі діяльності особистість, змінюючи обставини, змінюється і сама, зростає й розвивається. Лише в діяльності вона найбільш повно пізнає свої сили, набуває знань та вмінь, розвиває здібності і характер і навчається ними керувати у відповідності з об'єктивними вимогами самої діяльності і колективу, у якому вона здійснюється.

Українськими психологами підкреслюється значення активної діяльності у формуванні здібностей і характеру. Основними видами діяльності людини зазначені гра, навчання та праця. Вважається, що в капіталістичному суспільстві існує розрив між цими видами діяльності, що негативно позначається на розвитку осо-

бистості, адже діти багатих знають гру та навчання, але з презирством відносяться до праці; долею бідних завжди була лише виснажлива праця. У радянському, соціалістичному суспільстві, стверджують українські психологи 50-х рр. ХХ ст., цей розрив ліквідовано.

Обставини життя і виховання, активна діяльність людини створюють передумови до самовиховання. Представники української психології стверджували, що людина сама починає виховувати в собі необхідні властивості, а тому самовиховання є закономірним явищем розвитку особистості. Під впливом обставин життя і виховання в процесі діяльності у людини формуються і розвиваються свідомість і самосвідомість. Вважалось, що вона починає співвідносити свої інтереси і потреби з обставинами і вимогами суспільства і обирати потрібний образ життя і характер поведінки. Засвоюючи вимоги вона поступово стає все більш вимогливішою до себе і починає виховувати себе, щоб розвинути свої сили і призвести їх у відповідність з вимогами колективу і суспільства, з вимогами діяльності, що розвивається й ускладнюється. Відповідно, самовиховання є внутрішнім фактором розвитку особистості. Це не мимовільний процес: він обумовлений усім життям і вихованням людини.

Таким чином, констатували українські психологи, всі чинники розвитку особистості знаходяться у визначеній взаємозалежності, а їх впливи, іноді суперечливі, складають зовнішні і внутрішні умови формування розвитку людини.

Згідно українській психологічній думці 50-х рр. ХХ ст. формування і розвиток особистості визначається об'єктивними умовами життя і виховання. Однак процес розвитку не уявлявся спрощено, як простий процес, накопичення й ускладнення слідів зовнішніх впливів. Адже в процесі відображення зовнішніх впливів здійснюється складна внутрішня робота, відбувається якісне перетворення духовного світу людини. Поштовхом і рушійною силою цієї перебудови є протиріччя, котрі виникають між особистістю і середовищем, а також внутрішні протиріччя.

Особистість, як зазначалось вище, знаходиться в сфері впливу багатьох обставин, котрі не рівнозначні за характером своїх вимог. Зокрема, нерівномірність у розвитку колективів і окремих особистостей, виражається у відмінності вимог, призводить до протиріччя особистості і оточення. Наприклад, коли людина опиняється у новому колективі, зустрічається з більш високими вимогами, які вона ще суб'єктивно не готова прийняти. Але можуть виникати протиріччя іншого роду, коли особистість у своєму розвитку стоїть вище вимог колективу або окремих людей, з якими вона знаходиться у визначених взаємозалежних відносинах. У такому випадку протиріччя, що виникає вирішується в боротьбі

за підняття діяльності колективу на більш високий рівень або, регресом особистості, що зустрічається рідше, внаслідок зниження її вимогливості до себе.

В українські психологічні думці 50-х рр. ХХ ст. зазначено, що внутрішні протиріччя виникають внаслідок нерівномірного розвитку окремих сторін або властивостей особистості. Знання засвоюються більш швидким темпом, ніж розвиваються і закріплюються звички і манери поведінки, перебудовується звичний образ життя. Саме тому нерідко виникають протиріччя між новим знанням і переконаннями особистості, що склались, між усвідомленням обов'язку і поведінкою. Ці протиріччя долаються в процесі роботи над собою при сприятливих умовах життя і виховання. Проте в інших випадках протиріччя зберігається надовго і особистість стає непослідовною у своїй поведінці, в неї слова розходяться з поведінкою, вчинками.

Інший вид внутрішнього протиріччя має місце при протиріччі між домаганнями особистості і її можливостями, коли у відомих умовах може утворитися невідповідність між високою думкою про себе і своїми можливостями, низьким рівнем розвитку здібностей, вмінь і навичок. На початку це протиріччя особистістю усвідомлюється як протиріччя зовнішнє, але поступово, коли особистість випробовує себе на більш складній діяльності, вона починає усвідомлювати це протиріччя як внутрішнє, яке може усунути шляхом підтягування нерозвинених сторін до рівня своїх домагань. До цього ж виду протиріччя відноситься і протиріччя між здібностями і характером особистості, між особистими потребами і моральними обов'язками.

Ще один вид внутрішніх протиріччя пов'язаний з особливостями різних форм відображення, а саме: чуттєвим, логічним, емоційним і раціональним. Існують випадки, коли порушується єдність чуттєвого і логічного пізнання, внаслідок чого окремих досвід протиставляється закономірному руху подій і все оцінюється з точки зору конкретного факту. Це протиріччя іноді виступає як протиріччя між знаннями, взятими із особистого досвіду, і науковим узагальненим знанням дійсності, здобутим із книжок. Протиріччя між чуттєвим і раціональним також можна подолати шляхом більш докладного і всебічного аналізу фактів, подій, їх узагальнення (Психологія, 1954; Раєвський, 1959).

Наступний вид внутрішніх протиріччя виникає внаслідок невідповідності природних даних набутим властивостям особистості. Найбільш типовими з них є протиріччя між типологічними особливостями особистості і властивостями характеру, що формується. Наприклад, людина, для якої притаманний холеричний темперамент, внаслідок правильного виховання прагне до рівності в пове-

дінці, ввічливості і тактовному ставленні, стриманості в прояві почуттів, але іноді зривається, про що потім жалкує. Або меланхолік прагне бути товариським, сміливим і рішучим у всіх випадках життя, але нерідко відчуває сором'язливість, нерішучість в новій ситуації, що не дає йому можливість проявляти в повній мірі свої сили і знання, і це також усвідомлюється й важко переживається.

Це протиріччя вирішується шляхом підпорядкування темперамента характеру завдяки розвитку вольових якостей особистості (Психологія, 1954; Раєвський, 1959).

В українській психологічній думці вказаного періоду зазначені дві умови успішного подолання внутрішніх і зовнішніх протиріч. *По-перше*, для подолання цих протиріч необхідно перш за все їх усвідомлення особистістю, без чого протиріччя можуть зберігатися, протилежності уживатися і визначати конфліктні відносини людини з колективом і суперечливий характер поведінки.

Усвідомлення протиріч лише тоді призводить до їх позитивного подолання, коли особистість має сформований ідеал, у відповідності з яким визначається план розвитку, в іншому випадку протиріччя зберігається або вирішується в негативний бік. *По-друге*, умовою успішного подолання протиріч є наявність достатнього рівня розвитку волі, завдяки якій людина може ефективно регулювати свої відносини з середовищем, свою поведінку, проявляти наполегливість, стійкість і систематичність у роботі над собою. Не виключається можливість роботи над собою, стверджують представники української психології й у напрямі формування необхідних якостей волі, в процесі зміни свого образу життя і поведінки.

Подолання зовнішніх і внутрішніх протиріч здійснюється в діяльності, в процесі реальних взаємовідносин з людьми в колективі. Цьому сприяють, поперше, оцінка окремими людьми і колективом різних сторін діяльності і поведінки особистості, що сприяє більш глибокому усвідомленню протиріч; по-друге, люди, створюючи необхідні умови для життя і діяльності, своїми вимогами сприяють позитивному вирішенню протиріч. Таким чином, в українській психологічній науці зазначається, що самовиховання, робота над собою у єдності з вихованням забезпечують прогресивний розвиток особистості. Там, де ці умови не дотримані, протиріччя призводять до конфліктів, негативно відбиваються на самопочутті і роботі колективу і особистості, що може призвести до регресу самої особистості.

Серед проблем, які успішно розроблялися українськими психологами важливе місце посідала проблема самосвідомості особистості, адже вважалось, що дослідження в галузі цієї проблеми, проливаючи світло на питання пізнання

людиною самої себе в її взаємовідносинах із зовнішнім світом і іншими людьми, мають важливе теоретичне значення. Разом з тим вони мають і важливе практичне значення для розв'язування на практиці цілого ряду питань навчання і виховання дітей, зокрема таких як питання про свідоме засвоєння знань учнями, виховання у них свідомої дисципліни, ініціативи, самодіяльності, самооцінки, самоконтролю і інших моральних якостей (Психологія, 1954; Психологія, 1955).

В українській психології у 50-і рр. ХХ ст. свідомість розглядалась як властивість людини, а самосвідомість визначалась як особлива властивість людини, яка породжується її життям і ним визначається, не надана з самого початку людині, а є продуктом її розвитку. Самосвідомість – це своєрідна форма свідомості, що полягає передусім у пізнанні людиною самої себе, своєї власної особистості, своїх відносин до інших людей.

Це пізнання відбувається не тільки в індивідуальній, а і в спільній праці людини з іншими людьми, в ході суспільних відносин людей, перейманні культурного надбання та особливостей історичного періоду в якому проживає людина. Тому вважалось, що самосвідомість, як і свідомість у цілому детермінована соціокультурними й історичними факторами. Проте усвідомлення людиною себе як члена людського колективу визнається одним з найважливіших моментів самосвідомості. Взагалі, розв'язання проблеми індивідуальної самосвідомості в українській психології нерозривно пов'язане з розв'язанням проблеми історичного розвитку самосвідомості членів суспільства.

Самосвідомість виникла і розвивалась в процесі історичного розвитку людського суспільства. Основою її розвитку, як і основою розвитку в цілому, була праця і суспільні відносини між людьми. В процесі праці і суспільних відносин пізнання людиною самої себе було такою ж життєвою необхідністю, як і пізнання нею зовнішнього світу та інших людей. Усвідомлення людиною зовнішнього середовища зв'язане було з усвідомленням нею самої себе і відбувалося за допомогою мови (Чамата, 1956).

Українські психологи досліджуваного періоду внесли ясність в питання про природу і зміст самосвідомості особистості. Змістом її є сама людина, її фізична і психічна організація, її дії і вчинки, її мотиви і цілі, її ставлення до зовнішнього світу, до інших людей і до себе самої.

Усвідомлюючи себе, стверджували вчені, людина усвідомлює також своє місце в житті, в колективі, в праці, в суспільстві, усвідомлює свій життєвий шлях, своє власне становлення і розвиток. Але далеко не всі моменти цього змісту мають однакове значення в характеристиці самосвідомості.

Зважаючи на те, що людина суспільна істота, що вона народжується, живе і діє в суспільстві, в змісті її самосвідомості, перше місце посідає усвідомлення нею себе як суспільного діяча, адже усвідомлюючи себе як суспільну індивідуальність, людина усвідомлює себе, насамперед, як суб'єкта тієї чи іншої своєї суспільної діяльності (Наукові записки НДІ..., 1956).

Будь-яка діяльність людини прямо чи посередньо зв'язана з суспільством, колективом, є суспільно-колективною діяльністю. Тому в діяльності кожної особистості дуже важливим є усвідомлення своєї відповідальності, свого обов'язку перед суспільством і колективом. У зв'язку з цим і в розвитку самосвідомості особливо яскраво виступає її моральна сторона. Тому і в характеристиці психологічної структури самосвідомості українські психологи надавали особливого значення тому, як особистість розуміє свої права і обов'язки, честі і совісті. Вважалось, що для самосвідомості української людини є характерним насамперед не її ставлення до своєї праці. Суспільна оцінка людини ґрунтується в неї на тому, що вона собою являє і що вона дає для суспільства. Тому і її самооцінка визначається тим, що вона як суспільний індивід робить для суспільства. Саме таке ставлення до праці, зауважували українські психологи, визнається стрижнем, на якому перебудовується вся психіка особистості, її самосвідомість.

Визначивши зміст самосвідомості українські психологи чимало зробили і в справі визначення форм її прояву. Ці форми є ті самі, в яких виявляються і усвідомлення людського зовнішнього світу (відчуття, сприймання, уявлення, думки, почуття, вольові процеси). Відмінність полягає лише в тому, що в них відображаються не предмети і явища зовнішнього світу, інші люди, їх життя і діяльність, а сама людина, її фізичні і психічні стани, її діяльність, її ставлення до інших людей, до колективу і до самої себе.

Самосвідомість, як і свідомість людини в цілому, має пізнавальні, емоційні і вольові форми свого прояву. До пізнавальних її проявів належать такі: самовідчуття, самоспостереження, уявлення про себе, самоаналіз, самооцінка тощо. Емоційними формами прояву самосвідомості є самопочуття, самолюбство, скромність, пихатість, почуття відповідальності, обов'язку, власної гідності, сорому тощо. В них у формі певних переживань виявляється ставлення людини до себе самої, її оцінка себе порівняно з іншими людьми.

До вольових форм прояву самосвідомості належать: стриманість, самовладання, самоконтроль, самодіяльність, самодисципліна та ін. Отже, згідно психологічних уявлень українських вчених, самосвідомість особистості є формою відображуваної діяльності кори мозку. Всі ці форми прояву самосвідомості у

своєму взаємозв'язку і взаємо-проникненні становлять центральне ядро особистості, те, що звичайно вважають за її «Я».

Українські психологи 50-х рр. ХХ ст. внесли ясність також у питання про умови і шляхи самопізнання особистості, і зазначили, що пізнання людиною самої себе є опосередкованим процесом, як і всякий інший процес наукового пізнання. Вчені стверджували, що самосвідомість людини не дана їй безпосередньо в переживаннях, вона є результатом пізнання, яке вимагає усвідомлення реальної зумовленості своїх переживань. Пізнаючи опосередковано зовнішній світ, людина пізнає і себе саму лише опосередковано, відображено, через інших, виявляючи у вчинках своє ставлення до них і до себе.

В українській психології означеного періоду ведеться активна робота щодо утвердження об'єктивних методів вивчення психічного життя особистості. Під об'єктивним методом в психології розуміється метод опосередкованого пізнання психіки; найважливіші знання про себе саму людина дістає теж опосередковано, тобто принципово тими ж способами, які доступні і іншим людям. Не заперечуючи здатності людини до самоспостереження, українські психологи зауважували, що його дані можуть бути правильно використані в об'єктивному дослідженні лише тоді, коли вони виявляються лише в словах. Показання самоспостереження можуть реально існувати лише як словесні звіти. Не будь-яке висловлювання є показником самоспостереження, але будь-яке показання самоспостереження є висловлювання.

Щоб пізнати власні психічні властивості людині необхідно включатись у виконання різних завдань, які вимагають спостереження, запам'ятовування, пригадування запам'ятованого, у розв'язанні розумових та інших завдань і з результатів цієї діяльності робити висновки, порівнювати свої психічні особливості з психічними особливостями інших людей. Тому пізнаючи себе, стверджують українські психологи, людина вдається до порівняння себе з іншими людьми. Порівнюючи себе з іншими людьми в процесі трудової, навчальної і інших видів діяльності, людина помічає в собі те, що спочатку бачить у інших, приходить до усвідомлення своїх дій і вчинків, їх мотивів і цілей, продуктів своєї діяльності, свого ставлення до інших людей, навчається правильно оцінювати свої фізичні і розумові сили. І це порівняння себе з іншими людьми, переконані українські вчені, є необхідною загальною передумовою пізнання людиною самої себе. Людина відкриває в собі ті властивості, які вона спочатку бачить в інших. Це допомагає їй переборювати ті труднощі в пізнанні себе, які виникають у неї в зв'язку з тим, що вона водночас має бути і суб'єктом і об'єктом пізнання.

Це своєрідне «перенесення» різних властивостей особистості, підмічених в іншої людини на саму себе здійснюється насамперед в умовах безпосереднього спілкування людини з іншими людьми при різних видах її діяльності, а також у процесі читання художньої літератури, при відвідуванні театру, кіно, виставок, де внутрішній світ людей, їх взаємини, різні їх якості зображуються художніми, образними засобами. Це «перенесення» має місце і при вивченні спеціальних наук про людину, таких, як анатомія, фізіологія, психологія і ін., в яких знання про людину, про її фізичні і психічні особливості, про її діяльність розкриваються у формі наукових понять. Опановуючи ці поняття, людина пізнає в собі те, що є в неї спільним з іншим людьми, поступово підноситься до усвідомлення в собі загальнолюдських рис особистості. Не заперечують українські психологи існування внутрішніх умов самопізнання. Такими є здатність людини аналізувати й синтезувати явища свого життя, їх узагальнювати, її інтерес до внутрішнього світу інших людей і свого власного, її вимогливість до себе, прагнення до самовдосконалення тощо.

В українській психологічній думці розглядались питання щодо умов розвитку самосвідомості. Вона, як і кожна психічна властивість не є природженою. Але є природженими передумови до її розвитку. До них належать, *по-перше*, мозок дитини з його надзвичайною пластичністю і здатністю до саморегуляції і, *по-друге*, ті відчуття і почуття, в яких знаходить своє початкове відображення органічне життя дитини. Ці передумови розвиваються далі в процесі взаємодії дитини з її середовищем. В ході цієї взаємодії зароджується і розвивається самосвідомість дитини. Справжнє джерело і рушійні сили розвитку самосвідомості знаходяться в зростаючій реальній самостійності індивіда, яка виявляється в зміні його взаємовідносин з навколишніми людьми. І оскільки в дитячому віці виховання регулює зв'язки дитини з її середовищем, то воно відіграє провідну роль і в розвитку її самосвідомості (Чамата, 1956).

Генезис самосвідомості дитини визнається процесом який має ряд підготовчих етапів. *По-перше*, поява самосвідомості дитини пов'язана з її здібністю відділяти свої дії від предметів дії, що має місце десь наприкінці першого року її життя. Формування цієї здібності здійснюється в процесі елементарної ігрової діяльності дитини, яка організується і скеровується дорослими. *По-друге*, здійснюється відділення дитиною себе від своїх дій, тобто в усвідомленні дитиною того, що виконувани нею дії є її дії, що причиною цих дій є вона сама, що вона є суб'єктом діяльності. Дитина починає вживати своє ім'я і це є величезний стрибок у розвитку дитячої самосвідомості і перехід до виділення себе як постійного цілого з потоку мінливих дій. Цим і відрізняється активне словесне вживання

власного імені від сенсорної реакції дитини на своє ім'я в устах дорослого, що має місце ще в першому півріччі життя. Українські психологи вбачали в цьому умінні дитини називати себе по імені одним з найважливіших моментів становлення самосвідомості; з цим пов'язується здатність у дітей узагальнювати самовідчуття та уявлення про свої бажання та дії. По-третє, важливий етап у формуванні самосвідомості пов'язується з переходом дітей від називання себе по імені до вживання в розмовах про себе займенників «мій», «у мене» і особливо займенника першої особи «Я». Свідоме вживання дитиною в розмові займенника «Я», характеризує перехід дитини від уявлення про себе до думки про себе. Вирішальне значення в формуванні уявлень і думок у дітей про себе має життя в колективі і правильний розвиток в цьому колективі оціночних ставлень, які формують у дитини правильну самооцінку. В розвитку самооцінки у дітей виразно виступає два етапи: на першому з них діти, оцінюючи себе, обмежуються, головним чином, оцінкою предметних зовнішніх ознак і дій, а на другому в сферу самооцінки дитини починають включатись внутрішні стани та моральні якості своєї особистості.

Особливо важливу роль у формуванні самооцінки у дітей відіграє педагогічна оцінка їх діяльності. Педагогічна оцінка впливаючи на самооцінку у дітей виконує дві функції: вона орієнтує і стимулює дитину. Перша з них приводить до усвідомлення дитиною своїх знань, результатів свого навчання, а друга, визначаючи переживання дитиною успіху чи неуспіху в навчанні, тим самим спонукає її до подальшої діяльності. Таким чином, у розвитку самосвідомості дитина йде від усвідомлення власних дій через оцінку до самооцінки. У молодшому шкільному віці самооцінка невіддільна від оцінки старших і взаємооцінок друзів. У підлітковому віці діти виявляють уже більшу самостійність у своїх самооцінках, намагаються відділяти себе від оцінки інших, навчаються дивитись на себе власними очима. Виявляючи інтерес до інших людей і самих себе, до внутрішнього світу інших людей і свого власного, підлітки часто створюють собі образи себе самих, які є перетвореними образами людей, на яких вони хотіли б бути схожими (Питання дитячої ..., 1956).

У підлітковому віці має місце вже самооцінка вищого порядку, яка являє собою систему оціночних уявлень про себе, в зв'язку з життєвим планом та спогадами про минуле, у зв'язку з рівнем домагань та рівнем психічного розвитку. Ця зміна самооцінки у підлітків зумовлена зміною характеру діяльності, яка при навчанні у школі стає відповідальною і здійснюється на основі свідомої дисципліни. Ця діяльність приводить до подальшого розвитку самосвідомості і

самооцінки дітей, зокрема до усвідомлення ними себе як членів колективу класу, школи, суспільства, до усвідомлення ними себе суб'єктами громадсько-політичної діяльності. На цьому рівні розвитку самооцінка набуває іншого, складнішого характеру. На місце безпосередньо-емоціональної взаємооцінки стає взаємооцінка, опосередкована оцінкою ставлення до загальної, колективної діяльності. У зв'язку з цим самооцінка перестає бути провідною формою самосвідомості. Такою провідною формою стає усвідомлене ставлення до загальної справи (Питання дитячої ..., 1956).

Позитивний вплив колективу на розвиток самосвідомості учнів, на формування їх ставлення до своєї навчальної і громадської діяльності здійснюють:

Рис.2.2. Умови позитивного впливу на розвиток самосвідомості

Ефективність впливу колективу на окремого учня багато залежить від того, в якій мірі сам учень включається в діяльність колективу, виявляється в цій діяльності як певна індивідуальність із своїми нахилами, здібностями тощо.

Отже, згідно вітчизняних психологічних поглядів 50-х рр. ХХ ст. формування особистості учнів в умовах колективного життя і колективної діяльності, усвідомлення ними себе членами шкільного і широкого суспільного колективу, усвідомлення громадських ідеалів, виявляється і в усвідомленні ними свого майбутнього життєвого шляху, майбутньої самостійної суспільно-трудової діяльності та у самовизначенні.

Подальші наукові розвідки в царині української психології досліджуваного періоду дозволяють стверджувати про наявність трьох підходів до розуміння предмету дослідження в психології особистості: I. Предметом психології особистості є прояви її психіки, адже не існує безособових психічних процесів, бо кожне психічне явище є проявом життя якоїсь особистості; II. Предметом психології особистості зазначені індивідуально-психічні, стійкі і суттєві властивості

особистості: її спрямованість, здібності, темперамент і характер, адже психічні процеси є предметом загальної психології; III. Предметом психології особистості є психічні стани, хоча вони не такі короткотривалі, як психічні процеси, і не такі стійкі як психічні властивості, проте будь-який психічний стан являє собою характерну єдність психічних процесів і їх фізіологічних механізмів, але вони мають свої індивідуальні особливості і їх вивчення допоможе з'ясувати формування психічних властивостей і рис особистості.

Українські психологи в переважній більшості даючи психологічну характеристику особистості за основу беруть найістотніші її риси, що виявляються в тому, які мотиви переважають в її діяльності, на що ця діяльність передусім спрямована (спрямованість особистості), що вона може робити, з якими завданнями може справлятися (її здібності), як вона реагує на нові обставини, як ставиться до інших людей, до своїх обов'язків і до самої себе (її темперамент і характер).

Мотиви особистості виступають у якості рушійної сили будь-якої діяльності в якій формуються її властивості, усвідомлюються потреби, без яких вона не може існувати і розвиватись. Українські психологи 50-х рр. ХХ ст. визнають суспільно-історичне походження специфічно людських потреб, значення праці і суспільних умов життя людей в їх формуванні. Ці ідеї допомогли українським психологам правильно з'ясувати спільне і відмінне в потребах людини і тварин, розкрити суспільну зумовленість вторинних, специфічно людських потреб. Нові потреби особистості виникають внаслідок того, що мета дії людини, яка безпосередньо не відповідає її природній потребі, стає мотивом її діяльності і тим самим новою її потребою.

Значення потреб в психічній діяльності людини характеризує значимість для неї різноманітних подразників зовнішнього оточення. Останні набувають значимості залежно від того, як вони відповідають певним потребам особистості. Умовні подразники стають життєво значимі, набуваючи сигнальної функції завдяки зв'язкам, що встановлюються між ними і тими подразниками, які детермінують безумовні рефлекси. Українські психологи розрізняють особисту і суспільну значимість, стверджуючи, що для людини життєві потреби якої задовольняються в умовах суспільного виробництва, суттєво значимі стають такі об'єкти, які мають не тільки особисту, але й суспільну значимість. Чим більше потрібна якась річ для особистості або суспільства, тим більша її значимість. Значення набувають і слова як сигнали. Все, що значиме для людини, є причиною її вибіркового ставлення до оточення і спонукає її до активності. Інтереси особистості

виникають на базі її потреб у ході діяльності, спрямованої на їх задоволення (Психологія, 1955).

У 50-і рр. ХХ ст. в українській психологічній думці з'ясовувався зв'язок інтересів з потребами людини і їх специфічність, показується суспільна обумовленість людських інтересів, розглядаються умови їх формування. Інтерес визначається як складна форма прояву спрямованості особистості, в якій поєднуються інтелектуальні, емоційні і вольові моменти. Українські психологи піддають критиці спроби заокеанських психологів вивести інтереси особистості з її біологічних потягів, інстинктів.

В характеристиці спрямованості особистості, яка дається в курсах психології в українських університетах в означений період, вказується на важливу роль життєвих цілей і взагалі значення цілі як важливого фактора життя. Українські психологи виходять з діалектично-матеріалістичного розуміння мети, як мисленого передбачення людиною тих результатів дій, заради яких ці дії виконуються, як ідеї, що виражає вольове, практичне ставлення людини до навколишнього світу. Цілі породжуються об'єктивною дійсністю, суспільним умовами життя людини. Разом з тим вони в тих або інших взаємозв'язках протиставляються реальній дійсності. Цілі являють собою відображення не того, що є, а того, що має бути, це уявлення людини, думки про бажане майбутнє, в яких виявляється її воля до боротьби за його здійснення.

Згідно української психологічної думки спрямованість як істотна характеристика особистості виявляється в її ідеалах, переконаннях, її світогляді. В характеристиках ідеалів вказується на їх конкретно історичний характер, їх суспільну зумовленість, їх зв'язок з віком особистості та взагалі підкреслюється значення ідейної спрямованості особистості, її наукового світогляду для успіху її діяльності.

Істотною характеристикою особистості, як зазначалось вище, є її здібності. Під здібностями в українській психології розуміють психічні властивості особистості, які виявляються в її діяльності і є необхідною умовою її успіху. Здібності не тільки виявляються в діяльності, вони в ній формуються. Кожна здібність характеризується по відношенню до певної діяльності. Вона являє собою складну психічну властивість особистості, що виявляється в тому, як остання справляється з тими вимогами, які ставить до неї певна галузь діяльності, як вона освоює досягнення людської праці у цій галузі і далі їх просуває. Розрізняють загальні здібності, що виявляються у будь-якій діяльності, за яку береться людина (здібність до навчання, праці, мислення), і спеціальні здібності (здібності до малювання, музики, конструювання тощо). Загальні здібності не існують окремо

від спеціальних. Тут, як і всюди, загальне існує тільки в окремому, поодинокому, і навпаки. Немає технічних, музичних, художніх, спортивних та інших спеціальних здібностей без певного рівня розвитку загальних здібностей. Але, при одному й тому ж рівні розвитку загальних здібностей люди відрізняються за певними своїми спеціальними здібностями (Костюк, 1950; Психологія, 1954; Психологія, 1955). Таким чином, українські психологи заперечують спроби відірвати загальне від спеціального в характеристики здібностей особистості.

Здібності особистості формуються в процесі її розвитку, набування нею знань, умінь і навичок. Проте, зазначено в українській психологічній думці, здібності і знання, вміння та навички людини являють собою єдність, але не тотожність. Здібності розвиваються у процесі засвоєння нею знань, умінь і навичок, але разом з тим і процес їх засвоєння залежить від здібностей людини. Свою роль у розвитку здібностей людини відіграють і її природні дані, її задатки до розвитку здібностей. Задатки – це анатомо-фізіологічні передумови, які є матеріальною основою можливого розвитку здібностей. Вони полягають в особливостях будови мозку людини, особливостях його аналізаторів, в функціональних типологічних властивостях нервової системи.

Задатки необхідні для розвитку здібностей, але вони самі ще його не визначають. Можливості розвитку здібностей кожної людини реалізуються в процесі відповідної діяльності, а остання залежить від соціального оточення, суспільного буття. При несприятливих соціальних умовах найкращі задатки можуть залишитися невикористаними. Від соціальних умов життя людини залежить напрям і ступінь реалізації її природних можливостей, однобічний чи всебічний розвиток її здібностей. В ході розвитку діяльності людини ці можливості не тільки здійснюються, а й розвиваються.

Українські психологи були переконані у правдивості своїх переконань про взаємозв'язок між здібностями і знаннями, вміннями і навичками, про значення природних даних і соціальних умов життя людей в розвитку їх здібностей. Зокрема, це доводиться всією практикою соціалістичного правління в Україні, яке турбувалось про масовий розвиток здібностей, талантів усього населення країни. Українські психологи піддавали критиці фаталістичні концепції здібностей, які поширювались у зарубіжній психології її окремими представниками і переслідували ціль довести наявність класових і расових відмін у обдарованості людей.

Здібності також пов'язані і з такою властивістю особистості як її цілеспрямованість. Вважалось, чим вища мета прагнень людини, тим швидше і продуктивніше розвиваються її здібності, таланти.

У психологічних доробках вітчизняних вчених зазначалось, що ідейна спрямованість українських людей у соціалістичному суспільстві є важливою умовою успішного розвитку їх здібностей. Оскільки здібності людини розвиваються в процесі її праці, то всі чинники, які спричиняються до піднесення її інтенсивності і продуктивності, її творчого характеру, опосередковано впливають на розвиток її здібностей. Такими зазначаються ставлення до праці, наполегливе переборення труднощів, оволодіння технікою праці і подальше її вдосконалення, віра в свої сили, вимогливість до себе, допомога з боку колективу (Наукові записки НДІ..., 1956; Психологія, 1955).

В діяльності особистості, зауважували представники української психології 50-х рр. ХХ ст. виявляються не тільки в її спрямованість, здібності, а й темперамент. Він характеризує динаміку цієї діяльності, силу чи слабкість, енергію чи млявість, врівноваженість чи неврівноваженість поведінки особистості, її більшу чи меншу емоціональну вразливість, стійкість її настроїв і способи їх зміни, швидкість чи повільність темпу перебігу психічної діяльності. Українськими вченими визнавалась ідея І. П. Павлова. На підставі експериментальних даних, здобутих методом умовних рефлексів, Павлов довів, що основу темпераменту треба шукати в особливостях функціонування кори великих півкуль, яка є органом найскладніших взаємовідносин організму тварин і людей до зовнішнього світу. Динаміка функціонування кори великих півкуль є фізіологічною основою динаміки психічної діяльності людини, тобто її темпераменту.

Основними функціональними властивостями нервової системи, які виявляються у вищій нервовій діяльності, є сила чи слабкість процесів збудження і гальмування, їх врівноваженість чи перевага одного з них над іншими та їх рухливість чи інертність. У кожної людини ці властивості мають різний ступінь інтенсивності і поєднані в різних комбінаціях, що в результаті становить фізіологічну основу індивідуального темперамента кожної людини.

Поєднання основних властивостей нервової системи (сили, врівноваженості і рухливості процесів збудження і гальмування) визначає тип нервової системи. Кількість типів нервової системи теоретично може бути дуже велика (Костюк, 1951; Раєвський, 1959).

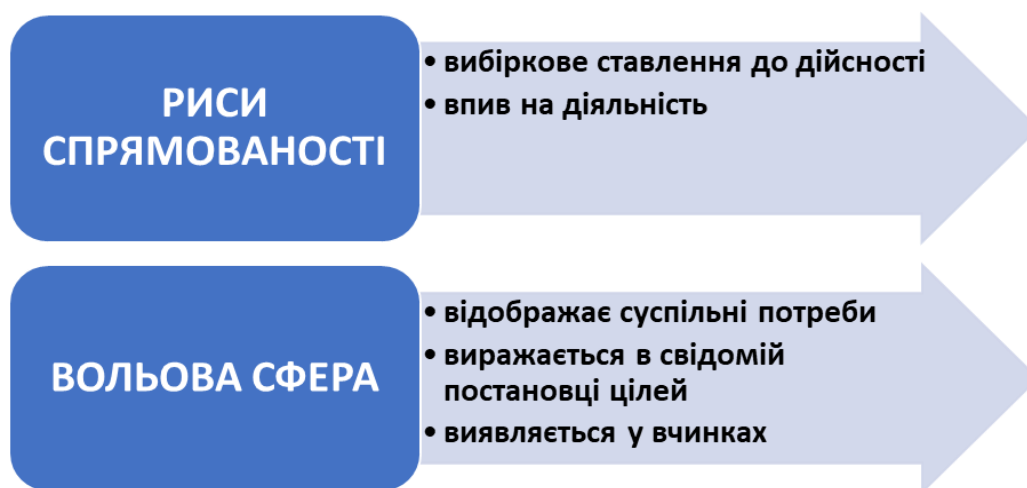
Українські психологи вважали темперамент природною основою і компонентом характеру. Темперамент в незначній мірі може змінюватись під впливом умов життя й діяльності людини. Вчені стверджували, що при будь-якому типі вищої нервової діяльності можна розвинути всі суспільнонеобхідні властивості особистості. Кожен темперамент має свої позитивні і негативні сторони. Він зовсім не визначає можливостей розумового розвитку людини.

Щоб визначити тип нервової системи людини і темперамент, потрібно її тривало і різносторонньо вивчати. Вироблювані у людини системи тимчасових зв'язків можуть його «перекривати» і «маскувати». Поведінка людини визначається не темпераментом, який має підпорядковане значення, а виробленою у неї системою ставлень до об'єктивної дійсності.

Українські психологи на початку 50-х рр. ХХ ст. підтримували ідеї свого співвітчизника А.С. Макаренка щодо розуміння характеру, а саме: характер людини зумовлюється не її природою, а суспільними умовами її життя і виховання. Твердження про виховуваність характеру віднайшла своє підтвердження. Не зважаючи на те, що характер є складною властивістю людини, педагог повинен мати певну програму виховання позитивних характерологічних рис особистості. Шлях до вироблення цих рис – тривала участь людини в житті правильно організованого, дисциплінованого колективу.

У трудовому процесі виростає справжній характер людини. Характер формується в процесі правильно організованої практичної і іншої діяльності людини. Не можна виховати мужньої людини, якщо не поставити її в такі умови, щоб вона могла виявити мужність (Макаренко, 1947).

Подальші теоретико-практичні дослідження психологічних особливостей характеру людини дозволили українським вченим 50-х рр. ХХ ст. сформулювати наступне визначення характеру, як суспільно-зумовлену властивість людини, що формується і проявляється в процесі її діяльності. Характер являє собою якісну своєрідність особистості, до якої відносяться:

Рис. 2.3. Компоненти характеру

На виховання характеру згідно української психологічної думки 50-х рр. XX ст. вирішальне значення мають такі умови:

Рис.2.4. Умови формування характеру

Отже, характер, на думку українських вчених, є індивідуально своєрідним сполученням істотних властивостей особистості, що виражають її ставлення до дійсності і проявляються в її поведінці, її вчинках. В характері людини виявляється система її ставлення до дійсності і звичний спосіб її поведінки в певній життєвій ситуації.

Представники української психології 50-х рр. XX ст. вважали за необхідне розглядати формування, становлення і розвиток особистості спираючись на генетичний принцип. Питання співвідношення виховання і психічного розвитку особистості спеціально розглядаються в працях О. М. Раєвського і Г. С. Костюка.

О. М. Раєвський приділяв значну увагу процесові розвитку мовлення в загальному психічному розвитку дитини, в формуванні її особистості. Саме мовленню надається провідна роль у формуванні власне людської психіки, у становленні свідомості людини, її моральних, естетичних та інших властивостей. Включення мовлення в загальний хід розвитку психічного життя дитини та його дедалі більша перетворююча роль становлять складний діалектичний процес взаємодії мовлення з усіма іншими сторонами психічного життя дитини, її особистості. Включаючись у загальний хід розвитку психіки дитини, мовлення вносить новий принцип у відображальну її діяльність, перетворюючи її. Мовлення дістає переважне місце в психічному розвитку дитини та в системі її сприймання. Найяскравіше роль мовлення виступає у формуванні мислення дитини, в

переході від чуттєвого до раціонального пізнання, в опануванні цього останнього. На кожному етапі розвитку мисленнєвої діяльності дитини, підлітка, юнака мовлення виступає як необхідна умова і провідний засіб розвитку цієї діяльності, її удосконалення, збагачення, поглиблення, а звідси і наповнення змісту психіки задля її розвитку. Інші психічні процеси у своєму розвитку у вищій мірі залежать від розвитку мовлення, ним опосередковуються. Увесь розвиток довільних дій дитини опосередкований мовленням і тільки через це опосередкування дитина поступово опановує свідоме керування своєю поведінкою. Спочатку основними причинами звернення дитини до дорослих є емоційні стани дитини, котрі зв'язані з її діяльністю.

Важливим для розвитку майбутньої особистості є дбайливе ставлення дорослих до виховання дитини, спілкування з нею задля повноцінного розвитку психічного. Розвиток розуміння дитиною мовлення дорослих до того, як вона сама починає говорити виступає як складний процес, пов'язаний із загальним розвитком дитини, її сприймань, уваги, мислення та дії. Засвоєння мовлення є активним процесом.

Згідно з Раєвським О. М. пізнавальна діяльність визнається ядром розумової діяльності та є показником психічного розвитку людини. Виявляється ця діяльність у відчутті та сприйманні, в пам'яті і уяві, мисленні і мовленні, в творенні уявлень і понять.

Психіка людини є цілісною, а психічні процеси завжди надані і виявляються в органічній, нерозривній єдності, на основі якої людина пізнає світ і практично його опановує. Розум є не лише виявом, але й умовою психічного розвитку людської психіки. Розум і мислення зв'язані глибше і тісніше, більш органічно, ніж всі інші психічні процеси.

Психічний розвиток, який проявляється у пізнанні дійсності з відчуттів та сприймань, але до них не зводиться. Психічний розвиток виявляється в процесах мислення, пам'яті, уяві, волі, увазі та почуттях. Він неможливий без активних дій людини, практичної діяльності.

Спонукальною силою у цьому процесі вченим визнається потреба людини, яка пов'язана з її інтересами, бажаннями, почуттями і прагненнями. Показником психічного розвитку визнавався також і рівень розвитку волі та вміння керувати процесом уваги.

Розумова діяльність, як і розвиток психіки в цілому, зауважує вчений, залежить від діяльності мозку, від його стану і анатомо фізіологічних особливостей. Розум і мозок розвивають одне одне.

У доробку Раєвського О. М. величезне значення для психічного розвитку надається творчості. Творчість виявляється в здатності вловлювати всі багатоманітні зв'язки взаємовідносин і взаємопереходу речей, явищ.

Вбачати спільне, зв'язок, закономірність у відмінному, окремому і навпаки, бачити своєрідне відмінне в спільному, закономірному.

Провідну роль у розвитку розуму відіграє освіта і виховання. Перший і головний чинник розвитку розуму полягає у збагаченні пам'яті знанням всієї культури, створеною людством, а у старшому віці значення має самоосвіта, праця людиною над собою, над культурою і вдосконаленням свого інтелекту.

Психічний розвиток визнається узалежненим від розвитку здібностей уваги, пам'яті, уваги, емоцій, волі, сприймання, спостереження, міркування і вмінні робити висновки (Melnyk, 2022).

У науковому доробку Г. С. Костюка показується, що психічний розвиток дитини здійснюється в процесі її взаємодії з природним і соціальним середовищем, яка скеровується вихованням.

В ході цієї взаємодії дитина засвоює соціальний досвід, вироблені суспільством моральні норми і правила поведінки. Провідну роль у формуванні основних рис підростаючої особистості відіграють вимоги, що ставляться до неї сім'єю, школою, суспільством. Але ці вимоги завжди діють через суб'єктивні умови, що вже склалися в ході її розвитку, наявні у неї тенденції, інтереси і інші мотиви її діяльності, наявний у неї життєвий досвід.

Психічний розвиток особистості дитини відбувається в процесі її виховання, але він має свої закони. Чим більше виховання зважає на ці закони і враховує їх, тим ефективніше воно веде підростаючу особистість до своїх цілей.

Психічний розвиток зумовлюється обставинами життя, виховання, але він не є пасивним наслідком середовища. Це є внутрішньо необхідний рух, джерелом якого є внутрішні суперечності, властиві істоті, що розвивається.

Сила виховання тим більше зростає, чим більше воно спирається на наукове пізнання закономірностей психічного розвитку підростаючої особистості, які є вираженням необхідно-го, суттєвого зв'язку її з життєвими умовами, або її життєвої зумовленості.

Розкриваючи ці закономірності, стверджує Г. С. Костюк, психологія допомагає практиці оволодівати цим процесом, керувати ним, цілеспрямовано формувати психіку підростаючої особистості відповідно до соціокультурних вимог.

В узагальненому вигляді у вітчизняній психології 50-х рр. ХХ ст. чинниками психічного розвитку особистості були визнані такі:

Рис. 2.5. Чинники психічного розвитку особистості

Українські психологи визнавали формування і розвиток особистості складним і тривалим процесом, у якому зовнішні впливи і внутрішні сили постійно взаємодіють, змінюють свою роль у залежності від стадії розвитку. Так, на першій стадії, що охоплює в основному дошкільний вік, розвиток особистості цілковито визначається ситуацією, найближчим оточенням. Зовнішні впливи і наслідування мають вирішальне значення у формуванні властивостей майбутньої особистості. По мірі накопичення знань і досвіду внутрішнє все більше і більше починає визначати характер поведінки дитини. Так уявлення про хороше і погане в поведінці починає регулювати власні вчинки у дитини старшого дошкільного віку. З розвитком і накопиченням знань у процесі навчання і виховання внутрішнє починає домінувати над зовнішнім в регуляції поведінки. Підліток керується визначеними принципами виходячи із намічених ним перспектив життя. У старшого школяра завершується процес перетворення знань у переконання, чіткіше вимальовується ідеал, поведінка стає принциповою.

Внутрішня обумовленість поведінки не знімає значення і впливу зовнішнього середовища. Мова йде лише про таку зрілість особистості, коли вона під-

ходить до кожного питання з визначених позицій, принципів, що утворились, коли зовнішнє переломлюється через внутрішнє і відповідно оцінюється і приймається або відкидається, коли совість стає регулятором моральної поведінки. Тобто, зовнішнє формує внутрішнє, відбувається перехід від найнижчих рівнів регуляції взаємодії з оточуючим середовищем до більш вищих рівнів, до найвищих форм саморегуляції. Тому, чим самостійніша особистість тим більше вона є творчо активною як у впливах на зовнішній світ, так і на саму себе, свій внутрішній світ. Таким чином, розвиток під впливом зовнішніх чинників, і насамперед, виховання, поступово перетворюється у саморозвиток, основним важелем котрого є самовиховання і самоосвіта.

На думку українських психологів досліджуваного періоду самовиховання являє собою закономірне явище розвитку особистості. Самовиховання залежно від соціального устрою та історичного періоду має різну спрямованість, питому вагу і коефіцієнт корисної дії. В авторитарних суспільствах особиста ініціатива, самодіяльність пригнічується і зводиться нанівець, і навпаки, в суспільстві, заснованому на колективних началах, роль і значення самовиховання зростають. При капіталізмі кожна людина прагне розвинути у собі такі властивості, котрі забезпечать їй можливість вистояти або перемогти у боротьбі з іншою людиною. Звідси і керівництво по самовихованню, наприклад, заокеанські, містять такі поради, стверджують представники української психологічної думки, слідуючи котрим людина змогла б успішно робити гроші, бізнес.

У соціалістичному суспільстві, зауважують українські вчені, самовиховання спрямовується суспільним мотивам – стати гідним поваги членом колективу. Член колективу, якого поважають – це людина, яка не сліпо виконує вимоги інших, а є активним й ініціативним діячем, колективістом за вихованням і образом життя. У 50-х рр. ХХ ст. в українській психології вважалось, що самовиховання виникає на визначеному етапі розвитку особистості, будучи підготовленим зовнішніми умовами, вихованням і досвідом життя конкретної людини. У процесі життя людина пізнає себе та інших людей, вчиться порівнювати вимоги оточуючих з власними можливостями.

В процесі виховання закладаються моральні основи особистості, формуються моральні уявлення і поняття, переконання, моральні звички і насамкінець моральний ідеал, що регулює поведінку у теперішньому і визначений план життя на майбутнє. Таким чином, у міру розвитку особистості самовиховання починає відігравати все більшого значення і має місце лише при визначеному рівні морально-психологічної зрілості особистості, обумовленою як особливостями історичного періоду, обставинами життя, так і вихованням.

2.3. Інфантильність особистості як предмет сучасної світоглядної пропаганди.

Політична пропаганда є одним із тих феноменів, які відображають синтез політичних інтересів і психологічних механізмів. Пропаганда закономірно базується на маніпуляції свідомістю. Однак, остання реалізується тільки тоді, коли враховує психологічні закономірності розгортання масової та персональної свідомості. Є рація виокремлювати два загальних рівні політичної пропаганди: *ситуативна та світоглядна пропаганда*. Ситуативна пропаганда легко піддається ідентифікації. Її мета – навіювання певного уявлення та спонукання до відповідної політичної поведінки. Класичний і традиційний її прояв – пропаганда в рамках виборчої кампанії. Таку пропаганду провадять політичні партії, рухи, громадські організації або ж окремі політики. Вона підводить виборців до певного вибору.

Ситуативною пропагандою є й навіювання оцінкового уявлення задля легітимації діяльності окремого політика, політичного інституту чи держави загалом у певній сфері. Це може бути, наприклад, пропаганда війни, яка ведеться в РФ з приходом до Кремля Володимира Путіна. Або ж – пропаганда «миру», з якою ми в Україні зіткнулися в 2014 році. Мета «миролюбивої» риторики РФ та проросійських агентів впливу в Україні – заперечення російської агресії проти України й навіювання уявлення, ніби ті чи ті переговори на російських умовах можуть «зупинити війну». Політична мотивація такої пропаганди очевидна. На жаль, є очевидною і її ефективність. Зрозумілим є й те, що успіхи російської пропаганди базуються на використанні насамперед психологічних методів впливу.

Складнішим феноменом є світоглядна пропаганда. Її бенефіціари не завжди очевидні. Як правило, вкрай складно визначити ті соціальні групи чи тих особистостей, які зацікавлені в продукуванні такої пропаганди. Світоглядна пропаганда «розлита» в культурному дискурсі. І лише за допомогою методів дискурс-аналізу до снаги її виявити, виокремивши, зокрема, її вирізнявальні характеристики (Бушанський, 2018; Дейк, 2013; Матисон, 2013; Филлипс, 2004).

Зв'язок світоглядної пропаганди і та культури може бути підставою для заперечення самого її факту.

Утім, базуючись на працях Мішеля Фуко, ми можемо з повним правом стверджувати, що соціокультурний дискурс – не мимовільний феномен, а завжди пов'язаний зі сферою політичних інтересів, які, однак, варто розуміти в найширшому сенсі (Бодрийяр, 2000; Фуко, 2010; Фуко, 2012).

Світоглядну пропаганду доцільно розділити на свідому та наївну. Спрямування інституційних засобів впливу на поширення певних ідей є, безперечно, свідомою діяльністю, мотивація якої, як на наш погляд, дуже часто має ірраціональний характер. Участь у реалізації світоглядної пропаганди може мати, однак, і наївний характер, хоча мотивація набувати цілком раціонального виміру. Показовий приклад – присудження кінематографічної премії «Оскар». Політичні фактори відзначення фільмів певного спрямування не заперечуються і самими «академіками», які присуджують премію. Утім діяльність кінорежисерів, сценаристів і акторів – може мати цілком наївний характер. Скажімо стрічки кінорежисера Дені Вільньова, які відображають усі тренди сучасної культури, справляють враження суто наївної артикуляції домінантних цінностей.

Аналіз сучасної культури та її пропагандистського складника – рушія культурного виробництва – є *актуальним* напрямком психологічного дослідження. *Об'єкт* дослідження, представленого в цій роботі, – пропагандистський дискурс. *Предмет* дослідження – інфантильність як цінність, яка артикулюється в пропагандистському дискурсі.

«На замовлення міністерства народної освіти та пропаганди Німецької імперії. Фільм Фріца Гіплера – "Вічний жид"». Саме ці титри 28 листопада 1940 року прочитали відвідувачі німецьких кінотеатрів.

Свого часу, переглянувши стрічку, я скинув посилання на неї колезі-політологу. Уже була ніч, але він зателефонував. Замість вітання промовив лише одне слово:

– Подивився.

– І як враження?

Він помовчав, а потім сказав:

– Я єврей, але під кінець фільму почав ненавидіти їх.

Я засміявся, але мій колега, попри властиву йому емпатію, похмуро сопів у смартфон. А невдовзі докинув сумним голосом:

– Почав ненавидіти нас.

Наголос на останньому слові збив мій веселий настрій. Далі ми тільки пригнічено перекидалися фразами.

Зараз цієї псевдо-документальної стрічки немає у вільному доступі. Принаймні, мені знайти не вдалося. Однак, певен, якщо постаратися, фільм можна вичіпити на файлообмінниках. Раджу переглянути його – всім, хто пишається власною ерудицією, хто впевнений у незаангажованості свого сприйняття, хто відточив навички критичного мислення. Подивіться. А на епізоді про кошерний забій худоби поставте плеєр на паузу і зазирніть у себе – відстежте емоції. І ви

завважите, що ваше критичне мислення б'ється в конвульсіях, наче знекровлена тварина. І тоді не лише, як заповідав філософ, засумніваєтеся «в усьому». А засумніваєтеся в собі – власній людяності та моральності. Іноді такі ін'єкції отрути бувають корисними.

Мені неодноразово доводилось писати в аналітичних записках про доцільність розвитку політико-правової культури і, зокрема, критичного мислення. Але правда полягає в тому, що професійна маніпуляція каменя на камені не залишає від інтелектуальних дамб, покликаних зупиняти повені пропаганди. Маніпуляція не аргументує, не вибудовує силогізми. А, мов електрошокер, б'є по нервах. Звертається до найкращого в людині – гідності та доброти, чуття справедливості та краси. Й у цьому парадокс пропаганди. Жодних закликів до ненависті, а лише апеляції до виправданого обурення. Ніякої апології насилля, а тільки зітхання з приводу несправедливості цього світу. А отже й підводки до запитання, яке ставить собі кожна людина, котра ще не змирилася з кривдою: на що я можу сподіватися, знаючи нині правду, і що я повинен робити?

«Вічний жид» сподобався Адольфу Гітлеру. А Йозеф Геббельс поставився до нього зневажливо: занадто прямолінійно. Інша справа – «Єврей Зюсс» за мотивами роману Ліона Фейхтвангера. Це фільм того ж таки 1940 року – лавсторі з елементами політичної драми. Достеменно ілюстрація до 66 сонету Вільяма Шекспіра, в якому автор «кличе смерть», бо вже втомився дивитись «на приниження чеснот», «фальшиві почесті» та «зганьблену дівочу вроду». «Єврей Зюсс» веде до прозріння через біль.

Чітке відтворення трагічного канону, воче-видь, і вабило Геббельса. Усе, мов у тому ж таки шекспірівському сонеті, який завершується сентиментальною нотою: помер би радо я, та як, моя любове, тебе полишу в самоті? Шекспір не тільки чулий, а й іронічний. Чого не скажеш про фільм, який так сподобався Геббельсу.

Патологічна серйозність – ознака пропаганди. Вона може маскуватися під мистецтво, просвіту чи журналістику. Але її завше виказує нескліпний погляд на «ворога». Фокус – «тисячью биноклей на осі». І певної миті можна завважити, як на скляному тлі цього фокусу з'являється хрестовина снайперського прицілу.

Мистецтво ускладнює світ. 66 сонет викликає смуток і посмішку. Євреї, як зрештою, й інші персонажі, на сторінках Фейхтвангера – хоробрі та малодушні, вдумливі та наївні – люди, одне слово. Але це чуття поліфонії зрадило Фейхтвангеру, коли він писав есей «Москва. 1937» – блюзнірську апологетику сталінського терору.

В одній із радянських кіноагіток, присвяченій процесу над троцькістами, камера бере великим планом жінку, котра підчас судового процесу, майже вириваючись із розхристаного кожуха, волає: «Смерть ворогам народу!».

Гість Радянського Союзу, письменник-антифашист Ліон Фейхтвангер був на тому судовому процесі. Треба уважно передивитися той кінорепортаж. Можливо, ка-мера вихопила в судовій залі і зосереджене обличчя німецького романиста. Він міг на власні очі бачити всі особливості правосуддя по-сталінськи. Але на сторінках «Москви. 1937» вдумливості й елементарної порядності навіть менше, аніж у лементі жінки, котра вдавала на камеру нестримне народне обурення.

Як так сталося, що письменник опинився в лавах «корисних ідіотів»? Ані в ерудиції, ані в гуманізмі йому не відмовиш. Вочевидь, раціо та добрих намірів замало, аби не піддатися пропагандистському чару. Засторог, утім, не знайшлося. Забракло їх і Ромену Роллану – «другові СРСР». Загадкою залишається й мотивація Бориса Пастернака, який 1 січня 1936 року, по суті, започаткував сталініану.

Не відмовлю собі в задоволенні процитувати, безперечно, талановиті рядки:

«А в те же дни на расстоянии за древней каменной стеной

Живет не человек – деяние: поступок ростом с шар земной».

Це вам не шлягери «Такого, как Путин» і «А Вова рулит». Аби написати такі рядки – потрібне натхнення. Поему «Лейтенант Шмідт» Пастернак вимучив. Єдиний фрагмент у ній, який хочеться перечитувати, – «Придается всё. Лишь тебе не дано примелькаться» – слова про море. Все інше – фальш. А от вірш про Сталіна – нагромадження спонтанних метафор. Такий текст неможливо написати, пригвинтивши дупу до стільця. Потрібні порив, чуття предмета й екзальтація. Які виточки цього поетичного потьмарення?

Російський поет Дмитрій Биков стверджує, що митці та диктатори – за визначенням, тирани. І того розуміють одне одного.

Перші нещадні до всього, що не відповідає естетичному канону.

Другі – на корені присікають зазіхання на їхнє всевладдя. Як на мій погляд, теза Бикова доволі елегантна. Однак не пояснює, чому митці, стикаючись з одними й тими самими фактами, займають діаметрально протилежні світоглядні позиції.

Чому, на відміну од Фейхтвангера та Роллана, Андре Жід, попри симпатії до комуністичної доктрини, все ж написав 1936 року «Повернення з СРСР» – різку критику радянських реалій. А Джордж Орвелл – інтернаціоналіст, учасник громадянської війни в Іспанії – «Данину Каталонії» та геніальний роман «1984».

Боріс Пастернак – людина сильних емоцій. В революційні дні він пише про звірства і «матросский блёв». Але минає небагато часу і Ленін у його текстах – це вже «выпад на рапире» та «шаровая молния». Кілька років і Сталін – «то, что снилось самым смелым, но до него никто не смел». Але емоції вичахли. Політика вже не підзаводить поета. У повному зібранні творів, скажімо, – лічені тексти про Другу світову. Однак вони не сягають рівня поезій у збірках «Сестра моя жизнь» і «На ранних поездах». Пастернак – індикатор. Радянський проект для нього вже, мов обридлий об'єкт згаслої пристрасті: «О стыд, ты в тягость мне!». Проект можна було закривати.

20-ті роки – злет комуністичної пропаганди. Маяковський і Пастернак, Бабель і Платонов, Ейзенштейн і Довженко – створюють і візуалізують марення. Теперішність і майбуття зображуються такими, якими їх хочеться бачити. Радянська пропаганда вбирає всі здобутки модернізму. А згодом скурвилась.

1973 рік. На замовлення ідеологічного відділу ЦК КПРС знімається «документальний» фільм «Таємне і явне» – зривання масок зі світового сіонізму. Автори відверто смакують вибрані фрагменти з «Вічного жида». Але це не плагіат. А, кажучи мовою кінокритиків, – омаж на адресу Йозефа Геббельса.

Те, що нині згодують аудиторії російські телеканали – не пропаганда. А, пригадуючи фразу з вульгарного анекдоту про онаніста, – «нікчемна подоба лівої руки». Пропаганда – це «Тріумф волі» й «Олімпія» Лені Ріфеншталь. Це «Двенадцать» Александра Блока – поема, в якій революційний патруль веде сам Ісус Христос. Це – плакати Олександра Родченка, з яких Ліля Брік випромінює радість й ентузіазм. Пропаганда – це естетизація. Цієї пропаганди вже нема. Її ніколи не буде.

Пропаганда нікуди не зникла. Вона просто стала іншою. Пропаганда завжди відображає єство влади. З легкої руки Барака Обама вельми популярним стало поняття «м'яка сила». Сучасна пропаганда теж «м'яка». Усі відтінки «м'якості» – «інклюзія», «толерантність» і невимушений «позитив» – достеменні ознаки сьогочасся. А іноді, в нападі мізантропії, закрадається думка, що ця «м'якість» відображає незворотне розм'якшення головного мозку теперішньої людини. Утім недооцінювати і зневажати «м'яку силу» було б помилкою.

Найсильніша влада – влада непомітна. Найефективніша пропаганда – не найефектніша, а недирективна. Однак саме її прихованість – проникнення до мікропор повсякдення – надає їй особливої токсичності.

У книзі «Анатомія людської деструктивності» Еріх Фромм звертає увагу на те, як змінилася реалізація влади навіть на побутовому рівні.

Раніше, пише він, спілкуючись з донькою, матір могла, наприклад, сказати: ні, я забороняю тобі йти на цю вечірку. Нині ж, зазначає Фромм, під впливом психології, батьки говорять по-іншому: насправді ти не хочеш іти на цю вечірку. Обидві фрази – реалізація влади. Але в першому випадку – це відкрите встановлення меж дозволеного і недозволеного. У другому ж – приховане.

Маніпулятивна влада небезпечніша. Вона роз'їдає свідомість. Зникає не тільки уявлення про дозволене і недозволене. Нівелюється розуміння того, а чого, власне, я хочу? Сучасна влада ламає не волю, а трансформує бажання. Раніше люди усвідомлювали свої прагнення. Бачили й перепони, які стоять на шляху. Жили шекспірівськими пристрастями. Могли волі обставин протиставити власну волю. Нині ж, коли предметом маніпулювання стали бажання, прийшла дезорієнтація. Втрата не тільки рішучості в реалізації цілей, а й самих бажань. Страшнішим за недосяжність мети може бути тільки відсутність мети.

«Я не знаю, чого я хочу» – цю фразу можна почути на кожному кроці. На зміну страхам прийшла байдужість. На місце ненависті – толерантність. Сексуальну революцію замістила асексуальність. Людям уже навіть в лом трахатися. Сенсорний голод долається кліповим сприйняттям. Миготять новини, які забуваються. Лунають мелодії, які не стають улюбленими. Емоційний голод долається за допомогою стимуляторів: канабісовий спокій, кокаїновий ентузіазм, героїнова ейфорія.

У фільмі Даррена Аранофскі «Реквієм за мрією» (2000 рік) є вартий уваги епізод: ліжка, великим планом обличчя двох молодих людей – хлопця та дівчини. Вони тихо усміхнені. Але кінорежисер розділяє екран. Вдав-шись до цього візуального прийому, показує, що їхнє щастя – це не магія близькості, а лише хімічні сполуки в крові. З погляду географії, вони поряд; а з погляду психології – дуже далеко.

Століття тому росіяни будували комунізм. Німці – тисячолітній рейх. Британці захищали ліберальну демократію. Американці робили бізнес. А євреї-репатріанти – повертали до життя Ерец-Ізраель. Щиро кажучи, всі ці люди, які нині в могилах, були фанатиками. Частина з них – ще й кровопивцями. Але в них була мета! Вони йшли за покликом свого міражу і, мов герої Квентіна Тарантіно, наліво й направо рубали всіх на своєму шляху. А чого хоче сучасна людина? Щоб її не чіпали.

Нині бестселером на ринку психологічної літератури є праця професора Гарвардської медичної школи Рональда Зігеля «The mindfulness solution» – «Усвідомлене рішення», приблизно так можна перекласти її назву.

Головна ідея автора – ми занадто переймаємося з приводу майбутнього і забагато картаємо себе за минулі помилки.

Варто попуститися. Знайти «усвідомлення» себе – відгородитися од зовнішніх подразників. Кохання завжди спричиняє біль, тож вар-то спокійніше ставитися до стосунків. Пошуки щастя – полювання на примару. Прагнення успіху – виснажує. А бути «занадто розумним» – взагалі шкідливо: думки спричиняють невроз, а там і до психосоматики рукою подати. Надіюсь, професор Зігель житиме довго й помре здоровеньким.

Центральний текст американської літератури – «Мобі-Дік» Германа Мелвілла. Ідея-фікс капітана Ахава – вполювати білого кита. І він його загарпунив. Кит іде в океанські глибини, а навіжений моряк – на дно. Але не відпускає линву.

Старий рибалка Ернеста Гемінгвея витягує на прибережний пісок тільки скелет, взятої на гачок велетенської риби. Це історія не про морський промисел, а про принципи. І про те, що підсумком твого життя залишиться тільки голий кістяк – і від тебе, і від твоїх зусиль. Але – чорт забирай! – коли риба була в тебе на гачку – ти був щасливий.

Злидар зустрів красуню. Й пообіцяв собі: вдруге він прийде до неї багатієм, якому заздритиме світ. І дотримався слова. А за мить до втілення мрії – загинув через підле непорозуміння. Це – лог-лайн роману Френсіса Фіцджеральда «Величний Гетсбі». Ви живі і щасливі, каже персонаж, од імені якого ведеться розповідь, а Гетсбі – мертвий. Але ви були і залишитесь нікчемами. А Гетсбі був і назавжди зостанеться величним.

Цієї літератури вже нема. І ніколи не буде.

Щось надломилось у Західній культурі. Хлопчина, який в оповіданні Гемінгвея не вийшов у море зі старим рибалкою, подорослішав, перебрався до Флориди і став клерком. Але щоночі йому сниться клятий старий, який кличе в море. А ще – скелет на піску навпроти пивниці. Скелет дивиться на нього живим оком і не моргає. В цих снах він завжди підліток. Блукає сільськими провулками, але весь час, куди б не йшов, натикається на риб'ячий погляд. А однієї ночі взагалі наснився жах – іржавий гачок, який вп'явся йому в губу. Зірвався з ліжка й захопився долонями за рот. А потім тихо, щоб нікого не розбудити, пішов до ванної кімнати, довго дивився у дзеркало, відкопював губу й роззявляв рот, але не знайшов навіть подряпини.

Психоаналітик вислухав і подумав: «О, ні. Тільки цього мені бракувало! Крива залізняка в роті. Іще один латентний гомосексуал». І порадив написати лис-

та покійному батькові, щиро зізнатись, що любить його. «Поц», подумав хлопчина, але листа написав. І навіть розчулився.

Щось пішло не так. Надломилась усі вертикалі. Вже немає ні Бога, ні Диявола. Ні правди, ні брехні. Ні вроди, ні потворності. Ні краси, ні несмаку. Є лише ображені підлітки, які скаржаться, що їх недостатньо люблять.

Ображені жінки, які вигадують фемінітиви. Ображені чоловіки, які посиляють усе й усіх нахер. Але ніхто не йде. І вони йдуть самі.

Ми вмикаємо телевізор. Репортаж про війну в Сирії. І пригадуємо, що вона триває вже десять років. Хто з ким воює? Ісламісти проти Башара Асада. Коаліція західних держав – проти ісламістів і Асада. За десять років ніхто не переміг. І закрадається думка, що, можливо, мета цієї війни – не перемога, а сама війна – перетворення Сирії на гору потрощеної цегли.

Пандемія. Тотальна вакцинація. Новий штам. Знов тотальна вакцинація. Усі довкола вже давно перехворіли й забули. Але щеплення зробити треба. І закрадається думка, що, можливо, вся ця історія не про медицину, а бізнес. Про те, як змусити всю планету скористатися послугою, яка нікому не потрібна.

Думки закрадаються, але висловлювати їх не варто. Бо говорити про речі, які неможливо змінити, – лише наражатися на роздратування. Треба просто вдати, що віриш: міграційна криза – на користь економіці; передмістя європейських столиць, які живуть за законами шаріату, – культурне різноманіття; санкції проти Росії – не профанація, а всерйоз і надовго; а Мінським домовленостям немає альтернативи.

Аби розвіятись, заходиш в Інтернет і дивишся оscarоносний фільм Хлої Чжао «Земля кочівників». Уже немолода жінка втратила роботу. Завела свій автофургон і поїхала нескінченими дорогами Америки. Одна локація змінює іншу. Скелясті гори, океанське узбережжя, тиха річка, ліс. Пори року. Героїня Френсіс Макдорманд ходить на відро, готує нехитрий сніданок, заводить розмови з такими самими подорожніми і милується краєвидами. І так майже дві години. Підчас перегляду не варто забувати, що це мистецтво.

У мене лише одне запитання: коли ми стали ідіотами? Мабуть, тоді, коли відчували свою безпорадність.

Знаєте, до біса «Вічного жида»! Подивіться «Землю кочівників». Це про людину, яка нікому непотрібна. І поневіряється, мов неприкаяна душа небіжчика.

Відтак, ми маємо можливість дійти наступних *висновків*.

1. Культурний процес включає як позитивні, так і негативні напрямки розвитку. Під позитивним напрямком варто розуміти утвердження певних цінностей. Під негативним – заперечення тих чи тих цінностей. Заперечення, яке має місце

в сучасній культурі, стосується модерних цінностей, що повною мірою оформилися в епоху Просвітництва, й утілювалися до середини ХХ століття.

Постмодерні цінності вибудовані, значною мірою, як антитези щодо цінностей Модерну.

2. Пропаганда – невід’ємний складник культурного процесу. Утвердження цінностей певної культури відбувається завдяки світоглядній пропаганді. Така пропаганда постає як виробництво цінностей, які стають атрибутами культури.

3. Аналіз культурного дискурсу засвідчує, що цінністю, яка нині артикулюється, постає інфантильність. Аналіз соціальної поведінки засвідчує, що інфантильність уже є істотним складником сучасної особистості.

2.4. Культурна психологія особистості у руслі європейського розуміння *Постановка проблеми.*

Психологія особистості, достатньо давно виокремилась у самостійну науку яка продовжує залишатися сукупністю канонічних «теорій особистості» у різноманітних варіантах представлених в академічних текстах. Цілісність цих текстів досягається за рахунок застосування таких об'єднуючих принципів як хронологія створення теорій особистості, науковий авторитет та популярність їх авторів, відповідність духу теорій пріоритетам у дослідженнях людини, порівняльний аналіз теорій, мода на ті чи ті ідеї про особистість серед інтелектуальної еліти. Відносно мало видань присвячено послідовному обґрунтуванню окремих «вимірювань» чи парадигм сучасної психології особистості, які можуть показати природну соціальну, феноменологічну, глибинну.

Вважаємо, що на даному етапі становлення психології особистості, як науки, необхідно розробляти культурну парадигму, що вказує на сферу явищ, які в дослідженнях особистості часто залишаються вторинними або імпліцитними. На нашу думку розвиток даного напрямку має здійснюватися з акцентом на мало вивчені зв'язки особистості та культури, а також, у єдності з іншими парадигмами психології особистості, зокрема, ідеями «суб'єкта» та «життя». Проблемне поле виникає таке: «особистість – суб'єкт – життя – культура», опиняючись на хвилі наукового пошуку невідомих потенціалів людини та їх синтезу, намічає перспективу безлічі психологічних інновацій. Для розгляду психології особистості крізь призму культури, на наш погляд, склалися сприятливі епістемологічні передумови. Вони перебувають у розширеному розумінні культури як сфери породження цінностей та смислів; у самовизначенні психології як гуманітарної науки; у оновленні способів психологічного мислення за рахунок приміщення індивіда у фокусі онтопсихологічного, психосоціального та психокультурного вчення; у взаємному проникненні різних типів знання і розширення інформаційного обміну персонологів, що належать до різних культур.

Виклад основного матеріалу.

Сучасна психологія особистості поступово стає найважливішою частиною єдиного культурного простору, що включає філософію, історію, соціологію, культурологію та мистецтво. На проблемі особистості концентрується багатоплановий пошуковий досвід, який зіставляє індивідуальні реалії з Буттям, Духом, суспільством, а також, Я та «іншими». У контексті багатьох психологічних досліджень проводяться закономірності які ведуть від реальної особистості до універсальних величин, що надають їй активності, справжності та сили.

Психологія особистості дедалі більше виступає місцем тяжіння та синтезу безмірного багатства культурних смислів, покликаних наголосити на значущості становища індивіда у світі. Як комплексне знання даний напрям позначається терміном «персонологія». Визначення людини як особистості вказує на її співвідношення з суспільством та колективним життям.

При зростаючому зближенні наук про особистість, соціум і культуру, бінарна опозиція «особистість – суспільство» стане гнучкішою і дозволить вирішити низку актуальних міждисциплінарних завдань. Йдеться, *по-перше*, про встановлення історичних заходів та рівнів самостійності індивіда в даному суспільстві. *По-друге*, про виявлення способів особистісного освоєння і перетворення культурних форм соціального життя. *По-третє*, про подальше вивчення типів культур, які характеризуються або вираженим поглинанням особисто-соціальним, або показують самовідчуження особистості в суспільстві, або експансію особистісного в колективі, або вільним прийняттям та поєднанням особистості з іншими людьми. *По-четверте*, про дослідження особистості, її одночасної приналежності багатьом культурам і багатьом культурним епохам, як «атома» не лише соціального, а й культурного життя, у якому, на думку М. М. Бахтіна, відбиваються незліченні перетини культур. Поглиблення сучасних психологічних підходів щодо особистості стає неможливим без розуміння того, як розвивалася ідея особистості в історичній динаміці різних культур, насамперед тих, які найтісніше пов'язані з пошуком індивідуального місця та призначення людини у світі (Бахтін, 1986).

Вивчення зв'язків психології особистості з теорією культурогенезу означає, з одного боку, запровадження історією і культурологією індивідуального щодо психологічних змістів, а з іншого боку, перспективу створення психологічних моделей особистості, релевантних різним епохам тієї чи іншої культурної спільноти. Інтеграція психології та наук про соціокультурні процеси веде до встановлення нових концептуальних відносин «індивідуальності», «особистості» та «суб'єкта» (Балл, 2003). Культура полягає у смисловому спілкуванні людини з іншими та із самим собою. Тобто постає як «особистість» (Баткин, 2000; с. 47).

Продовжуючи цю думку, О. Б. Старовойтенко стверджує, що «суб'єкт» як активне «я» індивіда виступає смисловою основою діяльності, взаємин з іншими; самовідносини та самоформування людини в культурному соціумі та інтегрує в життя «особистість-індивідуальність». При такому зведенні базових властивостей людини, у будь-якому психологічному дослідженні особистості можна гнучко поєднувати три моменти.

Перше, занурення в унікальний світ та життя індивіда; друге, вивчення його зовнішніх і внутрішніх, просторових та тимчасових співвідношень із особистими світами інших людей, третє, розкриття якісно-сміслового розмаїття та єдності «я» та відповідальне визначення масштабу життєвого самовираження й продуктивності індивіда в соціокультурній сфері. «Інтеграл я – суб'єкта», збудований у координат соціуму, культури та життя, добре прояснює значення терміна «індивідуальна особистість», що прийшов у психологію з філософії та культурології (Психология и культура..., 2003). Традиційно застосовувані у психологічній глибинні, поведінкові, когнітивні, соціальні критерії аналізу, оцінки та порівняльного вивчення особистості дедалі частіше доповнюються культурними критеріями. Вони дозволяють розкрити універсальні, унікальні та специфічні для певного етносу чи соціуму відношення особистості до цінностей культури, що охоплюють різноманітні напрями її життя та представлені у її внутрішньому світі. Це набуття знань та естетичний розвиток, етичних причетностей та релігійних пошуків, професійної діяльності та самопізнання культури та культуротворчості. Теоретик французького персоналізму Емманюель Мунье гарно пише про розвиток якостей та способів життя, що мають культурне походження: «Культура – за висловом Е. Мунье – це якась частина життя особистості, та її глобальна функція... Для людини, що сама себе усвідомлює і розвиває, завжди є культура. Оскільки життя особистості є свободою і переважанням, то і мета культури – глибинне перетворення суб'єкта, і що більше вона апелює до його внутрішнього світу, то більші можливості відкриває перед ним». (Мунье, 1999; с. 535)

У системі психологічних наук зв'язок особистості та культури спеціально досліджується крос – культурною психологією, культурною психологією, психологічною антропологією. Як правило, «особистість» виступає в них моделлю усередненого носія культури, у якого вивчаються загальні культурно залежні особливості мотивації, когнітивних стилів, смислових утворень, конструктів, функціональних установок, порівняні з аналогічними особливостями індивідів з інших культур. При співвіднесенні «особистісного» та «культурного» домінує феномен культури. Основна увага приділяється об'єктивній детермінації культурного становлення свідомості, проєктивних систем та поведінки людини на шкоду суб'єктивній, ціннісно-смісловій детермінації. При вивченні культурних впливів особистістю підкреслюється роль традицій, ритуалів, норм, вірувань, духовних канонів, усталених у конкретній культурі. Часто недооцінюється роль індивідуальної культуротворчості та індивідуального рівня самопізнання культури.

Серед наук, що розвивають культурно-психологічну тему, найбільш персоналістичними є культурна психологія та психологічна антропологія, становлення яких відбулося, завдяки працям Вундта, Джеймса, Юнга, Нойманна, Деверо, Спіро, Тріандіса, Хофстеде та ін (Личность, культура, этнос...2001)

Ряд висунутих ними загальних ідей-зв'язків культури та особистості можна уявити так. Залежно від типів носіїв культури (індивід, група, соціум) існують різні рівні культурного функціонування, культурної динаміки та продуктивності. До одного з них належить особистісний рівень функціонування культури.

Різні культури суттєво відрізняються своїм ставленням до особистості: порівняльна цінність колективного чи індивідуального виступає у їхньому визначенні на перший план. Відповідно розрізняються колективістські та індивідуалістичні культури. Також, культурі належить провідна роль розвитку «зовнішньої» і «внутрішньої» особистості індивідів. У світі життя культура і особистість взаємозалежні, становлять одне ціле.

Зрозуміти ту чи іншу культуру можна лише вивчаючи її особистісну форму, тобто індивідів, що перебувають у процесах культурного навчання, активного освоєння культури та культурної діяльності. Дослідження особистості дозволяє зробити висновки у тому, якими психологічними засобами відтворюється і суб'єктно перетворюється певна культура.

Найважливішою характеристикою культури є специфіка її персоналізації в унікальних формах індивідуальних значень, смислів, переживань, мотивів, діяльностей та вчинків. Узагальнені способи персоналізації породжують культурні типи, моделі та ідеали особистості, тобто культурно специфічну чи «модальну» особистість. У співвідношенні з модальною особистістю, що відноситься до певної доби культурного процесу, культура є джерелом розвитку – детермінуючим фактором, який виступає рушієм системи культурних змінних особистості.

Взаємозалежність культури та особистості вивчається в основному якісними методами, включаючи ідіографічний, біографічний, феноменологічний, метод аналізу унікальних випадків, метод вивчення продуктів діяльності, метод глибинного інтерв'ю, метод психоаналізу і т. д., хоча поширене застосування, все ж таки, стандартизованих особистісних методик. Однак якщо в контексті культурної психології та психологічної антропології змістити акценти з «культури» на «особистість», отримаємо погляд, який утримує тему культури у межах психології особистості. Розглянуті передумови говорять про актуальність застосування культурного підходу до вивчення особистості як одиничного суб'єкта культури та індивідуальності.

Йдеться про акценти на культурні умови індивідуального життя, на індивідуальне заломлення культури у властивостях та душевно - практичної активності особистості, на суб'єктивні вклади та впливу особистості у світі культурних цінностей, а також на розвиток психологічного знання про особистість у конкретній культурі. Відкривається шлях до узгодженого вирішення проблем «особистість - у - культурі», «культура - у - особистості», «особистість – суб'єкт культури», «культура - про - особу», «культурне самопізнання особистості», тобто новий науковий напрямок - культурна психологія особистості (Нойманн, 1998).

Культурний вимір у пізнанні особистісних реалій передбачає ювелірно тонке застосування та синтез відкриттів, зроблених у психології особистості, філософської антропології, літературі, культурології, соціології, філології. Дослідження в руслі даного напряму можуть носити культурогенетичний, персоногенетичний, акмеологічний характер, підкреслювати типи або індивідуальності особистості в культурі, моделювати психічні функції та здібності як культурні похідні, розкриваючи умови духовної культурації та культурної активності особистості, належати до розряду методологічних, теоретичних і емпіричних пошуків. Високий концептуальний рівень та прагматика культурної психології особистості залежить від присутності в її моделях евристичних установок відомих психологічних вчень про культуру та психологічні теорії особистості.

Які дослідницькі стратегії можуть скласти компетенцію культурної психології особистості? Ми погоджеємось із Старовойтенко, це:

1. Моделювання полікультурного контексту індивідуального життя особистості певному соціумі.

2. Виділення в системі детермінації особистості провідних культурних факторів та вивчення її культурогенних психічних властивостей, якостей та відносин, що визначають індивідуальність.

3. Вивчення внутрішньої та зовнішньої діяльності особистості у її культурному походженні, формах та спрямованості на виробництво цінностей.

4. Розкриття «я» особистості в аспекті його культурної обумовленості та набуття здатності бути суб'єктом культурної творчості, культурного діалогу та рефлексії свого життя – у – культурі.

5. Дослідження індивідуального суб'єкта в інтерсуб'єктних культурних відносинах та ідентифікаціях з конкретними суб'єктами культури.

6. Вивчення індивідуальних культурних вкладів та впливів особистості.

7. Дослідження особистості видатних суб'єктів культуротворчості, моделювання «творчої особистості», релевантної певній культурі.

8. Вивчення досвідів рефлексії (життєписів, сповідей, текстів самопізнання, автобіографій) видатних особистостей, що психологічно розкривають їх суб'єктну сутність та індивідуальність.

9. Вивчення історичної динаміки знання про індивідуальну особистість та особистісні типи в конкретній культурі. Визначення ролі авторських моделей у цій динаміці. Виділення історично «наскрізних» ідей та методів вивчення особистості у певній культурі.

10. Синтез у нових культурно - психологічних моделях знання про універсальні, типологічні та індивідуальні властивості особистості, що поетапно розвинувся в певній культурі.

11. Оцінка та розгляд історично стає психології особистості як соціокультурної цінності (Рибалко, 2017).

У своїх дослідженнях ми переважно дотримуємося чотирьох останніх стратегій, наголошуючи на відтворенні історичної динаміки знань про індивідуальну особистість – суб'єкту у співвідношенні зі знаннями про особистісні типи. Якщо говорити про цінність психології особистості у тому чи іншому суспільстві, вона зростає залежно від загальної особистісної орієнтації у культурі. У науковій ретроспективі тривалого історичного часу, до «особисто орієнтованих» відносять, насамперед, європейську культуру з її невід'ємною українською складовою. Відмінною рисою нашої культури є безперервне звернення до проблем сили духу, інтелекту, суспільства та індивідуальності людини, а також спроби зв'язати їх у цілісні світоглядні системи.

У поступальному русі до вирішення цих проблем, культура, за висловом Е. Гуссерля, породжувала «нескінченні ідеї», що спрямовують практичне життя та індивідуальну волю європейців. Погляд цього мислителя на особливості європейського ratio (співвідношення), що спрямовує людину до самопізнання, добре обґрунтовує низку дослідницьких стратегій культурної психології особистості: «У Європі є щось унікальне, що відчувається не лише нами, а й усіма іншими групами людства як якийсь початок, крім будь-яких міркувань доцільності що змушує їх європеїзуватися, при всьому їхньому стійкому прагненні зберегти свою духовну автономію...Європейському людству властива певна ентелехія, яка пронизує будь-які зміни духовної подоби Європи, повідомляючи йому єдиноспрямованість у прагненні до ідеального способу життя і буття як вічного полюса... групах. Зароджуючись в окремих особистостях, ідеї є смисловими структурами з дивовижною, небувалою здатністю приховувати в собі інтенційні нескінченності...

Навчившись породжувати ідеї, людина стає новою людиною. Цей процес від початку включає у собі самопізнання і комунікацію, викликаючи до життя новий стиль особистісного існування всередині свого життєвого кола... Поширюється новий людський тип, який живе у мінливому світі, але орієнтований на полюси нескінченності. Завдяки цьому, з'являється новий тип соціальності і нова форма сталого суспільства, чие духовне життя, згуртоване любов'ю індивідів до ідей, породженням ідей і ідеальним нормуванням життя, несе в собі обрій нескінченної низки поколінь, що оновлюються в ідеальній духовності» (Культурологія ХХ ..., 1995; с. 302 - 304).

З давніх-давен культура Європи визнає велике суспільне значення особистісного духовно-діяльнісного початку людини. І це є внутрішньою якістю, змістом і формою організації самостійного життя індивідів, дозволяє виявляти свою особистісну сутність, стаючи європейською мірою ставлення людини до себе. Розвиток в цій культурі психологічні вчення про особистість сприяють формуванню «гуманітарного європеїзму», що довго підтримує суспільний інтерес до особистості одиначної та «соборної», ординарної та видатної, регресивної і розвивальної, до особистості як об'єкта наукового пізнання і суб'єкта рефлексії. Завдяки цим вченням, існує широке коло мислителів і професіоналів, які вивчають мотивацію - риси - відносини - діяльність - творчість - вчинки - свідомість - несвідоме, характерні для особистості європейського способу життя. Затверджуються європейські канони вивчення та розуміння тілесної організації, статі, сексуальності, здоров'я та хвороби особистості. Перспективним конструктом культурної психології особистості може бути «європейська особистість». Його сенс виходить далеко за межі топології та хронології народження, життя та виховання індивіда. У ньому домінують духовно-історична спадщина, цінностей, типів інтелекту, способів діяльності та саморозуміння, які сформувалися та інтегрувалися в культурі Європи та які індивідуально, незалежно від національності та країни проживання, використовуються як гнучкі матриці власного буття.

Зміст конструкту багато років створювався в європейській свідомості думкою творців, які винятково тонко і гостро відчували свою індивідуальність і суб'єктність у світі. У вмілому пізнанні себе та талановитому самовираженні в текстах та образах, вони знаходили та відкривали людям їхні життєві потенціали, напружені точки існування, внутрішні та зовнішні умови свободи бути «Я». Завдяки сформованій ними ідеї особистості були широко відрефлексовані прийоми «турботи про себе» і «культу особистого в собі». У європейських суспільствах серед індивідів поширилася персональна свідомість власної унікальності та самоцінності.

Архетипово закріпилися загальні прагнення до самоповаги, самостійності та самореалізації. Життя багатьох збагатилося інтуїцією тимчасової та смислової перспективи. Для більшості став допустимим вплив філософів, письменників, психологів та психотерапевтів на внутрішні аспекти приватного життя. Поняття «європейська особистість» вбирає всі істотні моменти персоналізації культури. У ХХІ столітті, названому «століттям особистості», вона може різноманітне застосовуватися як абстрактна наукова побудова, характеристикою реальних індивідів, психологічною моделлю підтримки та розвитку людини. Культурна психологія особистості уникає статичного підсумування щодо завершених досліджень і теорій. Вона бачиться рухомою системою сформованих і постійно відновлюваних нових основ наскрізних ідей про особистість, узгодженість зі змістами і ритмами загального культурного процесу. Їхнє експліковане та імпліцитне ціле інтегрує знання європейської людини про саму себе, в тому числі, як про носія та суб'єкта культури. Кожна з наскрізних ідей має потенціал розгорнення у масштабну концепцію особистості. Українська психологія особистості, також, розвивається у традиціях та інноваціях, укорінених у гуманітарному та гуманістичному дусі Європи. У її руслі можна проводити культурно – психологічне моделювання особистості, що заново розкриває традиції персоналізму. Таке моделювання може полягати в реконструкції та систематизації уявлень про особистість, що належать мислителям, які критично виражають дух певних культурних епох. Моделі можуть вишиковуватися в континуум, що повно репрезентує історичну динаміку особистісного знання. Моделювання повинне здійснюватися і з позицій відновлення оригінальної архітекτονіки конкретно-історичних поглядів на особистість, і з позицій сучасного «персонологічного знання». Змістовна культурна модель особистості може скласти внесок у єдине психологічне розуміння і глобальний текст про особистість, що відповідають сучасному європеїзму особистості у культурному контексті. Для розробки методологічних координат скористаємося результатами філософських та культурологічних досліджень (Кримський, 2006; Гуссерля, 1995; Раєвський, 1956 та ін.), визначити підсумкове розуміння про те, що означає «бути й усвідомлювати себе індивідуальною особистістю». У цьому відбилася відома тенденція соціокультурної динаміки яка позначена термінами «індивідуалізм», «індивідуалізація», що суперечливо співвідносяться з іншою історичною тенденцією – «колективістською» або за іншою термінологією, «традиціоналістською».

Нагадаємо, що здавна існуючі колективістські цивілізації головними заходами існування визначають родові, групові, громадські встановлення, освячені

релігією. Спільність має перевагу над своїми членами, об'єднаними швидше несвідомо - чуттєвими, ніж свідомими та раціональними зв'язками. Кожен сприймається не сам собою, а через свою причетність до спільного. Влада спільності забезпечується ініціацією, загальною легендарною історією, захоплюючими сакральними обрядами та суворими соціальними регламентами та санкціями поведінки. Окрема людина приймається та цінується всіма як проекція колективного чи «соборного». Вона внутрішньо і зовні переймається загальним і не мислить для себе іншого, «негромадського» стану. Тілесні та душевні відмінності індивідів один від одного виглядають для суспільства та кожного його члена чимось другорядним.

Відтворюючи колективний, узагальнений образ людини, найбільш прийнятний для всіх, тоді присвоюється індивідам такій собі «зразок наслідування». Якщо індивід виявляє несхожість і відособленість від інших, це відкидає його на край громадського життя. Найгіднішими й авторитетними членами соціуму виступають ті, хто найбільш повно концентрує в собі «зразкову людину», загальний інтерес, колективні уявлення, суспільну волю та зміст групового несвідомого. Вожді, жреці, монархи, філософи, вчені, поети виділяються та височіють не в силу особистої винятковості, якої безумовно володіють, а в силу граничної спорідненості зі спільністю, здатністю до самозречення та вираження глибинного духу колективу. Вищою суспільною цінністю виступає «традиція» як єдине знання позалюдського походження, що має езотеричні та конкретно духовні форми (релігія, філософія, наука, мистецтво), що підтримують зв'язок людей з Абсолютом. Традиція укладає приховану від людини таємницю входження до «земного раю» і «золотого століття». Історично пізні колективістські суспільства допускають індивідуалізацію духу та віри, ініціативу, активність, особисті обдарування та досягнення рядових членів, але оцінює їх залежно від суспільних, групових, кланових і т. д. цілей. Індивіди, які зраджують себе соціуму, навіть за повного «усуспільнення» досконалого та створеного ними, не відчують самовідчуження.

Індивідуалізація, у багатьох культурознавчих роботах звана «індивідуалізмом», є об'єктивним переходом конкретної особистості з периферії життя у її серцевину, і навіть зміною суб'єктивних життєвих позицій індивіда у бік усвідомленого підвищення ролі свого «Я» і значимості внутрішньої свободи. За висновками М. Фуко, під «індивідуалізмом» здебільшого розуміється три феномени. *По-перше*, це громадська позиція, що наділяє індивіда у його неповторності високою цінністю і приписує йому відносну незалежність від групи. *По-друге*, підвищена оцінка приватного життя. *По-третє*, це інтенсивні відносини інди-

віда себе, внутрішні зв'язку і сприйняття себе як об'єкта власного пізнання, дії, розвитку. (Фуко, 1998) Там, де індивідуалізація не зводилася лише до пошуку особистої незалежності та переваги, до жорсткої конкурентної боротьби та егоїзму, а ґрунтувалася на самосвідомості, самодіяльності та самоефективності особистості, індивідуалізм набуває суб'єктної основи, становиться «високим індивідуалізмом» (Баткин, 2000).

Загалом, європейську індивідуалізацію, взяту з боку особи – суб'єкта, визначили такі моменти.

1. Подумки виділення людиною свого тілесно-психічного «Я» із спільності, універсальної чи трансцендентної єдності як автономної істоти.

2. Усвідомлення людиною себе суверенною, неповторною та незамісною частиною цілого чи «єдиного» у множинному «тотальному».

3. Пошук індивідом стану «бути наодинці з собою», прийняття своєї самотності, створення особистого світу, усвідомлення можливостей власного вибору та внутрішньої відповідальності за це та за наслідки.

4. Особисте самопізнання та рефлексивне розмежування людини зі собою, розуміння невловимості життєвої самопредстани.

5. Ставлення до себе, до своїх вчинків і дій як до суб'єктивної локалізації діяльного початку у собі.

6. Зростання сили та досягнення цілісного «Я» – інстанції, діяльнісного самовираження, оволодіння своїм життям, життєвої продуктивності й інтенції до творчості, що розширюється у світі.

7. Ментальне та дієве співвіднесення себе з іншими людьми, з окремим «іншим»; розділене з ними існування («Я» – «інше Я», «Я» - «Ми», «Я» – «Інші в мені», «Я» – «Я в інших»), яке індивід усвідомлює поповненням себе.

8. Особисте подолання індивідом відчуження результатів своєї діяльності та творчості у колективне виробництво та суспільний продукт.

Наведені концептуальні моменти, які є одночасно змістами категорії «індивідуальна особистість», можливими параметрами рефлексії та самооцінки конкретних особистостей, а також психологічними критеріями досягнутого рівня особистісної індивідуалізації констатували довгу та далеку, ще не завершену, європейську антропологічну епоху. «Якби автономність індивіда була б бажанням багатьох людей, вона навряд чи змогла б пережити... придушення колективністю». (Юнг, 1997; з. 82) Динаміку цієї епохи, крім інших можливих способів репрезентації, можна досліджувати за допомогою створених ними гуманітарних та гуманістичних текстів, авторами яких стали люди з яскраво вираженим пер-

сональним початком. Це тексти оповідань про себе (сповідей, життєписів, автобіографій, рефлексивних текстів), тексти філософської антропології, творів літературної класики, кращих праць з психології та психопатології. Простір області культурних подій утворюють твори Марка Аврелія, Августина, Абеяра, Петрарки, Мак'явеллі, Шекспіра, Гете, Руссо, Ніцше, К'єркегора, Хайдеггера, Шелера, Бубера, Пруста, Фройда, Юнга, Сартра та інших.

У європейському розумінні гуманітарний текст є діяльністю та самовираженням автора як суб'єкта культури, авторським культурним продуктом, індивідуальним феноменом культури, засобом культурної взаємодії індивідів, «місцем» інтенсивного проживання та рефлексії творців культури. Текст створює, випромінює та транслює культуру. Це відбувається не так на рівні його відкритих значень і смислів, як на рівні контексту, що складається з семантичних еквівалентів епох античності, середньовіччя, ренесансу, сучасності, що складно переплітаються. Прихована семантика тексту відзначена слідами міфу, богослов'я, філософських навчань, літератури, науки, різночасних розмовних жанрів. Культурні смисли згущуються, центруються в «ключових постатях епохи», які продовжують жити в інші часи. Вічні мандрівники текстів – Прометей, Едіп, Августин, Абеяра, Гамлет, Дон – Кіхот, Фауст, Майстер. Автори текстів Великої культури є співавторами загального тексту, що йде в нескінченність; кожен автор прочитується за допомогою інших, і всі їх витвори здаються взаємно оборотними.

К. Г. Юнг стає зрозумілим, коли у його роботах читач бачить присутність Гете – Шопенгауера – Ніцше – Достоевського – Фрейда. Сам Фрейд, що особливо сильно вплинув на Юнга, є «дотворцем» міфів про Едіпа, Електри, Нарциса, Ореста, можливо, перевершує древніх міфотворців. Культура контексту часто вбирається текстом несвідомо для автора, виявляючись у ремінісценціях, мимовільних запозиченнях, невпізнаних прототипах, прихованому цитуванні, «забутих» джерелах, архетипах тощо. Текст є культурним й особистісним феноменом.

Для сучасної персонології актуальним є його комплексне дослідження в аспектах особистості автора, особистості адресата та культуротворчого діалогу особистостей. Сьогодні стоїть завдання розкриття цілісного потенціалу гуманітарного тексту як джерела об'єктивного знання особистості, як форми побудови образу «Я» і самовираження особистості, як способу ціннісно-психологічного впливу особистості автора на особистість адресата. Особливо це стосується літературних текстів, а також текстів, створених у філософсько-літературному чи літературно-психологічному жанрах.

Висновки

Європейське знання про особистість у його текстових і не – текстових формах розвивалося всередині загального культурно-історичного процесу з властивою йому періодичністю, набуваючи у кожному періоді певних концептуальних акцентів. Сучасна ідея особистості пройшла становлення в руслі античної антропології, ранньохристиянського персоналізму, персоналізму зрілого середньовіччя та Відродження, гуманітарного знання та персонології Нового Часу. Основні джерела європейського розуміння особистості укладені в навчаннях про творіння, порятунк, розумовий прогрес і моральне сходження, у феноменології, вченнях про несвідоме, теорії статі, концепції відносин індивіда і суспільства. У глибині цих навчань і теорій сформувалися імпліцитні культурно-історичні моделі індивідуальної особистості, психологічні за характером свого об'єкта. Вони можуть бути реконструйовані, *по-перше*, на основі вживання та герменевтики автентичних текстів з їхньою характерною стилістикою, історичним та авторським духом; *по-друге*, з позицій сучасного погляду тексту, навантаженого безліччю різночасних культурних контекстів зі своїми взаємними накладеннями і вкладеннями; *по-третьє*, із застосуванням методологічних «кодів» інтерпретації, що дозволяють рухатися вглиб часу за певними психологічними координатами.

Культурний процес, що відбувається на особистісному рівні, означає проникнення культурних форм та цінностей у внутрішній світ особистості, перехід культурної діяльності в індивідуальне виробництво культури, передачу культурного досвіду на шляхах творчих взаємовпливів особистостей, самоформуванню індивідуальності зі культурно-психологічними критеріями.

Європейська культура активно пізнає себе в особистісному вимірі. Тут зустрічаються рефлексія індивідуальних творців культури, наукове пізнання особистості та особистісні символи мистецтва з їх потужною силою життєвого втілення.

Динаміка культури тисячоліття прагне «проявити» образ особистості, що містить у собі найважливіші результати культурного розвитку. Психологія займає у цьому процесі гідне місце. Що до української психології, на нашу думку, цей вибір вже зроблено, вона була і залишається частиною Європи, частиною європейської культури.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Окресливши загальну парадигму становлення української психології особистості ХХ-ХХІ століть, розкрито окремі теоретико-методологічні підходи, як вони проявилися в історії науки; показано фактори, що вплинули на їх становлення, та найважливіші здобутки. Насамперед відзначено вплив розвитку психології діяльності на психологію особистості в Україні. Зокрема, як з'ясовано підчас дослідження, у 20–30-ті роки ХХ століття в працях «групи Виготського» (Л. Виготський, О. Лурія, О. Леонт'єв та ін.), а також «харківської групи» (П. Гальперін, О. Запорожець, Л. Божович, Ф. Бассін та ін.) чільна увага приділялася теоретико-методологічним питанням. Марксистський базис психологічної теорії, який був створений у 20–30-х роках харківською групою науковців, визначав акцент на соціальних детермінантах розвитку людини. Теоретичні розробки були перевірені підчас експериментальних досліджень. Згодом, уже в кінці ХХ століття, відтак відбувалася вторинна рецепція теоретико-методологічних основ цього психологічного напрямку, що отримав назву «культурно-історична психологія».

Доцільно відзначити, що «культурно-історична психологія» значною мірою міфологізує, передусім, праці Л. Виготського. Теоретику, фактично, приписуються погляди, яких він не поділяв, висновки, яких він ніколи не доходив, і міркування, до яких він ніколи не вдавався. «Культурно-історична психологія» є феноменом, який можна визначити, як засіб адаптації автентичних теоретико-методологічних підходів психології діяльності до сучасної культури. По суті, «культурно-історична психологія» постає «постмодерністською грою» з психологією діяльності. Однак, як і всяка постмодерністська гра, цей підхід є замкненим і постає як субкультурний феномен у рамках психології, самодостатнім, адже існує лише сам для себе, і не зорієнтованим на, власне, наукові результати.

Звернувшись із відомих причин до марксизму, дослідники 20-30-х років вибудували парадигмальний підхід. Відповідно, теоретико-методологічна база психології діяльності визначала всі ті результати, які були отримані на її основі. Вона ж таки відсікала інші форми опрідметнення, а отже й результати дослідження. У працях Т. Куна цей феномен був описаний як парадигмальне мислення, яке завідомо визначає рамки сприйняття й опрідметнення.

Наукові дослідження на основі певної парадигми завжди набувають підтвердження, бо існує сув'язність опрідметнення відповідного методу, а отже й отриманого результату. Однак помилково було б стверджувати, що парадиг-

мальне мислення є хибним. Наукове пізнання, по суті своїй, парадигмальне. Саме тому в науковому пізнанні здобувається лише відносне знання, яке надалі доповнюється й уточнюється. Має місце також часткове розкриття предмета, що, однак, не применшує значущості пізнання.

У 50-х рр. ХХ ст. українські психологи звернулися до феномена «самовиховання» (О.А. Мельник). Вважалось, що самовиховання виникає на визначеному етапі розвитку особистості, будучи підготовленим зовнішніми умовами, вихованням і досвідом життя конкретної людини. У процесі життя людина пізнає себе та інших людей, вчиться порівнювати вимоги оточуючих з власними можливостями. В процесі виховання закладаються моральні основи особистості, формуються моральні уявлення і поняття, переконання, моральні звички і насамкінець моральний ідеал, що регулює поведінку у теперішньому і визначений план життя на майбутнє. Таким чином, у міру розвитку особистості самовиховання починає відігравати все більшого значення і має місце лише при визначеному рівні морально-психологічної зрілості особистості, обумовленою як особливостями історичного періоду, обставинами життя, так і вихованням.

Українська психологія активно освоювала теоретико-методологічні набутки західних науковців. Зокрема, зазнавала впливу біхевіоризму. Саме під впливом цього наукового напрямку досліджувався перебіг «вирішення життєвих завдань». Як було з'ясовано науковцями, в процесі життєдіяльності вирішується одночасно декілька життєвих завдань різних рівнів, проте кожний момент часу лише одна з них є поставала домінуючою. Кількість і рівень життєвих завдань, актуальних для особистості, визначалося, по-перше, середовищем, по-друге, потребами особистісного розвитку. Вплив середовища при цьому здатен набувати вкрай жорстких проявів, не залишаючи особистості можливостей для проявлення внутрішніх імперативів розвитку.

Представлену модель життєтворчості дає можливість як діагностувати поточний стан розвитку життєтворчості особистості в її життєдіяльності, так і намітити шляхи й напрямки підтримки й допомоги в формувальній та корекційній роботі. Також, дана модель життєтворчості може розглядатися як рівнева, з трьома рівнями життєвої активності – ситуативним, або творити «тут і зараз»; діяльнісно-цільовим, тобто творити в процесі життя; смисложиттєвим, що означає творити саме життя.

Своєрідним феноменом української психології є теорія вчинку особистості, запропонована Володимиром Роменцем. Український науковець визначив вчинок як творчий акт, детермінований значущим сенсом.

Роменець постулює: *по-перше*, соціальний конформізм і розвиток особистості – несумісні; *по-друге*, особистість постає не в процесі соціалізації, а завдяки творчості (створенню небувалою), пошуку сенсу, а отже й сумніву в усталених нормах, і вчинку, а останній, за визначенням, є проявом нонконформізму. Як можна бачити, психо-логічна теорія Роменця є суголосною філософії екзистенціалізму. Згідно з Роменцем, особистість втілюється не за посередництва діяльності як такої, а діяльності осмисленої й базованої на сенсі. Так Роменець, пов'язавши особистісну самоактуалізацію з учинком і сенсом, ставить людину в опозицію до соціальних норм. Бо усталена життєдіяльність не потребує вчинку. Вона розгортається як засвоєння соціальних норм і реалізація їх в діяльності. Така життєдіяльність є індиферентною і до питання сенсу. Адже знання соціальних норм робить запити про сенс недоцільними.

У ХХІ столітті проявився інтерес українських психологів до світоглядно-філософської бази нашої культури. Зокрема в дослідженнях В. В. Москаленко аналізуються і розвиваються концепції Київської школи філософії культури. Сутнісною для неї є проблема світогляду особистості, яка розглядається; *по-перше*, у парадигмі відношення «людина–світ»; *по-друге*, як змістове наповнення свідомості, зміст якої визначається «світом» (свідомості без світогляду не буває); *по-третьє*, світогляд розглядається як таке відношення до світу, яке опосередковано індивідуальним досвідом; *по-четверте*, світогляд людини – відношення людини до світу, яке опосередковується її чуттєвістю (введено категорію «світовідношення» для визначення цієї особливості).

З розгляду світогляду як індивідуальної форми його виявлення у особистості зроблено висновок, що ідентичність особистості є її світоглядом, який проектується в ідентичності. Із аналізу опосередковуючої функції чуттєвості у відношенні людини до світу, зроблено висновок, що змістові характеристики ідентичності особистості потрібно розглядати як проекцію свідомості особистості, виявлення різних рівнів її чуттєвості. Отже із розуміння світогляду людини як усвідомлення її Я було визначено ракурс осмислення ідентичності особистості як категорії, в якій світ людини відображено як індивідуальна форма світогляду, що проектується не тільки як засіб відображення, пізнання, а й як форма самосвідомості й цілепокладання, що виникають і розвиваються у плині розмаїтого освоєння світу людиною. Також у ракурсі світоглядно-антропологічної концепції Київської школи філософії культури проаналізовано ідентичність особистості як проекцію її свідомості. Визначено психологічний механізм проекції світогляду людини на ідентичність особистості, що спирається на асоціативну властивість мислення, яка полягає у здатності створювати зв'язки

між різними явищами завдяки побудові узагальнених стратегій через поєднання ідей з різних галузей досвіду, що допомагає вийти на досягнення поставленої задачі. Проекція світогляду в ідентичності особистості відбувається за законом, згідно з яким зміст структурних складових світогляду й ідентичності, співпадаючи за своєю сутністю, трансформується у відповідності з індивідуальним досвідом. Оскільки прагнення до визнання закладено у природі людини, почуття ідентичності як усвідомлення своєї цінності, в певних умовах може перерости у вимогу суспільного визнання цієї цінності і швидко перетворитися у політику ідентичності. Справа у тому, що внутрішнє почуття власної гідності, яке вимагає визнання, стимулює пошуки індивідом групи, яка тільки й може підтвердити самооцінку особистості.

Вимога людини публічного визнання виключності групи, до якої належить «Я» особистості, явище суто сучасне, яке виникло в останні десятиліття. Саме цей феномен сьогодення є основною характеристикою політики ідентичності. Спираючись на такі характеристики світогляду людини як її індивідуальний вимір та чуттєво-емоційну забарвленість, застосовано категорію «ставлення» як проекцією кате-горії «світовідношення» на характеристику ідентичність, у якій підкреслюється її духовно-чуттєва сторона.

В українській мові поняття «ставлення» має аксіологічний відтінок, тобто вміщує ціннісне відношення, яке включає духовні цінності людини. Отже світогляд як світовідношення (відношення у парадигмі «людина–світ») проектується в ідентичності особистості як її ставлення до світу. У світогляді присутній елемент чуттєвості, який має свою форму виявлення у ідентичності особистості. Так, особливістю проекції «світосприйняття» та «світорозуміння» є те, що чуттєвість на когнітивному рівні трансформується у певну «картину світу», а у світорозуміння – в «образ світу». Чуттєвість у «світоперетворенні» трансформується на конативному рівні ідентичності особистості у формі вищих почуттів (мораль, ідеал, віра, надія, любов, гідність, честь тощо). Підкреслюється, що єдність духовно-чуттєвих структурних складових ідентичності особистості, забезпечуючи її духовно-практичну природу, стає знаряддям практично-перетворювальної діяльності особистості. З погляду світоглядно-антропологічної концепції школи філософії культури проаналізовано темпоральність ідентичності як її характеристику.

Звернення сучасної науки до проблеми темпоральності спричинено її пошуками відповідей на питання сучасного суспільства про роль людини в світі та її місце в ньому у період пришвидшення часу.

Визначено, що функція темпоральності ідентичності особистості полягає у забезпеченні її спрямованості у майбутнє. Темпоральність особистості функціонує у єдності відношень минулого, сьогодення та майбутнього. У темпоральності як характеристиці ідентичності майбутнє конструюється у сьогоденні, яке спирається на минуле. Зв'язок часових одиниць системи темпоральності відбувається за законом її цілісності, рівень якої залежить від відповідності функцій головній меті ідентичності, яка орієнтує на те, щоб розглядати функціональне призначення темпоральності та-ким, що узгоджується з загальними цілями ідентичності особистості, які визначається умовами системи більш високого рівня, тобто суспільством та його культурою.

Відповідно до постмодернізму ХХІ століття, поняття «особистість» – це уявлений конструкт. «Особистість» – форма наукового опрідметнення психологічних проявів людини. Психологія активно засвоює методи дискурс-аналізу й нарративного аналізу (Н.В. Чепелева, М.Л. Смульсон, О.М. Шиловська, С. Ю. Гуцол).

До наукового обігу входять постмодерністські поняття – «ідентичність», «роль», «гра» та ін. Особистість постає детермінованою домінантними дискурсами та соціальними практиками. Відтак психологія деталізує та поглиблює розуміння тих факторів, котрі впливають на становлення особистості.

Поширення поняття «особистість» у культурі та побутовому мовленні вказує на те, що «особистість» є й соціокультурним феноменом.

Існування наукового поняття «особистість» відкриває можливості для застосування методу «історії понять» з метою розкриття теоретико-методологічних передумов і чинників його становлення. Ненауковий вжиток лексеми «особистість» дає можливість виявити соціокультурні фактори постання такого мовленнєвого конструкту.

Тож у ХХІ столітті розвиток психології особистості в Україні відбувається під впливом «лінгвістичного повороту», постструктуралізму та філософії Постмодерну загалом.

РОЗДІЛ 3. ТВОРЧИСТЬ І ОСОБИСТІСТЬ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМО-ЗВ'ЯЗКУ ФЕНОМЕНІВ

3.1. Соціокультурний вплив на розвиток творчої особистості.

Сьогодні Україна, як і вся світова спільнота, переживає драматичні часи пов'язані з докорінною зміною уяви про суспільні цінності і досягнення людства. Дуже багато з того, що вважалось великою перемогою творчої думки людини, на практиці виявилось породженням складних проблем, які стали на даний час серйозною загрозою для реалій сучасного світу.

Життя сучасної людини про-ходить на тлі постійно зростаючих, різких і нестабільних умов соціально-економічних та інформаційно-технічних змін, які відбуваються сьогодні як у всьому світі, так і в Україні. Це викликає зниження соціального, біологічного, інформаційного, смислового та життєвого імунітету людини до критичного рівня.

Адже спотворене фізичне та суперечливе суспільне середовище сучасних соціокультурних реалій, як і найближча перспектива, можуть виступати загрозою не тільки фізичного виживання людини, але і її психічного виживання, тому що ці зміни можуть справляти як мобілізуючий ефект, що змушує людину переорієнтуватися, шукати інше застосування своїм здібностям та можливостям, набувати нових знань і вмінь відносно до нових обставин, так і дестабілізуючий ефект, що призводить до напруженості потенційних можливостей, зниження ефективності діяльності. У зв'язку з цим, проблема адаптації особистості до нових вимог соціокультурного середовища, до ускладнених життєвих ситуацій суспільства, набуває великої актуальності (Максименко, 2006).

В психології більш-менш утвердилось визначення, що особистість – це конкретна людина з її неповторним поєднанням морально-етичних, фізичних, фізіологічних, психічних якостей, переконань, властивостей.

Особистістю людина не народжується, вона нею стає в процесі взаємодії з оточуючим соціумом (Г.О. Балл, Г.С. Костюк, О.Ф. Лазурський, В.А. Роменець та ін.). У зв'язку з цим є підстави стверджувати, що психологія особистості є культурним феноменом, який відображає готовність суспільства аналізувати й тлумачити розвиток особистості на основі суто наукових принципів. Водночас, психологія особистості, як предмет культурної рецепції, виникає на певному етапі розвитку соціуму і, у свою чергу, впливає на розвиток соціуму (В.В. Турбан). В широкому розумінні психологія особистості включає в себе психічне

життя людини: процеси і стани, властивості та їх системи (С.Л. Рубінштейн, К.К. Платонов).

Зміни зовнішнього середовища та зміни організму індивіда позначаються на психічних станах людини. У психічних станах відбувається взаємодія людини з життєвим середовищем. Вони є багатомірними та виступають і як система організації психічних процесів, і як суб'єктивне відношення до явища, що відбувається, і як механізм оцінки дійсності (В.К. Вілюнас, М.Д. Левітов).

Отже, враховуючі сучасні реалії сьогодення, можна визнати, що саме в теперішній час людство переживає такий складний період, коли, як ніколи гостро, постає проблема сутності та матеріального буття людини – «вічна» філософська проблема. Кожний раз вона є проблемою «іншої» людини, оскільки змінюються умови життя, його зміст, сама людина, її цінність та цінності. Так, Турбан В.В. (Турбан, 2018) зазначає, що в «час змін» складні соціальні перетворення супроводжуються ломкою старих, відживши форм життя, переоцінкою цінностей та ідеалів, втратою звичних переконань та установок. Тому першочергове завдання для людини постає у «змові знайти себе» – тобто, знайти ті основи та сили, покладаючись на які особистість могла б діяти впевнено. Але перед усе, вона змушена враховувати природу соціальних законів, духовних цінностей, реально оцінювати своє положення в світі, зміст та необхідність свого існування.

На думку Боришевського М.Й. (Боришевський, 2012) процес відчуження людської особистості набуває катастрофічного характеру тоді, коли відбуваються періоди зросту соціальної несправедливості, падіння етичних цінностей, безробіття, а отже, рецидиви злочинності й безправності. Людина, таким чином, втрачає довіру до об'єктивних сторін свого існування, що не може не позначитися на її суб'єктивності, саморозвитку, самовдосконаленні та самореалізації. Відповідно до цього, можуть з'явитися відчуття розгубленості, відчаю та трагічності. Однак, на протипагу негативним явищам, у особистості може реалізуватися і протидія: бажання захистити свою свободу й індивідуальність та прагнення віднайти джерела активності.

Являючи собою духовну сутність і форму самотворення людини, особистість завжди, незалежно від конкретних уявлень про неї, піддається проблематизації. У переламні моменти історії вона стає найактуальнішим предметом людської зацікавленості, провідною темою наукового інтересу (Поклад, 2018).

Можна з впевненістю зазначити, що проблема особистості у сучасних реаліях набуває функцій певного акме, навколо якого концентруються інші, не менш важливі, але не такою мірою акцентовані суспільно-історичною ситуацією аспекти психологічної галузі знання. За таких обставин особистісний зріз пре-

зентує предметність наукової і практичної психології в її історичному сьогоденні, адже, фактично, зумовлює результативність вивчення багатьох інших питань людинознавства, суттєво підвищує їх аналіз не тільки в інтересах психології, а й, що не менш важливо, сучасної культури в цілому (Мусатов, 2015).

Аналізуючи праці вітчизняних вчених (О.Ф. Лазурського, С.Л. Рубінштейна, Г.С. Костюка та ін.), можна констатувати, що стосовно проблеми становлення та розвитку особистості вони неодноразово наголошували, що особистість – продукт конкретно-історичних умов життя і власної активності по здійсненню соціальної програми саморозвитку та самореалізації. Так, розглядаючи психологічні механізми розвитку особистості, Г.С. Костюк зазначав, що «становлення особистості – обумовлений і разом з тим саморозвивальний процес, ... внутрішньо необхідний її рух від нижчих рівнів розвитку, в якому зовнішні причини завжди діють через внутрішні умови» (Костюк, 1989, с. 320). При цьому до рушійних сил розвитку особистості вітчизняний науковець відносив такі характерні для суб'єкта внутрішні суперечності:

–*по-перше*, розбіжності між новими потребами, прагненнями суб'єкта і наявним рівнем оволодіння засобами для їх задоволення;

–*по-друге*, невідповідність досягнутого суб'єктом рівня розвитку місцю, яке він посідає в системі суспільних відносин, тим функціям, котрі він виконує;

–*по-третє*, протиріччя між тенденціями до інертності й сталості, стереотипізації, з одного боку, і до рухливості, змін – з іншого.

Аналізуючи у своїх роботах психологічну специфіку співвідношення різних чинників психічного розвитку М.Т. Дригус (2017) наголошує, що Г.С. Костюк особливо підкреслював, що форми прояву саморуху особистості виявляються (відбиваються) і її «властивій активності ..., виникненні нових спонукань до неї і засобів її здійснення». Зумовлено це тим, що «більш віддалені цілі, перспективні плани, ідеали», що формуються, «певним чином впливають на діяльність особистості, а через неї – на її розвиток». Саме завдяки прагненню до самовдосконалення, через власну діяльність, навчання, гру і працю особистість виступає «як суб'єкт власного розвитку, що свідомо обирає свій подальший життєвий шлях, готуючись до тієї діяльності, за допомогою якої він збирається знайти своє місце у суспільному трудовому житті та активно змінювати умови, обставини свого життя».

Все вищесказане дає змогу констатувати, що психологія, як і інші науки, покликана допомогти людині визначитися, оцінити реальні та передбачити

потенційні її можливості, характер і принципи її творчості, яка може виступити в якості протидії можливого занепаду та регресу суспільства.

Потреба особистості у творчості – це прагнення надати оточенню властивостей, які існують у власному світосприйманні. Це одна з головних особливостей людської природи, відображення її індивідуальності, вираження її «Я». Досліджуючи протягом всього свого життя питання генетичної психології творчості, природи творчого процесу, видатний український науковець Роменець В.А. (Роменець, 2001) доводив, що «творчість можна виховати лише творчістю». Саме тому фундаментом розвитку творчого потенціалу особистості виступає духовна культура суспільства, що є зіткненням або гармонійним поєднанням об'єктивного та суб'єктивного.

Враховуючи все вищесказане, можна стверджувати, що творча особистість впливає на світ всією своєю індивідуальністю, але паралельно і світ діє на неї. Водночас, творчі сили можуть або активізуватися, досягаючи вершин, або втратити енергію, зазнаючи тиску з боку соціальних чи соціально-психологічних факторів (Максименко, 2006).

Не можна погодитись з тими висловами політиків чи літераторів, які виступають з тезою про втрату духовності в наш час. Психолого-педагогічні дослідження вітчизняних вчених пояснюють, що культурні цінності необхідно створювати «заново», з урахуванням історичної епохи, економічних та суспільних законів. Як і раніше, людина нашого сьогодення – це особистість з яскраво вираженою індивідуальністю. Відлучення людини-творця від улюбленої справи або від реалізації її творчих задумів, може переживатися нею як найбільше горе.

Підвищення соціальної ролі, престижності, значимості творчої особистості (починаючи з дошкільних закладів освіти) приведе до оновлення життя суспільства взагалі, коли центром навчання та виробництва стане людина.

На всіх етапах виховання та розвитку підростаючого покоління, важливо зорієнтуватись на подолання відчуженості, зміні ставлень людини до людини, до навчання, справи, суспільних процесів. Крім того, по можливості, потрібно створити умови для поступової ліквідації грабіжницького ставлення економіки до культури, бо не може розумне суспільство недооцінювати роль духовності – джерела творчості, росту самовдосконалення та самореалізації.

Тривожними фактами сьогодні можна вважати деяку інфантильність дорослих людей, недосконалість, вузькість їх гуманістичного мислення, неухважність до наук, які вивчають людину. Тому, не лише теоретично, але й практично необхідний аналіз властивостей та мотиваційної сфери суб'єкта, який би забезпечував розвиток творчого потенціалу особистості.

Аналізуючи проблему творчого потенціалу, сучасна психолого-педагогічна наука підходить до її розв'язання таким чином: творчість, будучи за своєю сутністю структурним процесом, має свої етапи, механізми, закономірності; творчість як евристичний процес може бути стимульована розвитком пошукових вмінь та навичок, особливих здібностей та рис особистості (Клименко, 2006).

Усвідомлюючи, що творчість являє собою діяльність яка дає нові й оригінальні матеріальні та духовні продукти, можна зробити висновок, що ця діяльність є специфічно людською:

– виникає в умовах суспільного життя людини, є відгуком на її виробничі, духовні, суспільні, побутові, та інші потреби, які виникають у людини в процесі її життя, відносин з оточуючими, виконання певних професійно-виробничих дій тощо;

– є за своєю природою суто людською діяльністю, адже спрямована на створення нового, реформацію, перебудову, зміну на краще всього, що оточує людину;

– є рушійною силою духовного і матеріального прогресу людства – людина не просто адаптується до середовища, але і активно його змінює;

– креативність як риса особистості акумулює в собі ті якості, завдяки яким людина протягом свого особистого життя не втрачає інтелектуальну активність та працездатність.

Для активізації особистісних якостей необхідний розвиток саморегуляції, виховання почуття власної гідності. Саме ці якості «вирощує» культура та духовний спадок народної творчості. Тому весь інтелектуальний потенціал суспільства, всі можливості культурної думки треба намагатися поставити на службу формування соціально-активної особистості – вільної для творчості й унікальної у своїй неповторності та потрібності. Вкрай потрібний перехід від особистості людини-відтворювача і копіювальника, до людини, що прагнула б до саморозвитку і реалізації, з високою самооцінкою та високим рівнем домагань. Отже, нові можливості суспільства можуть розвинути через нові можливості кожного індивіда.

Враховуючи все вищезазначене, хотілось би наголосити, що реалії історичного сьогодення вимагають від суспільства апелювати до історичної і духовної спадщини наукових доробок, які залишили нам любомудри та фундатори вітчизняної філософсько-психологічної думки. Враховуючи те, що вступаючи в життя, кожне нове покоління отримує якісь висхідні умови свого існування, суспільну

та культурну спадщину, важливо наголосити, що перед лицем критичних, «переломних» суспільних періодів людина не повинна ставати сліпим знярядям в руках фатально діючих, часто незрозумілих їй сил соціуму. Тому вважаємо, що осмисленню сучасних проблем соціального, культурного та політичного аспектів буття, допоможе звертання до історичних особливостей заснування та розбудови Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, якому нині виповнюється 78 років з дня відкриття, та причетних до розвитку наукової думки в Україні видатних вітчизняних вчених Інституту.

Історія становлення Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України засвідчує, що організований він був відповідно до розпорядження № 10007 Раднаркому СРСР від 30 червня 1945 року (Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України..., 2016, с. 11). Наказ № 1, виданий новоствореною науковою установою, мав такий текст: «Відповідно до Постанови Народних Комісарів освіти УРСР від 01.10.1945 р. та наказу заступника Народного Комісара освіти тов. Філіпова О.М. від 12.10.1945 р. Науково-дослідний інститут психології розпочинає свою роботу. Директор Г.С. Костюк» (Архів Інституту психології..., 1945).

Як свідчить даний документ, першим директором Інституту був фундатор психологічної науки в Україні, видатний вітчизняний вчений, дійсний член АПН України, доктор психологічних наук, професор, заслужений діяч науки УРСР Григорій Силлович Костюк (1899-1982 рр.). Саме завдяки його науковому авторитету і організаторському таланту в системі наукових закладів Академії наук СРСР був створений спеціалізований Інститут по розробці фундаментальних психологічних проблем (Науково-дослідний інститут психології УРСР..., 1987; Поклад, 2015).

Розроблена ним Програма науково-дослідної роботи Інституту (яка була покладена в основу діяльності закладу) та блискучі організаційні й адміністративні здібності вченого, сприяли появі цього «важливого осередку психологічної думки, кузні психологічних кадрів, центрі координації наукової діяльності українських психологів» (Балл, 2002).

Разом з тим, варто зазначити, що якщо організаційно Науково-дослідний інститут психології утворився на базі вітчизняного відділу психології, який існував з 1930 року при Українському науково-дослідному інституті педагогіки, то його наукова програма та структурна будова увібрали в себе весь продуктивний досвід розвитку психологічної науки СРСР, і перш за все, Інституту загальної та педагогічної психології АПН СРСР (Москва), Інституту мозку ім. В.М. Бехтерева (Ленінград), Інституту психології АН ГРСР (Тбілісі).

Заснування Інституту в той час було відповіддю на сформовану та усвідомлену суспільну потребу в психологічному знанні. Сьогодні вже з впевненістю можна констатувати, що вся історія існування цієї наукової психолого-педагогічної установи свідчить про нерозривний органічний зв'язок науки з -.

До числа найвагоміших відмінних особливостей Інституту можна віднести: інтегративний характер теоретико-методологічної бази, гармонійне поєднання фундаментальних, прикладних, пошукових і інших наукових досліджень та розробок спрямованих на розв'язання актуальних проблем сучасної психологічної науки та практики, багатоваріантність конкретно-наукових підходів до досліджуваних явищ (Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України..., 2016).

Отже, якщо на початку створення Інституту як науково-дослідної установи головним його завданням було «наукова розробка актуальних проблем загальної, дитячої, педагогічної, спеціальної, а також дослідження питань з історії вітчизняної та зарубіжної психології» (Науково-дослідний інститут психології УРСР..., 1987, с. 3), то враховуючи реалії сьогодення, найсуттєвішими напрямками його наукової роботи можна вважати:

- теоретико-методологічні засади психологічної науки;
- психологія особистості; соціальна психологія;
- психологія навчання та виховання в сучасних умовах;
- психолого-педагогічні основи творчості та обдарованості;
- практична психологія;
- психологія професійної освіти, організаційна психологія та психологія праці;
- вікова психологія та фізіологія; психологія здорового способу життя (Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України..., 2016, с. 49).

Дані напрямки роботи знайшли своє відображення в структурі Інституту одним із функціональних науково-дослідним підрозділом якого є Лабораторія загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця. Своєю появою вона завдячує першому директорові Науково-дослідного інституту психології Г.С. Костюку, коли за його ініціативою та безпосередньою участю вперше в Україні була створена Лабораторія історії психології (Поклад 2020).

Сьогодні не викликають сумніву твердження, що Г.С. Костюка можна вважати фундатором української історії психології. Він започаткував систематичні дослідження та вивчення історії вітчизняної психології; організував укладання та видрук «Нарисів з історії вітчизняної психології» (1952-1959 рр., вийшло чотири криги, присвячених історичним питанням вітчизняної психології почи-

наючи з XVII і до початку XX століття), в яких знайшли відображення дослідження творчої спадщини діячів Києво-Могилянської академії – І. Гізеля, Поповського, Й.Кроковського, Г. Конинського та ін.), розкрив психологічні погляди українських (Г.Сковорода, Т.Шевченко, К.Ушинський) та російських (М. Ломоносов, О. Радіщев, В. Белінський, О. Герцен, М. Горький) мислителів; висвітлив певні історичні періоди розвитку психології в Україні («Радянська психологічна наука за 40 років», «Психологічні дослідження в УРСР за 50 років», «Психологічна наука в УРСР за 60 років») (Науково-дослідний інститут психології УРСР..., 1987).

Організаторська діяльність Г.С. Костюка сприяла появі як молодих істориків психології, так і розвію таланту визнаних науковців, продовжувачів його справи (П.М. Пелех, В.І. Садчикова, П.С. Горностай, Т.В. Косма, В.А. Роменець, О.М. Раєвський та ін.). Так, П.М. Пелех уперше вивчив в оригіналі латинські рукописи лекцій з психології, які читалися в курсах філософії в XVII-XVIII ст. у Києво-Могилянській академії та довів, що її професори були відмінними знавцями психологічних теорій (Пелех, 1948).

Враховуючи деякі об'єктивні обставини політичного життя країни у 60-ті роки минулого століття, можна констатувати, що діяльність Лабораторії історії психології в цей час формально була призупинена, але сказати, що вона взагалі не функціонувала, не можна. Адже залишалися дослідники, що сформувалися в ній, і тому історико-психологічні студії продовжувались.

Ідейним натхненником відновлення науково-дослідної роботи Лабораторії у 1991 році став Володимир Андрійович Роменець. Завдяки зусиллям академіка її відродження відбулось у структурі відділу «Теорії, історії та етнопсихології». Науковими співробітниками створеного відділу були: В.А. Роменець (зав. Відділом), М. О. Братко, О. Т. Губко, Т. В. Кузнецова, Л. М. Лепіхова, В. Л. Злівков, Ю.Т. Рождественський, М.А. Мацейків, В. М. Пискун, В.О. Татенко, Н.Б. Кирпач, Т.В. Бреус, В.Т. Куєвда, І.М. Маноха, В.П. Рибаченко, В.П. Лисенко, В.І. Стахневич (Архів Інституту психології..., 1991).

У 1995 році академіку-секретарю АПН України, професору О.В. Киричуку, була подана Доповідна записка: «З метою розвитку історико-психологічних досліджень процесу становлення та розгортання вітчизняної психологічної думки, а також з метою збереження творчого колективу, який протягом 4 років плідно працював у напрямках історії психології, історичної психології та етно-психології, творчий колектив відділу теорії, історії та етнопсихології Інституту психології АПН України просить про створення самостійної Лабораторії історії психології в структурі Інституту психології» (І.В. Маноха, в.о. зав. відділом, О.Т. Губко,

М. А. Мацейків, В. М. Пискун, Ю. Т. Рождественський, В.П. Лисенко, В.Т. Куєвда, Т. В. Кузнєцова, Н. Б. Кирпач, В. Ф. Рибаченко) (Архів Інституту психології..., 1995). Також зазначалось, що у реаліях сучасних проблем розвитку світової психологічної науки, відновлення зазначеного підрозділу викликане потребою ґрунтовного вивчення саме історії вітчизняної психології.

Таким чином, на базі проблемної групи, що існувала в рамках відділу методології, історії та етнопсихології з 1991 року, у 1996 році було відроджено лабораторію з її первісною назвою: «Лабораторія історії психології». До основного її складу тоді входили 6 кандидатів наук, 3 наукові співробітники та 2 науково-допоміжних працівників.

У 2015 році, у зв'язку з реорганізацією наукових установ та умов їх праці» в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України, на базі об'єднання двох лабораторій: Лабораторії історії психології ім. В.А. Роменця (ім'я вченого було присвоєно лабораторії у 1999 році) і Лабораторії загальної та етнічної психології, була створена *Лабораторія загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця*.

У зв'язку з цим, стосовно лабораторії загальної та етнічної психології можна зазначити, що вона була створена у 1996 році та виступала спадкоємницею відділу загальної психології – базового напрямку роботи Науково-дослідного інституту психології, безпосереднім керівником якого був Г.С. Костюк. Даний відділ тоді складався з декількох лабораторій: по вивченню чутливості; по вивченню нервової діяльності; по вивченню мови і мислення та з кабінету теоретичних проблем психології. У різні роки в ньому працювали такі видатні вчені як: О.М. Раєвський, Д.Ф. Ніколенко, П.І. Зінченко, П.М. Пелех, А.А. Андрієвська, Р.І. Тамуріді, Д.Г. Елькін, Е.О. Мілерян та ін.) (Науково-дослідний інститут психології УРСР..., 1987). На початку 70-х років минулого століття діяльність структури саме «загальна психологія» була призупинена і відроджена тільки у 1996 році. Незмінним завідувачем лабораторії протягом майже 20 років був кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, психолог-експерт вищого кваліфікаційного класу Мирослав-Любомир Андрійович Чепач.

Пріоритетними напрямками дослідницької роботи об'єднаної лабораторії за останні 5 років стали наступні: теоретико-методологічні засади психологічної науки; теорія та методологія історико-психологічних досліджень; порівняльні дослідження з історії психології та історичної психології; історіографічні та джерелознавчі дослідження становлення та розвитку психологічної думки в Україні; місце і роль психології в контексті української культури; популяризація

історичної спадщини вітчизняних психологів та психологічних шкіл (Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України..., 2016).

Вся попередньо проведена робота лабораторії (як і позапланові наукові дослідження її співробітників) може бути спрямована на вирішення означених завдань. Так, с часу відновлення «одного з базових напрямків досліджень, зазначених у Постанові Уряду № 1573 при створенні Науково-дослідного інституту психології» (Архів Інституту психології..., 1945), Лабораторією загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця були виконані наступні теми:

1991-1995 рр. – *«Психологія в Україні у системі вітчизняної культури».*

1996-1999 рр. – *«Українська та світова психологія у ХХ столітті: здобутки та перспективи розвитку».*

2000-2003 рр. – *«Психологія другого тисячоліття в Україні: закономірності становлення та розвитку».*

2004-2007 рр. – *«Джерела формування та історія утворення предметної галузі української психології».*

2008-2011 рр. – *«Історико-психологічна реконструкція психологічної думки в етнокультурному просторі України».*

2012-2014 рр. – *«Історико-психологічний аналіз становлення провідних ідей в українській психологічній думці».*

2015-2017 рр. – *«Становлення базових парадигм української психології».*

2018-2020 рр. – *«Генеza поняття «особистість» в українській психологічній науці».*

2021-2023 рр. – *«Соціокультурні детермінанти розвитку психології особистості в Україні (ХХ-ХХІ століття)».*

Як вже зазначалось вище, біля витоків наукової діяльності колективу груп, а потім і Лабораторії стояв видатний український вчений, авторитетний лідер світового рівня в галузі історії психології, дійсний член (академік) АПН України, доктор психологічних наук, професор Володимир Андрійович Роменець (20.05.1926-31.07.1998 рр.), який був одним із духовних та ідейних натхненників історико-психологічних досліджень у вітчизняній науці. Започаткована ним психологічна школа і сьогодні користується заслуженим авторитетом, а його основні наукові праці ввійшли в золотий фонд психологічної науки (Академік В.А. Роменець..., 2016).

Народився Володимир Андрійович у м. Києві в родині службовця. З 1934 по 1941 роки навчався у середній школі № 95, закінчивши в ній 7 класів. Врештешовуючі повоєнні роки, у 1943 році він поступив в Білоруський будівельний технікум МШС, за фахом – технік-будівельник.

Після його закінчення у 1947 році працював у м. Осиповичі (БРСР) на посаді майстер-будівельник. Тільки у 23 роки (після всіх труднощів, які були пов'язані з поверненням до Києва) він у 1949 році поступив на факультет «Філософія» (відділення «психологія») Київського університету імені Тараса Шевченка. Після успішного його закінчення 1954 році, отримавши кваліфікацію – викладача філософських дисциплін та історії, відразу поступив до аспірантури Науково-дослідного інституту психології МО УРСР (м. Київ). Закінчивши в 1957 році навчання, В.А. Роменець влаштувався на посаду молодшого наукового співробітника, а згодом – наукового співробітника відділу історії філософії Інституту філософії АН УРСР, де пропрацював майже 10 років (до 1967 року). Працю в цьому науковому закладі він поєднував з викладацькою діяльністю в Київському театральному інституті (з 2003 року – Київський державний інститут театального мистецтва ім. Карпенка-Карого), де викладав дисципліни: загальну психологію та психологію творчості.

«Його перша кандидатська дисертація була провалена при захисті. Для психологів вона видалася занадто філософською, а для філософів – надміру психологічною» – згадував відомий вітчизняний психолог О.Г. Губко (Борисhevський, 2012, с. 19). Тож тільки 1 липня 1964 року В.А. Роменець захистив кандидатську дисертацію «Творча уява і пізнавальний процес». У наступному році на матеріалі цієї роботи він випустив свою першу монографію «Фантазія, пізнання, творчість» (1965 р.). Тому не можна не відмітити яке важливе місце у його доробку займатиме дослідження психології творчості (Академік В.А. Роменець., 2016).

З цієї проблеми ним, крім вже зазначеної праці, були видрукувані ще наступні: «Психологія творчості» (1971 р.) та «Виховання творчих здібностей студентів» (1972 р.). Визначаючи творчість як комунікацію за допомогою оригінальності, вчений досліджував стадії її становлення: запозичення, наслідування, власне оригінальність. Ним були розроблені також стадії творчого процесу: від задуму до його втілення (задум абстрактний, імпровізація, задум конкретний); розробка форми та змісту твору, його досконалість.

Цінними стали і результати отримані науковцем в дослідженні творчості на різних етапах генезису особистості. Також, аналізуючи ці роки наукових розробок вченого, можна зазначити, що у тому ж 1964 році вийшла перша брошура В.А. Роменця «Людина і подвиг», в якій він висвітлив роль героїчного в історії й житті людини. Мабуть, в цей час починається і визрівання його ідеї вчинку, яка стане основою майбутньої його теорії (Мельник, 2015).

1967-1998 роки – найтриваліший період у викладацькій діяльності В.А. Роменця, тісно пов'язаний з роботою в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, де він читає курси лекцій: історії психології, загальної психології, психологію творчості. У відділі, а згодом – на факультеті психології він працює на посадах: старший викладач кафедри загальної та інженерної психології (1967-1973 рр.); доцент цієї ж кафедри (1973-1990 рр.); професор кафедри загальної та інженерної психології (1991-1998 рр.). Також з 1971 по 1972 роки він займав посаду в.о. завідуючого цієї кафедри.

З початком викладацької роботи В.А. Роменець, вчений енциклопедичних знань та креативного мислення, не зупиняє свої наукові пошуки. Як вже зазначалось, у 1971 році він видає навчальний посібник «Психологія творчості», в якому продовжує розвивати теорію творчості та тлумачення вчинку як моральної дії та творчого освоєння світу, що стають першими ідеями його теорії вчинку. Теорія вчинку як психологічна проблема сенсу буття та життєвого шляху особистості отримала втілення в одній з наступних його монографій «Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании» (1989 р.).

В цей же період своєї наукової творчості, вчений починає друкувати фундаментальні роботи з історії психології. Так, у 1978 році виходить його навчальний посібник «Історія психології» (Роменець, 1978), перший з циклу праць з історії світової психології, в якому він продовжує розробляти теорію вчинку, та «визначає шляхи», які в майбутньому стануть основою його розробок у напрямку досліджень теорії історії всесвітньої психології та теорії історичної психології.

Як пізніше зазначатимуть науковці, розроблена вченим оригінальна концепція історико-психологічного процесу, не має аналогів у світовій науці: «В.А.Роменець показав, що в основі розвитку психології є логічна одиниця психічного – вчинок. Її чотиричленний поділ – ситуація, мотивація, дія та рефлексія – відображають логічні стадії історико-психологічного процесу» (Пискун, 1991, с.144).

Залишений науковий спадок В.А. Роменця з розв'язання цих питань вражає – у семитомній «Історії психології» (понад 350 др. акр.) він реконструював розвиток всесвітньої історико-психологічної думки від античних часів до наших днів, «то невмирущий монумент могутності людського розуму та праці» (Борисhevський, 2012, с. 20).

Маючи широкий філософський світогляд вітчизняний науковець аналізував психологічні проблеми в їхній загальнотеоретичній та методологічній сув'язі в контексті загальної культури відповідно епохи (Академік В.А. Роменець..., 2016; Мельник, 2015; Пискун, 1991). Отже, історія психології в її основних періодах представлена В.А. Роменцем у наступних працях:

1. Історія психології (1978 р.).
2. Історія психології стародавнього світу та середніх віків (1983 р.).
3. Історія психології епохи Відродження (1988 р.).
4. Історія психології XVII століття (1990 р.).
5. Історія психології епохи Просвітництва (1993 р.).
6. Історія психології XIX – початку XX століття (1995 р.).
7. Історія психології XX століття (1998 рік, посмертне видіння).

У зв'язку з цим, важливо наголосити, що всі покоління студентів-психологів КДУ імені Тараса Шевченка, з самого заснування відділення психології філософського факультету, на якому майже 40 років (виключно вишуканою, чистою українською мовою) майстерно читав курси своїх лекцій з «Загальної психології», «Історії психології», «Психології творчості», «Методологічних проблеми психології», «Психології самопізнання», «Етичної психологія» Володимир Андрійович, вивчали історію всесвітньої психології на ідеях та підходах цього видатного вченого.

Сучасники також відмічали, що «Володимир Роменець був одержимим подвижником науки, який жив тільки її інтересами. Маючи виняткову працьовитість та енциклопедичний склад ума, ставив перед собою творчі завдання, яких до нього ніхто не наважувався ставити» (Боришевський, 2012, с. 20).

Напружена наукова та викладацька робота (за його участю на високому науковому рівні виконано було чимало теоретичних та експериментальних досліджень, а також курсових та дипломних робіт), а також консультації, рецензування, редагування робіт науковців та працівників освіти, не давали йому вільного часу для подання документів на захист докторської дисертації.

Тільки у 64 роки він (шляхом захисту наукової доповіді) за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології – захистив докторську дисертацію на тему: «Предмет та принципи історико-психологічного дослідження». 12.10.1990 року «Решением Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР Роменцу Владимиру Андреевичу присуждена ученая степень «Доктора психологических наук». 10 серпня 1990 року В.А. Роменцю було присуджене звання професора кафедри загальної та інженерної психології Київського університету імені Тараса Шевченка.

З 1991 року вчений за сумісництвом починає працювати в Інституті психології АПН України де згідно з рішенням Державного Комітету України з питань науки і технології (фонд фундаторських досліджень) В.А. Роменець очолив науковий колектив «Історія психології на Україні у зв'язку з розвитком культури

народу». Очолюючи новостворений відділ «Теорії та історії психології» в особовій справі вчений окреслює свої головні наукові інтереси в таких галузях: загальна психологія, історія психології (всесвітня та України), історія творчості; друкованих праць – 180, монографій – 11, статей – 169. Мови: вільно – українська, російська; активно – німецька, англійська; пасивно – французька, польська (Архів Інституту психології..., 1991).

В цьому ж році Вчена рада Інституту психології АПН України у Представленні про висування доктора психологічних наук В.А. Роменця у дійсні члени АПН України по напрямку «Психологія, вікова фізіологія та дефектологія» відзначала його особистий творчий доробок у розбудові вітчизняної історико-психологічної науки: «Заснована ним школа історико-психологічних досліджень протягом двох останніх десятиріч визначає обличчя цього наукового напрямку в країні» (Архів Інституту психології..., 1991). 17 листопада 1992 року В.А. Роменця було обрано дійсним членом новоствореної Академії педагогічних наук України (посвідчення № 18).

Як вже зазначалось, володіючи енциклопедичними знаннями у різних галузях науки і культури та маючи лекторський талант подачі наукового матеріалу, В. А. Роменець міг би бути «хорошим істориком, істориком філософії, літературознавцем, аналітиком проблем архітектури тощо» (Губко, 1998). Працюючи в Інституті психології АПН України він активно співпрацював з провідними науковими установами України в галузі психології, був членом Спеціалізованої ради по захисту кандидатських дисертацій (К 11.04.01), членом Спеціалізованої ради по захисту докторських дисертацій (Д 068.18.19) та членом Спеціалізованої ради по захисту докторських дисертацій з етики та естетики (Д 068.18.23).

Наукові доробки В.А. Роменця (1991-1995 рр.) з розробки ним системи психологічних знань, були втілені в колективній праці «Основи психології» (1995 р.), в якій було представлено авторський напрямок канонічної психології. Поняття «канон» було представлено як ідея «повноти існування», розгорнення та завершення становлення психічних феноменів (Архів Інституту психології..., 1995).

Враховуючи навантаження та стан свого здоров'я, В.А. Роменець у жовтні 1996 року перевівся в лабораторії історії психології на посаду головного наукового співробітника та за сумісництвом працював на такій же посаді в Інституті соціальної та політичної психології АПН України.

За багаторічну сумлінну працю, особистий внесок у підготовку висококваліфікованих спеціалістів, плідну та багатогранну науково-педагогічну діяльність доцента В.А. Роменця у 1984 році було нагороджено Почесною грамотою Київ-

вського університету імені Тараса Шевченка. У 1987 році йому була присуджена медаль «Ветеран праці» від Київського виконкому. Вагомий особистий внесок у науково-педагогічну діяльність, багаторічна сумлінна праця та високий професіоналізм доктора психологічних наук, професора В.А. Роменця у 1993 році були відзначені Подякою «Ветеран праці Київського університету імені Тараса Шевченка». У 1996 році за значний особистий внесок у розвиток української психологічної науки та з нагоди 70-річчя з дня народження, академіку В.А. Роменцю була оголошена Подяка Академії педагогічних наук України та Інституту психології імені Г.С. Костюка.

Зупинилося серце (інфаркт міокарда) великого вченого 31 липня 1998 року в місті Києві. На Байковому цвинтарі, де відбулось поховання, його колеги з превеликим сумом зазначали, що відійшов він у вічність сповнений творчих ідей та задумів, зокрема розробити канонічну психологію, здійснити розвідку перспектив розвитку психології в ХХІ столітті, «дослідити мало вивчені історичні пласти української психології – від Трипільської культури до прийняття Християнства» (Губко, 1998).

Резюмуючи все вищезазначене, можна навести слова В.М. Пискуна, сказані ним з приводу пошанування пам'яті свого вчителя: «З відходом у вічність Володимира Андрійовича відходить ціла епоха у розвитку психології, яку ми звичайно називаємо психологією ХХ століття, у якій жив та творив Роменець і яка, завдяки його праці, усвідомила свою сутність та шукала відповіді на одвічне питання: звідки і куди ми йдемо. Надходить нова психологія третього тисячоліття, прихід якої підготував Володимир Андрійович Роменець» (1998 р.).

Сьогодні також є привід розповісти і про учня та колегу теоретика сучасної української наукової школи Г.С. Костюка, Губка Олексія Тимофійовича – яскраву особистість вченого-дослідника, педагога, культуролога, який продовжував розвивати положення, думки та ідеї вченого «другого свого батька і наставника, душепастиря, духовника» (Губко, 2000).

Олексій Тимофійович Губко (28.11.1928-22.05.2013) видатний український психолог, один з організаторів науки і освіти України, доктор психологічних наук, філософ, історик, етнограф, лінгвіст, перекладач, громадський діяч відомий не тільки в Україні, а й за її межами. Сучасники називали його людиною енциклопедичних знань, праці та обов'язку (Панченко, Шпак, 2008).

Діапазон наукової діяльності вченого був надзвичайно широким. Його виключні здібності проявлялись як в гуманітарних науках – психологія, філософія, педагогіка, історія, логіка, соціологія, література (художня та публіцистич-

на), журналістика, етика, культура так і в медико-біологічних – фізіологія, медицина, диференційна психологія, психофізіологія, психотерапія тощо.

О.Т. Губко залишив величезну наукову спадщину з проблем зоопсихології, типологічних особливостей вищої нервової діяльності, питань типів нервової системи та темпераменту, українознавства, історії української психологічної думки та української культури (козацьку педагогіку). Про це яскраво свідчить бібліографія його наукових праць, яка сягає понад 600 найменувань. Ці знання вченого використовуються і до сьогодні в різних галузях гуманітарної науки: психології, педагогіці, культурології та ін.

Народився О.Т. Губко 28 листопада 1928 року в селі Партизани Генічеського району Херсонської області в селянській родині. Втікаючи від голодомору 1933 року сім'я оселяється на Донбасі в місті Дзержинську де їх «наздоганяє» війна. В німецькій окупації у 1942 році помирає батько родини і згодом, після визволення від фашистів, мати з дітьми переїжджає у місто Часів Яр де юнак закінчив 7-10 класи і «розвинув свої інтелектуальні й творчі здібності. Тут він сформувався як громадянин, український патріот, творець духовних цінностей» (Плачинда, 1998, с. 39). Ознайомившись з творами грецьких мислителів та філософськими працями класиків марксизму-ленінізму, О. Губко прилучився до філософії й політики. «А «вратами» його психологічної вченості став підручник «Психологія» К.М. Корнілова та брошура про душевні хвороби професора Я.П. Фрумкіна» (там само).

Свої перші філософсько-психологічні «трактати» вчений написав в шкільні роки. В цей же час він самостійно вивчав філософію, історію, літературу, мовознавство, редагував шкільні газети, писав вірші (українською та німецькою мовами).

Після успішного закінчення школи у червні 1948 року О.Т. Губко поступив на відділення психології філософського факультету Київського університету ім. Т.Г. Шевченка (1948-1953 рр.). Навчання на цьому факультеті дало йому добру нагоду познайомитися з професором О.М. Раєвським та академіком Г.С. Костюком «і то були перші чарівні моменти єднання з цим високим інтелектом, чудуватися якому я не втомлювався всі наступні десятиліття» – писав науковець в статті «Психолог століття» (до 100-річчя від дня народження Г.С. Костюка (Освіта, 2000, с. 3). Під час навчання писав багато теоретичних праць та проводив значну кількість експериментальних досліджень. Як згадував згодом вчений, майже всі ідеї його наукових розвідок студентської пори, лягли через десятки років в основу його докторської дисертації «Проблемні питання вчення про типи нервової системи, зоопсихології та етнопсихології» (2009).

Поступивши в аспірантуру (1953-1956 рр.) при кафедрі психології Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, О.Т. Губко за 2 роки написав свою кандидатську дисертацію «Индивидуальные особенности ассоциаций, обусловленные соотношением сигнальных систем». Науковцями було визнано, що теоретичний аналіз роботи був проведений на рівні докторської дисертації, але дозвіл на її захист був дозволений лише через 4 роки, а диплом кандидата психологічних наук був отриманий тільки у 1960 році.

Після закінчення аспірантури у 1956 році і не одержавши призначення на роботу за фахом, два роки молодий вчений читав популярні лекції у селах та в містах багатьох областей України. З 1958 по 1961 рр. О.Т. Губко працював молодшим редактором (а потім старшим редактором) в редакції педагогіки і психології Головної редакції «Української Радянської Енциклопедії». З жовтня 1961 року Олексій Тимофійович починає працювати в Науково-дослідному інституті психології УРСР (нині – Інститут психології НАПН України; з 1995 року, у зв'язку з 50-річчям Інституту, Кабінет Міністрів України присвоїв йому ім'я Г.С. Костюка): спершу – старший науковий співробітник відділу загальної психології (згодом лабораторії психології особистості); у 1981 році у зв'язку з ліквідацією цієї лабораторії перейшов до лабораторії вільного часу, а з 1983 року – до лабораторії методологічних і теоретичних проблем психології. Із 1995 року (і до кінця життя) – провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця. У 70-х роках за сумісництвом вчений читав курс зоопсихології на відділенні психології Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, курс загальної психології та спецкурс індивідуального підходу в Київському педагогічному інституті ім. О.М. Горького і у сільськогосподарській Академії.

Як вже зазначалось, наукові дослідження О.Т. Губка торкалися багатьох галузей психології та суміжних наук – фізіології, медицини, психофізіології педагогіки, історії, культури. Він є автором 5 індивідуальних монографій та 7 монографій і навчальних посібників у співавторстві, більш ніж 600 наукових статей та 30 книжок у галузі історії психології, педагогіки, етнопсихології, етнопедагогіки, культурології. Також О.Т. Губко визнаний і авторитетний дослідник у царині розробок української психологічної термінології: починаючи з 50-х років минулого століття він брав активну участь у підготовці та виданні психологічних словників та енциклопедій.

Вражає різнобічність наукових зацікавлень дослідника. Його науковий добробок включає роботи з розв'язання питань загальної психології (зокрема мето-

дологічні її проблеми), зоопсихології, фізіології вищої нервової діяльності, педагогічної психології, психології творчості, історичної психології, етнопсихології, питання перебування національної освіти, української мови тощо.

Все своє життя О.Т. Губко активно виступав як популяризатор науки, член редколегій журналів різних наукових товариств, публіцист-журналіст, літератор, літературний критик і літературознавець, суспільно-громадський діяч.

Новаторські за своїм змістом та характером, наповнені продуктивними методологічними положеннями монографічні дослідження та публікації Олексія Тимофійовича Губка («Основи зоопсихології» (2006); «Психологія українського народу» (2003); «Українська козацька педагогіка: витoki, духовні цінності, сучасність» (2007), у співавторстві; «Іван Олексійович Сікорський як учений і експерт у справі Бейліса» (2009)), отримали високу оцінку у фахових наукових виданнях, відгуках громадськості (Савва (Дуботок Б.), 2009) професорсько-викладацької корпорації, студентів, широкого загалу читачів та активно використовуються у сучасному науково-педагогічному процесі навчальних закладів України та зарубіжжя.

Помер видатний українській психолог у Києві на 84-му році життя – 22 травня 2013 року, залишивши велику наукову спадщину яку слід ще вивчати та більш активно вводити в науковий обіг нашої науки.

Отже, узагальнюючи все вищесказане, можна зробити висновок, що на сучасному етапі розвитку психології в Україні XXI століття психологія особистості найтіснішим чином пов'язана із культурним контекстом, а саме: особистість, яку досліджує цей науковий напрямок, не є нейтральною, а постає представником певної культури й результатом розвитку соціуму. Ця сама приналежність до культури є важливою характеристикою і самого дослідника-науковця: культура виступає мимовільною сприйняттєвою рамкою, котра в тій чи тій мірі позначається на оцінюванні психологом об'єкта й результатів дослідження. Таким чином, фактор культури завжди присутній у дослідженні особистості (В. В. Турбан).

3.2. Особливості формування психологічної готовності особистості до інноваційної діяльності

Сутність термінологічних характеристик основних понять, систематизація розподілу дослідницького матеріалу дослідження.

1. Генеза розвитку науки «інноватика», особливості взаємозв'язку феноменів і понять: новації → нововведення → інновації → інноваційний процес → інноваційна діяльність.

2. Теоретико-методологічні передумови, сутність конструкту «формування психологічної готовності особистості до інноваційної діяльності»: «готовність» → «діяльність» → «готовність до діяльності» → «психологічна готовність до професійної діяльності» → «психологічна готовність до інноваційної діяльності», як психолого-педагогічного феномена.

3. Пріоритетні аспекти дослідження феномену «формування психологічної готовності особистості до інноваційної діяльності», як вищого рівня творчої діяльності.

1. *Сутність термінологічних характеристик основних понять, систематизація розподілу дослідницького матеріалу дослідження.*

У розділі висвітлено теоретико-методологічні засади вивчення сучасного стану досліджуваної проблеми «теоретико-методологічні основи дослідження інноваційної діяльності та її вплив на психологію особистості». Розглянемо сутність термінологічних характеристик основних понять генези розвитку науки «інноватика» і конструкту «формування психологічної готовності до інноваційної діяльності».

Виконано теоретичний аналіз пріоритетних аспектів дослідження. З позицій системної методології дослідження передбачено послідовний системний аналіз та синтез складових «інноваційної діяльності»

Розкриємо результати теоретичного аналізу літератури досліджуваної проблеми у науці та практиці. Основна увага сконцентрована на сутності термінологічної характеристики: основних понять і генези розвитку науки «інноватики»; поняття конструкту «формування психологічної готовності до інноваційної діяльності».

Щоб уникнути смислових помилок, визначено термінологічний апарат дослідження. Адже, «використання нових слів набуває якостей «терміну» лише тоді, коли вони осмислюються та обґрунтовуються. Р. Декарт зазначив, що *позбавити людство від багатьох непорозумінь та помилок можна лише за умов конкретизації понять.*

Наукова ефективність ідеї не може бути доказаною, якщо не розкрито смисл термінів та не сформульовані положення, за якими стоять вже доведені істини. Згідно із цим нами здійснювався відбір та формування понятійного апарату дослідження.

«Поняття» – це думка, яка віддзеркалює в узагальненій формі предмети та явища дійсності, зв'язки між ними шляхом фіксації загальних та специфічних ознак, якими яких і виступають властивості предметів, явищ та відношення між ними» Кожна галузь наукового знання представляє поняття в сукупності та взаємозв'язку семантичних (смыслових) ознак. Відбір, побудова логічної структурної ієрархії, виявлення взаємозв'язків між ними дає можливість створити систему понять. Класифікація понятійного апарату сприяє переведенню поняття в терміни з обґрунтуванням останніх. «Термін», згідно з латинським словом, означає межу, розподіл. Отже, «термін» - це слово, або словосполучення, що використовується в якості спеціального наукового значення» (Друкер, 1994; Чудакова, 2013; 2022; 2016).

Аналіз наукових робіт, присвячених інноваційній проблематиці та досліджень у площині психологічного аналізу діяльності, в цілому дають можливість виокремити родові поняття категорії «формування психологічної готовності до інноваційної діяльності»; простежити етимологічне походження цих слів, розкрити їхню сутність і на цій основі виявити специфіку формування психологічної готовності особистості персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності» (Чудакова, 2016).

Проаналізовані дослідження засвідчують, що рівень наукових напрацювань є досить широким: від розгорнутих концепцій та ґрунтовних позицій до первинних уявлень і формулювань, натомість аналіз психологічної готовності до інноваційної діяльності в освітніх організаціях потребує виявлення значно конкретніших ознак. Тому логіка їх систематизації зумовила потребу розподілу дослідницького матеріалу, диференціації понять, характеристик. В основу розробки понятійного апарату дослідження покладено наступні завдання: виокремлення ключового поняття та слів-синонімів; добір до ключового поняття похідних термінів; трансформація міждисциплінарних понять в систему психолого-педагогічного наукового знання.

З метою розробки понятійно-термінологічного апарату дослідження визначено та згруповано об'єкти аналізу основних понять згідно з ієрархією завдань. Для цього дослідницький матеріал розділено на дві групи.

До першої групи віднесено завдання з аналізу специфіки генези розвитку і сутності науки «інноватика». Ключовими поняттями цієї групи стали: «новиз-

на», «новації», «нововведення», «інновації», «нововведення та інновації у сфері освіти», «види інновацій», «освітня і педагогічна інновація», «інноваційний процес і його структурні компоненти», «інноваційний продукт», «організаційно-управлінські умови», «інноваційне середовище», «інноваційна діяльність».

До другої групи віднесено завдання з аналізу напрямів вивчення досліджуваної проблеми і структурних компонентів конструкту «формування психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності» як основної форми розвитку особистості в умовах освітніх організацій. *Ключовими поняттями є:* «готовність», «діяльність», «готовність до діяльності», «психологічна готовність і не готовність до діяльності», «психологічна готовність до інноваційної діяльності», «формування психологічної готовності до інноваційної діяльності».

2. *Гене́за розвитку науки «інноватика», особливості взаємозв'язку феноменів і понять: новації → нововведення → інновації → інноваційний процес → інноваційна діяльність.*

Розглянемо генезу розвитку науки «інноватика», яка охоплює питання методології й організації інноваційної діяльності та вивчає закономірності процесів розвитку, формування: новацій → нововведень → інновацій → інноваційний процес → інноваційної діяльності тощо, з метою вивчення сутності родових понять та термінів «інноваційної діяльності», з'ясування їх тотожності та відмінностей (Чудакова, 2013; 2016; 2022).

Поняття «генеза» (грец. *γένεσις* від грец. *γέννω* — породжую, створюю, лат. *genesis*) — походження, зародження, виникнення, процес наступного розвитку (Генезис. Вікіпедія URL; Чудакова, 2016).

В. Чудаковою (Чудакова, 2016) здійснено вивчення генези розвитку науки «інноватика» з розгляду походження слова «інновація». Вперше почали використовувати слово «інновація» у XVIII сторіччі на рівні побутового мовлення для означення чогось нового, що випереджало час.

У зарубіжних дослідженнях XIX століття воно з'явилося у техніці при введені деяких елементів однієї галузі в іншу і розглядалося у літературі неоднозначно – у перекладі з англійської мови «інновація» означає оновлення, новизна, зміна.

На початку XX століття виникла нова галузь знання, «інноватика» – наука про нововведення, в рамках якої стали вивчатися закономірності процесів розвитку, формування новацій → інновацій → нововведень → інноваційної діяльності тощо.

Активні дослідження, спрямовані на побудову «теорії інноваційного розвитку» здійснюються з 30-х років ХХ століття. З'ясовано, що І. Шумпетер і Г. Менш ввели у наукове використання термін «інновація», який визнали як втілення наукового відкриття в новій технології або продукті. З цього часу концепт «інновація» і пов'язані з ним терміни «інноваційний процес», «інноваційна діяльність» та інші набули статусу загальнонаукових категорій високого рівня узагальнення й збагатили понятійні системи багатьох наук (Ілленкова, Шумпетер, 2008).

Одним із перших, хто на рівні теоретичного знання намагався розкрити сутність досліджуваних понять, був американський економіст І. Шумпетер. Проведені ним дослідження у галузі економічного розвитку і описані у публікації (Schumpeter, 1939), дозволили виділити три стадії науково-технічних змін: «винахідництво» – «нововведення» – «дифузію», і на цій основі зробити висновок про те, що *інновації є змінною*, що проводиться з метою створення і використання нових споживчих товарів, нових ринків і нових форм організації в промисловості (Феномен інновацій..., 2008; Чудакова, 2016; Schumpeter, 1939).

З огляду *функціонального підходу* інновація зосереджується на процесі змін у техніці, технології та організації праці. У *контексті управління* інновацію розглядають як одну із можливих реакцій організації на суспільні потреби, виклики та елемент соціального прогресу. *Предметний підхід* до інновацій стосується сукупності виборів, процедур і методів, що характеризуються відповідними рисами та виражаються: застосуванням нових інструментальних засобів (або нових принципів їх використання); втіленням нового технологічного процесу або змісту; освоєнням нового соціокультурного простору; здійсненням нових технологій (Ващенко, 2005; Чудакова, 2016; Chudakova, 2022).

Американський економіст та бізнесмен П. Друкер, зауважив, що інновації необхідно розглядати як специфічний інструмент підприємливості, як дію, що надає ресурсам нові можливості для створення багатств. При цьому інновація не повинна бути лише технічною чи матеріальною, вона насамперед, повинна бути соціальною. Саме *соціально інновацію* складніше застосувати, а ніж технічну, лише вона забезпечує прогрес не лише суспільного виробництва, а й суспільства загалом. Відтак, технології можна імпортувати за рахунок адаптації та укоріненості її в соціально-культурне середовище іншої системи. Тому інновації доцільно розглядати не як економічний феномен, а як соціальне явище (Друкер, 1994; Чудакова, 2016).

У вітчизняній літературі проблема інновацій, також, тривалий час розглядалася в системі економічних досліджень.

З часом постала проблема оцінки якісних характеристик інноваційних змін в усіх сферах суспільної життєдіяльності, але з'ясувалося, що неможливо визначити ці зміни тільки в рамках економічних теорій.

Необхідний інший підхід до дослідження інноваційних процесів, де аналіз інноваційних проблем містить використання сучасних досягнень не тільки у галузі науки і техніки, а й у сфер управління, освіти, психології, педагогіки, права тощо.

Педагогічні інноваційні процеси стали предметом спеціального вивчення на Заході приблизно з 50-х років ХХ століття і мали яскраво виражений прикладний характер. У цей час у педагогіці проблема інновацій та її понятійний апарат і науково-методичне забезпечення стали предметом спеціальних досліджень, здебільшого вони зосереджені на теоретичному обґрунтуванні, аналізі різноманітних аспектів інноваційних процесів у системі навчання і виховання, вироблення практичних рекомендацій щодо освоєння, впровадження новацій, забезпечення оптимального режиму функціонування інноваційних проектів і програм (К. Ангеловські, Х. Барнет, Ф. Брансуїк, Д. Гамільтон, Н. Грос, У. Кінгстон, Н. Лагервей, М. Майлз, І. Перлаки, А. Хаберман, Р. Хейвлок та ін.) (Ангеловські, 1991; Підласий, Підласий, 1998; Чудакова, 2016; Schumpeter, 1939).

Про *інновації в освітній системі* заговорили у 80-ті роки ХХ століття. Терміни «*інновації в освіті*» і «*педагогічні інновації*», що вживаються як синоніми, були науково обґрунтовані та введені казахстанською вченою Н. Р. Юсуфбековою в категоріальний апарат педагогіки і знайшли відображення у психології, менеджменті, політиці тощо. Вона зазначає, що спрямованість інноваційних процесів в освіті, відображає сучасні потреби суспільного розвитку. І пов'язані вони, перш за все, з формуванням нової галузі знання – «*педагогічної інноватики*», що відкриває можливості для інтенсифікації дослідження інноваційної діяльності організацій (Юсуфбекова, 1991; Феномен інновацій.., 2008, с. 91; Чудакова, 2016).

У психолого-педагогічній теорії та практиці здебільшого використовується поняття «*інновація*» (*innovation*), що дослівно перекладається як «*в нове*».

До сьогодні ще не має однозначного визначення цього терміну, різні дослідники дають свої визначення.

Нами здійснено спробу надати у табличному вигляді різні варіанти визначення терміну «*інновація*» сучасними вітчизняними вченими у сфері освіти у хронологічному порядку їх публікації у літературних джерелах (табл. 3.2.1.) (Чудакова, 2016).

Таблиця 3.2.1.

Визначення понять і терміну «інновація» в освіті вітчизняними вченими

Визначення	Автор і літературні джерела
За своїм основним змістом поняття «інновація» належить не тільки до створення і поширення новацій, а й до змін у способах діяльності, стилі мислення, які з цим пов'язані.	М. Кларін, 1989
<i>Інновація</i> - результат творчого пошуку оригінальних, нестандартних, рішень різноманітних педагогічних проблем.	В Паламарчук, 1994
<i>Інновація</i> – процес часткових змін, що ведуть до модифікації окремо взятих цілей освіти або засобів і способів їх досягнення.	В. Онушкін, Е. Огарьов, 1995
<i>Інновації</i> - актуально значущі й системні новоутворення, які виникають на основі різноманітних ініціатив і нововведень, що стають перспективними для еволюції освіти і позитивно впливають на її розвиток.	В. Доній, 1996
<i>Інновація</i> - процес створення, поширення, й використання засобів (нововведень) для розв'язання тих педагогічних проблем, які досі розв'язувалися по іншому	О. Савченко, 1997
<i>Інновація</i> - комплексний, цілеспрямований процес створення, розповсюдження та використання нового, метою якого є задоволення потреб й інтересів людей новими засобами, що веде до певних якісних змін системи і способів забезпечення її ефективності, стабільності та життєтворчості.	В. Сластьонін, 1997
<i>Інновація</i> - процес оновлення чи вдосконалення теорії і практики освіти, який оптимізує досягнення її мети. <i>Інновації</i> - новостворені або вдосконалені технології навчання, виховання, управління, які істотно змінюють структуру і якість освітнього процесу.	Л. Даниленко, 1999
<i>Інновація</i> - процес здійснення цілеспрямованих змін, спрямованих на перетворення яких-небудь компонент у структурі або функціонуванні організацій.	І. Осадчий, 2000
Інновації - новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери	Закон України «Про інноваційну діяльність» № 36, 2002.
<i>Інновація</i> – це процес повних (часткових) змін чи модифікацій складових систем до-вільної природи: частин, структури, цілей, засобів, форм, алгоритмів, технологій, прийомів, методик тощо, спрямований на досягнення кінцевого результату прикладного характеру з обов'язковим науковим, економічним, технічним чи соціальним ефектом.	В. Чудакова, 2016.

Погоджуємося з думкою В. Лазарева, що «інновація» визначається як цілеспрямована зміна, що привносить в середовище впровадження нові стабільні елементи, внаслідок чого відбувається перехід системи з одного стану в інший.

Термін «інновація» має багатомірну значущість, оскільки складається з двох форм: ідеї та процесу її практичної реалізації (Чудакова, 2016). *Інновація* розглядається і як процес і як продукт (результат). *Інновація як процес* означає часткову або масштабну зміну стану системи і відповідну діяльність людини. *Інновація як результат* передбачає процес створення (відтворення) нового, що має конкретну назву «новація». Із цього випливає, що «інновація» – це *процес впровадження нововведення*. Поряд з цим використовується термін «інновація» (лат. *in* – в, *novus* – новий), що частіше використовується як поняття, тотожне нововведенню (Гільбух, 1994; Чудакова, 2016).

Закон України «Про інноваційну діяльність» (№ 36, ст.266. 2002; ВВР, № 2849-ІХ від 13.12.2022) визначає правові, економічні та організаційні засади державного регулювання інноваційної діяльності в Україні. Цей Закон визначає правові, економічні та організаційні засади державного регулювання інноваційної діяльності в Україні, встановлює форми стимулювання державою інноваційних процесів і спрямований на підтримку розвитку економіки України інноваційним шляхом. Згідно із цим Законом державну підтримку одержують суб'єкти господарювання всіх форм власності, що реалізують в Україні інноваційні проекти, і підприємства всіх форм власності, які мають статус інноваційних (Закон України «Про інноваційну діяльність»..., 2022; Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні»..., 2012; Законодавство України у сфері...). У цьому Законі наведені терміни вживаються в такому значенні. Зокрема, – *інновації* – новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери (Закон України «Про інноваційну діяльність»..., 2022).

Деякі із зарубіжних дослідників (Х. Барнет та ін.) взагалі під «інноваціями» розуміють «усе нове», наприклад «будь яку ідею, діяльність чи матеріальний результат, що за своїми якісними показниками є новим по відношенню до існуючих» (Ващенко, 2005; Чудакова, 2016).

Повертаючись до етимології слова «нового», зауважимо, що згідно з латинським походженням, «*novatio*» означає оновлення або зміна (Словник іншомовних слів..., 1975).

Оскільки слово «*novatio*» утворене від «*novo*» - оновлюю, то нерідко його розглядають як синонім поняття «нововведення». Однак, смислова якість обох дефініцій різна: перша вказує на статику, друга – на рух і дію. Тому доцільним видається погляд К. Ангеловські яка зазначила, що «найпоширенішим є визначення американського вченого Карла Роджерса, який стверджує, що «новизна» – це ідея, що є для конкретної особи новою і немає значення чи є ідея об'єктивно новою, чи ні, ми визначаємо її в часі, який минув із моменту її відкриття або першого використання. Вона також наголошує, що Ф. Брансуїк визначає «інновацію, як «нову ідею, дію, або адаптовану ідею, або ті для яких настав час реалізації» (Ангеловські, 1991; Феномен інновацій:..., 2008; Чудакова, 2016; Чудакова, 2001).

К. Ангеловські аналізуючи феномен «нового» як прогресивного явища, як засіб зміни старого (незважаючи, об'єктивним чи суб'єктивним стає це нове для особистості, колективу, організації). Словацький учений І. Перлаки вперше привертає увагу на наявність у структурі поняття «інновація» слова «новації». Це суттєво поглибило осмислення такої важливої проблеми, якою є проблема «новизни», як основного елементу інноваційних перетворень (Ангеловські, 1991).

Н. Юсуфбекова зазначає, що пізніше такий підхід знайшов підтримку і в педагогіці, де «педагогічні новації» стали розглядати як зміст можливих змін психолого-педагогічної діяльності, стан і результати яких раніше не були відомі в теорії та практиці навчання і виховання, педагогічної діяльності (Юсуфбекова, 1991; Чудакова, 2016).

У науковій літературі розрізняють поняття «новація» та «інновація». Для виявлення сутності цих понять, з'ясуємо їх тотожність і відмінність за визначеними нижче критеріями, поданих у порівняльній таблиці 3.2.2. (Чудакова, 2016).

Отже, за результатами аналізу предмету дослідження можна говорити, про те, що: «новація» – це засіб (новий метод, методика, технологія, програма тощо), що є результатом (продуктом) творчого пошуку особи або колективу, що відкриває принципово нове в науці і практиці, а «інновація» – результат породження, формування і втілення нових ідей, процес освоєння «новацій» і результат впровадження нововведень. Саме втілення нових ідей є ознакою, за якою відрізняється «інновація» від власне «новацій»: той хто трансформує наукову ідею у практику – «інноватор».

Також у науковій літературі розрізняють «інновація» та «нововведення». Сучасними вітчизняними вченими поняття «нововведення» розглядається як: форма організації інноваційної діяльності; комплексний процес створення, розповсюдження та використання нового практичного засобу (новації) (Лапін,

1980); цілеспрямована зміна, яка вносить у середовище впровадження нові стабільні елементи (Пригожин, 1988); перехід певної системи з одного стану в інший зі своїм життєвим циклом (Пригожин, 1989; Чудакова, 2016).

Таблиця 3.2.2.

Сутність, тотожність і їх відмінність понять «новація» та «інновація»

Критерії	Новація	Інновація
1	2	3
<i>Масштаб цілей і завдань</i>	Приватний	Системний
<i>Методологічне забезпечення</i>	У рамках існуючих теорій	Виходить за рамки існуючих теорій
<i>Науковий контекст</i>	Відносно легко вписується в існуючі «норми» розуміння і пояснення	Може викликати ситуацію нерозуміння, розриву і конфлікту, оскільки суперечить прийнятним «нормам» науки
<i>Характер дії (якість)</i>	Експериментальний (апробування приватних нововведень)	Цілеспрямований пошук і максимально повне прагнення отримати новий результат
<i>Характер дії (кількість)</i>	Обмежений за масштабом і часом	Цілісний, тривалий
<i>Тип дії</i>	Інформування суб'єктів практики, передача «з рук в руки» локального нововведення	Проектування нової системи діяльності у практиці
<i>Реалізація</i>	Апробація, впровадження, як управлінський хід (зверху або за домовленістю з адміністрацією)	Пророщування, культивування (зсередини), організація умов і простору для відповідної діяльності
<i>Результат, продукт</i>	Зміна окремих елементів в існуючій системі	Повне оновлення позиції суб'єктів практики, перетворення зв'язків у системі і самої системи
<i>Новизна</i>	Ініціатива в діях, раціоналізація, оновлення методик, винахід нової методики	Відкриття нових напрямків діяльності, створення нових технологій, набуття нової якості результатів діяльності
<i>Наслідки</i>	Удосконалення колишньої системи, раціоналізація її функціональних зв'язків	Можливо народження нової практики або нової парадигми досліджень і доробок

Узагальнюючи сказане вище можна стверджувати, що внутрішній зміст терміну «інновація» визначається нами як процес повних або часткових змін чи модифікацій складових систем довільної природи: частин, структури, цілей, засобів, форм, алгоритмів, технологій, прийомів, методик, спрямований на досягнення кінцевого результату прикладного характеру з обов'язковим науковим, економічним, технічним чи соціальним ефектом.

Важливим засобом організаційного розвитку, оновлення та модернізації освіти є інноваційні процеси, що відбуваються в організаціях.

Інноваційний процес – комплексна діяльність зі створення, засвоєння, використання і розповсюдження сучасних або осучаснених нововведень (теорій, методик, технологій тощо). Це процес перетворення наукового знання в інновацію, процес послідовного перетворення ідеї в продукт, технологію або послугу; процес мотиваційний, цілеспрямований, свідомий, що має за мету переведення системи освіти в якісно новий стан, в режим розвитку (Пугачова, 2008, с. 22-29; Чудакова, 2016).

Призначення інноваційних процесів полягає у розвитку організації як педагогічної системи та специфічної соціальної організації, *досягненні* якісно нових, більш високих результатів освіти, *підвищенні* інноваційності персоналу освітніх організацій. «*Інноваційний процес в освіті*» це процес вдосконалення освітньої практики, розвитку освітніх систем на основі нововведень в умовах інноваційної діяльності (В. І. Загвязінській). Він відображає формування і розвиток змісту та організації нового (Т. Шамова). (там само).

Спрямованість, темп, «*ефективність інноваційних процесів*» залежать від соціально-економічного і організаційно-інноваційного середовища, де вони функціонують і розвиваються, а також від якості управління.

«*Система управління*» в сучасній науці визначається як сукупність людських, матеріальних, технічних, інформаційних, нормативно-правових та інших компонентів, пов'язаних між собою так, що завдяки цьому реалізується комплекс функцій управління (В. Загвязінській, Ю. Конаржевській, М. Поташнік, Г. Серіков та ін.).

В. Лазарєв виділяє наступні *етапи розвитку інноваційного процесу*:

- 1) визначення потреби у змінах;
- 2) збір інформації та аналіз ситуації;
- 3) попередній вибір або самостійна розробка нововведення;
- 4) прийняття рішення про впровадження (засвоєнні);
- 5) упровадження, що містить пробне використання нововведення. Сукупність цих етапів утворює єдиний інноваційний життєвий цикл (який ми розкри-

ваємо нижче) (Чудакова, 2012; 2016).

З'ясовано, що основу і зміст *«інноваційних освітніх процесів»* становить *«інноваційна діяльність»*, сутність якої полягає в оновленні психолого-педагогічного процесу, внесенні новоутворень, у традиційну систему, що передбачає найвищий ступінь психолого-педагогічної творчості. Суб'єктом, носієм інноваційного процесу є насамперед персонал освітніх організацій – новатор/інноватор. К. Ангеловські (Ангеловські, 1991; Чудакова, 2016) зазначала, що *«інноваційна діяльність»* є складним і тривалим процесом, основна роль та успіх якої залежить від виконавця – педагога. Тому неприйняття ним нововведень робить безглуздим сутність існування новацій (Ангеловські, 1991). Вважають, що у широкому розумінню до новаторів /інноваторів належать увесь персонал освітніх організацій, який працює творчо, прагне до оновлення своїх дидактичних і навчально-виховних засобів. У вузькому розумінні новатором вважають автора нової педагогічної системи, тобто сукупності взаємопов'язаних ідей і освітніх технологій (Чудакова, 2016).

У цьому контексті термін *«інноваційна діяльність»* – це діяльність з удосконалення чи оновлення освітньої практики шляхом створення, розповсюдження та освоєння нових ефективних засобів і способів досягнення цілей освіти, що мають на меті підвищення їх ефективності. *Відповідно, у площині психологічного аналізу за теорією діяльності, «інноваційна діяльність»* виступає як динамічна система, що має складові: ціль, мотив, планування, переробку інформації, концептуальну модель, оперативний образ, прийняття рішень, конкретні дії, перевірку результатів і корекцію дій (Положення Міністерства освіти і науки..., 2001; Про внесення змін до Положення про експериментальний..., 2009).

У Законі України *«Про інноваційну діяльність»* (№ 36, ст.266. 2002; ВВР, № 2849-ІХ від 13.12.2022) зазначено, що *«інноваційна діяльність»* - діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг (Закон України *«Про інноваційну діяльність»*..., 2022).

Відповідно «продуктами інноваційної діяльності» є – удосконалені або нові освітні, дидактичні, виховні системи; зміст освіти; освітні, педагогічні технології; методи, форми розвитку особистості, організації навчання і виховання; технології управління навчальними закладами, системою освіти, які суттєво змінюють результати досягнення освітньої мети (Положення Міністерства освіти і науки..., 2001; Про внесення змін до Положення про експериментальний...,

2009). У Законі України «Про інноваційну діяльність» зазначено, що *інноваційний продукт* – результат науково-дослідної і (або) дослідно-конструкторської розробки, що відповідає вимогам, встановленим цим Законом (Закон України «Про інноваційну діяльність»..., 2022).

«Інноваційну діяльність» інколи ототожнюють з «новаторством». Поняття «педагогічне новаторство» вживається для позначення діяльності персоналу освітніх організацій, спрямованої на поліпшення навчально-виховного процесу, на його «раціоналізацію» (Гончаренко, Кушнір, 2005; Кремень, 2005; Чудакова, 2016). Така діяльність передбачає «зміни у завданнях», методах і прийомах навчання, формах організації навчання і виховання» і тому використовується під час проведення експерименту, пілотування освітніх нововведень, у роботі авторських шкіл. Отже, для «інноваційної діяльності» та «новаторства» *характерним є пошук, прогнозування та експеримент. Спільними ознаками залишається також проблеми залучення до цього специфічного виду професійної діяльності її учасників. Ці проблеми полягають у подоланні протиріч, які лежать у площині організації умов та відповідної системи підготовки персоналу освітніх організацій до впровадження освітніх і педагогічних новацій.*

Водночас, між «новаторством» та «інноваційною діяльністю» є *суттєва різниця*. Вона полягає в тому, що *результатом «новаторства»* виступає авторський досвід, а *наслідком «інноваційної діяльності»* – інноваційний продукт, тобто відповідний алгоритм дій. Якщо авторський досвід, детермінований талантом розробника-новатора, має суб'єктивну якість, що ускладнює його перенесення та поширення, то «інноваційний продукт» є конкретним алгоритмом, який доступний для засвоєння в будь-яких умовах освітнього середовища та персоналом освітніх організацій різної фахової підготовки.

Вченими з'ясовано, що «інноваційна діяльність» забезпечує конкурентоздатність персоналу, що є основою конкурентоспроможності освітніх організацій. М. Портер у теорії конкурентної стратегії стверджує, що «рушійною силою конкуренції виступає прагнення до впровадження нововведень (інновацій)» (Портер, 1994).

Таким чином, аналіз наукових праць з питань освітньої та педагогічної «інноватики» дозволив з'ясувати сутність та здійснити термінологічну характеристику понятійного апарату нашого дослідження. У результаті з'ясовано, що «інноваційна діяльність» як базове поняття є комплексним утворенням і тому ефективність її протікання залежить від багатьох чинників. У зв'язку з цим особливо важливого значення набуває проблема формування психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційна діяльність.

3. *Теоретико-методологічні передумови, сутність конструкту «формування психологічної готовності особистості до інноваційної діяльності»: «готовність» → «діяльність» → «готовність до діяльності» → «психологічна готовність до професійної діяльності» → «психологічна готовність до інноваційної діяльності», як психолого-педагогічного феномена.*

У процесі даного наукового дослідження виявлено складну та вагому проблему здійснення інновацій – це психологічну готовність до інноваційної діяльності особистості. Будь-які нововведення у сфері освіти, ініційовані на рівні керівництва, приречені на неефективність, якщо ті кому довірено впровадження, їх не сприймають як значущі, корисні та необхідні. Тому в інноваційному освітньому процесі значне місце відводиться персоналу освітніх організацій, який є головним ресурсом та ключовою діючою особою у реформуванні освітнього процесу.

Психологічні чинники є важливим та складним бар'єром ефективного здійснення інноваційних перетворень в системі освіти і потребують більш детального дослідження (Чудакова, 2016).

Одним із важливих чинників підвищення ефективності діяльності є *«формування психологічної готовності до інноваційної діяльності особистості»*. Цей конструкт потребує вивчення його як психолого-педагогічного феномену, зокрема (Чудакова, 2016):

- *аналізу* теоретичних основ, принципів і методів;
- *розкриття* основних теоретико-методологічних підходів до розуміння сутності психологічної готовності особистості до інноваційної діяльності;
- *узагальнення* сучасного стану розробленості проблеми, *виявлення* змісту і сутнісні характеристик названого конструкту.

Окрім того, необхідно проаналізувати основні тенденції розвитку психологічної готовності, зміст організаційно-психологічних умов і чинників, які обумовлюють її становлення.

Поняття *«інноваційна діяльність»*, розкриває не лише особливості процесу оновлення, внесення нових елементів у традиційну систему освітньої практики, а й характеризує індивідуальний стиль діяльності новатора/інноватора, у нашому дослідженні – це особистість персоналу освітніх організацій.

«Інноваційна діяльність» – це вищий ступінь психолого-педагогічної творчості, результатами якої є:

- *відкриття* – наймасштабніших новаторських рішень, пов'язаних з формуванням, обґрунтуванням нових ідей та їх впровадження у конкретній освітній

системі;

– *винахідництво* – це перетворення, конструювання окремих елементів відповідних систем, засобів, методів, умов навчання та виховання;

– *вдосконалення* – модернізація й адаптація до конкретних умов уже відомих методів, засобів, технологій тощо. Одним із результатів творчої діяльності є формування творчої, інноваційної особистості.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури надає підставу для висновку, що окремі аспекти досліджуваної проблеми вивчалися науковцями в загально-теоретичному та професійно-практичному планах. Зокрема, категорії «готовність», «діяльність», «готовність до діяльності», «психологічна готовність до професійної діяльності», «психологічна готовність до інноваційної діяльності» та інші досліджуються як у психології праці, так і в загальній, соціальній, педагогічній, організаційній, економічній психології, в акмеології та соціології. Проте позитивний результат досягається за умови інтеграції зусиль всіх галузей наукового знання.

Тому вважаємо за доцільне вивчення та аналіз сутності понять і термінів конструкту «формування психологічної готовності до інноваційної діяльності» як психолого-педагогічного феномену.

Нами вирішено, що перспективною логікою такого дослідження є вивчення кожної складової досліджуваного конструкту: «готовність» → «діяльність» → «готовність до діяльності» → «психологічна готовність до професійної діяльності» → «психологічна готовність до інноваційної діяльності».

При тому, нами запропоновано здійснити таке пошуково-аналітичне дослідження за такими напрямками:

1) *по-перше*, у загальному контексті вивчалось *поняття «готовність»*;

2) *по-друге*, багатопланово і багатогранно здійснювався теоретичний *аналіз процесу «формування готовності до професійної (інноваційної) діяльності»* як психологічного феномена;

3) *по-третє*, оптимальна увага приділялася аналізу *структурних характеристик «формування психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності»* (Чудакова, 2016).

1). У процесі дослідження у відповідності до першого напрямку: *«вивчення загального контексту поняття «готовність»*, було з'ясовано, що ґрунтовний аналіз поняття *«готовність»* здійснено у працях К. Абульхановой, П. Атутова, Б. Ананьєва, Л. Божович, А. Брушлінській, А.Вайсбурга, Ю.Васильєва, І. Вішняковим, А.Денісова, В. Дорохіна, М. Дьяченко, Л. Кандибовічем, Е. Клімов, Я. Колонінській, А.Кочетова, В. Крутецький, А. Леонтєв, В. Моляко, Р. Нізамова,

С. Равікова, З. Рубінштейн, Е. Сергієнко, В. Слостенин, В. Татенко, Д. Узнадзе, Г. Цукерман та інших учених (Чудакова, 201-6).

Переважає більшість учених *«готовність»* розглядають як інтегрально-особистісно-варіативне утворення, у науковій літературі вона має різні назви: *загальна готовність* (А. Деркач, А. Ісаєв, Є. Романова); *довготривала готовність* (М. Дьяченко, Л. Кандибович, М. Левітов); *підготовленість* (В. Крутецький, М. Левченко, С. Максименко, О. Мороз, А. Пуні, Т. Щербан, ін.) (Чудакова, 2016).

Для формування готовності до інноваційної діяльності як вищого ступеня творчої діяльності введено категорію *«готовність»* особистості до творчого саморозвитку, самовдосконалення, самоактуалізації. Також у дослідженнях учених в основу поняття *«готовність»* покладено феномен установки (Д. Узнадзе), як готовність до активної дії, що виникають на основі потреб (А. Леонт'єв), яка виявляється у випадках поведінкової активності суб'єкта.

У наукових працях вітчизняних авторів поняття *«готовності»* розглядається як фактор активізації певних потреб і мотивів, які в подальшому генерують відповідно своїй сутності засоби поведінки, а також здійснюють вчинкові перетворення, вчинковий акт з його післядією (Людина. Суб'єкт. Вчинок:..., 2006; Чудакова, 2016).

У психології поняття *«готовність»* пов'язується з необхідністю визначення рівня можливостей людини до ефективного здійснення того чи іншого виду професійної діяльності. *«Готовність»* - це «настрій» на виконання професійної діяльності та особлива якість особистості.

2). Аналіз змісту другого напрямку: *«здійснення багатопланово і багатогранно теоретичний аналіз процесу «формування готовності до професійної (інноваційної) діяльності» як психологічного феномена»*.

Аналіз змісту другого напрямку надав нам можливість розкрити сутність понять: → *«готовність до діяльності»*, → *«готовність до виконання професійної діяльності»*, → *«готовність до інноваційної діяльності»*.

Проблемою формування *«готовності до професійної діяльності»* займалися такі дослідники: Г. Балл, Є. Климов, Г. Костюк, П. Перепилиця, М. Смульсон, П. Харченко та ін. У результаті встановлено, що *в основі будь-якої діяльності лежить готовність особистості до її виконання*.

Тобто, *«готовність»* – це система, сутність якої певною мірою визначається специфікою діяльності, показником якої вона є і яка формується на основі зовнішніх і внутрішніх умов.

На їх думку «*професійна готовність* – це складне утворення особистості, що включає такі складові як (Балл, 1996; Клімов, 2002; Костюк, 1967; Смульсон, 1985; Харченко, 2004; Чудакова, 2016):

– *психологічна готовність* (сформована установка на діяльність; наявність інтересу до предмета та потреба в самоосвіті, розвинуте професійне мислення тощо);

– *науково-теоретична готовність* (наявність повного об'єму необхідних спеціальних знань);

– *практична готовність* (наявність сформованих на відповідному рівні професійних умінь і навичок тощо);

– *психофізіологічна готовність* (наявність відповідних передумов для оволодіння діяльністю; відповідна сформованість професійно значущих особистісних якостей);

– *фізична готовність* (відповідність стану здоров'я і фізичного розвитку до вимог обраної професії тощо);

– *тривала готовність до професійної діяльності*, дане поняття вводить Є. Клімов, це поняття містить в собі позитивне ставлення до того чи іншого виду діяльності, професії; – риси характеру, здібності, мотивація, адекватні вимоги діяльності; – необхідні знання, вміння та навички; – стійкі професійно важливі особливості сприйняття, уваги, мислення, емоційно-вольові процеси тощо (Клімов, 2002, с. 4; Клімов, 2007; Чудакова, 2016).

Погоджуючись із думкою М. Дьяченко, Л. Кандыбович, В. Пономаренко та інших учених, які зазначали, що аналізуючи природу феномена «*готовність до виконання професійної діяльності*», різні дослідники, незважаючи на певні розбіжності в їх визначенні, одноголосні в тому, що вона відтворює спрямованість особистості на цю діяльність.

Водночас закономірним можна вважати той факт, що у кожній із професійних сфер «готовність» має конкретний специфічний прояв (Дьяченко, Кандыбович, Пономаренко, 1985; Чудакова, 2016).

Внаслідок цього існує ряд визначень змісту та класифікацій структурних елементів «готовності»

До сьогодні ще немає однозначного визначення цього терміну і поняття, різні дослідники дають свої визначення.

В. Чудаковою здійснено спробу надати у табличному вигляді різні варіанти визначення терміну «*готовність до діяльності*» сучасними вченими у хронологічному порядку їх публікації у літературних джерелах. (див. табл. 3.2.3) (Чудакова, 2016).

Таблиця 3.2.3.

Визначення понять і терміну «готовність до діяльності» сучасними вченими

Визначення	Автор і літературні джерела
<i>Готовність</i> розглядається у безпосередньому зв'язку з формуванням, розвитком і вдосконаленням психічних процесів, станів, якостей особистості, необхідних для успішної діяльності, особливого сенсу це набуває в умовах здійснення інновацій.	Л. Божович, М. Дьяченко, Л. Кандибович, 1985
<i>Готовність</i> розглядається як професійна «технічна» підготовка формування особистісної готовності до праці, яку можна назвати «психологічною готовністю». <i>Готовність</i> розуміється як певний рівень розвитку особистості, що пропонує сформованість цілісної системи її комунікативних якостей, котрі включають в себе низку поведінкових і емоційних компонентів.	Я. Коломінський, 2002
<i>Готовність</i> – це цілеспрямоване вираження особистості, що включає її погляди, переконання, мотиви, відносини, почуття, вольові та інтелектуальні якості, установки, навички, знання, вміння, налаштованість на певну поведінку.	А. Денисова, 2006
<i>Готовність</i> – це стан і якість особистості, котрі спрямовані на ефективне виконання професійних завдань. Водночас, це й певною мірою самореалізація творчих здібностей особистості як у професії, так і в творенні власної самості. Тут <i>готовність до самореалізації</i> виступає як діалектична єдність психічного стану й якостей особистості, спрямованих на творчий підхід у виконанні професійних завдань, з одного боку, на творчий саморозвиток, самоперевершування себе самого – з іншого.	В. Татенко, 2006
<i>Готовність</i> як придатність до діяльності, яка виражається в активному позитивному ставленні до неї, схильності займатися нею, що переходить у пристрасну захопленість на високому рівні розвитку, це наявність певного запасу знань, умінь і навичок у відповідній сфері.	В. Крутецький, 2007
<i>Готовність</i> включає такі важливі якості, як уміння науково організувати працю трудового колективу, а також свою працю, вміння працювати самостійно, здатність бачити перспективи розвитку.	Р. Нізамова, 2007
<i>Готовність</i> – це такий психологічний стан, який відображає динамізм особистості, багатство її внутрішньої енергії, волю, ініціативність, здатність до ідентифікації себе з іншими або перцептивну здатність.	В. Сластьонін, 2007

Є. Клімов зазначає, що *«готовність людини до певної діяльності»* є психологічним станом, який сприяє *«успішному виконанню своїх професійних обов'язків, правильному використанню знань, досвіду, особистісних якостей, збереженню самоконтролю і перебудуванню діяльності при появі непередбачених перешкод. Окрім того, стан «психологічної готовності до діяльності» характеризується мобілізацією ресурсів суб'єкта діяльності на оперативне чи довготермінове виконання трудового завдання»* (Клімов, 2002; Клімов, 2007).

«Інноваційна діяльність».

Розглядаючи *«діяльність»* як процес, у ході якого людина перетворює природу, (Чудакова, 2016), слід визначитися у розумінні такого поняття, як *«інноваційна діяльність»*.

У межах нашого дослідження цілком виправданим є розгляд поняття і терміну *«готовність до інноваційної діяльності»* як складного інтегрального професійно значущого новоутворення, ефективність якого залежить від взаємодії сили (рівнів) і структури її компонентів (там само).

У сучасних психологічних, педагогічних, соціально-психологічних, організаційно-психологічних дослідженнях пропонується виділити в *«інноваційній діяльності»* наступні *компоненти*: філософський, креативний, мотиваційний, когнітивний, процесуальний, операційний, особистісний, рефлексивний, валеологічний, технологічний, мотиваційно-орієнтаційний, змістовно-операційний, оцінювальний та інші. Такі підходи розширюють і уточнюють зміст терміну *«інноваційна діяльність»*, розкривають її сутність з різних точок зору як якісні аспекти здійснення такої діяльності (В. Івкін, Л. Карамушка, Е. Клімов, О. Козлова, К. Макогон, М. Москальов, О. Толков, Н. Хмель та ін.) (Івкін, 2010; Карамушка, Москальов, 2011; Козлова, 1999; Козлова, 1999; Людина. Суб'єкт. Вчинок:..., 2006; Хмель, 2011; Чудакова, 2016).

У зв'язку з цим особливо важливого значення набуває *«інноваційна діяльність»* та її вплив на психологію особистості.

Проаналізовано наскільки ця проблема вивчалась дослідниками. З'ясовано, що вітчизняними і зарубіжними науковцями досліджувалась проблема *готовності особистості до таких видів діяльності*:

- *готовність вчителя до реалізації гуманістичних відносин з учнями* (В. Семиченко);
- *формування в учнів готовності до праці* (В. Серіков);
- *формування особистості вчителя до професійної діяльності* (В. Сластьонін); *готовність педагога до пошукової діяльності* (К. Макогон).

У контексті психолого-педагогічної науки *«готовність до інноваційної*

діяльності» досліджувалась Л. Бурковою, Л. Ващенко, Л. Даниленко, О. Козловою, Н. Клокар, Б. Мартиросяном, А. Маїсеєвим, В. Сластьонін, В. Лазаревим, М. Поташником, Н. Федоровою, О. Хомерики, В. Чудаковою (Чудакова, 2016).

Сутність поняття *«готовності до інноваційної діяльності»* полягає в розвитку творчих здібностей і вмінь творчо здійснювати діяльність. При цьому розглядається як зміст і мета професійної підготовки вчителів не лише як спеціалістів певного предмета, а як носіїв культури суспільства, що випереджають його розвиток, існуючий рівень і особливості суспільних потреб (Козлова, 1999; Козлова, 1999; Чудакова, 2016).

3). У межах третього напрямку: аналіз структурних характеристик *«формування психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності»*. У межах третього напрямку дослідження наша увага приділялася аналізу структурних характеристик *«формування психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності»* (Чудакова, 2016).

«Загальну теорію психологічної готовності людини до діяльності» започатковано на початку 70-х років минулого століття.

Поняття *«психологічна готовність до діяльності»* введено М. І. Дьяченко та Л. А. Кандибович у 1976 році в дослідженнях з інженерної психології та психології праці. Основним аргументом для введення даного поняття стала необхідність виділення із сукупності чинників, що зумовлюють продуктивність діяльності, психологічного компонента, який за певних умов відіграє вирішальну роль в опануванні тим чи іншим видом діяльності. Автори зазначають, що готовність як передумова для виконання будь-якої діяльності, є водночас і її результатом. Відповідно до змісту і конкретних завдань, які розв'язуються суб'єктом трудової діяльності, *«готовність»* поділяється на:

- *ситуативну*, що детермінується відповідними психічними станами;
- *сталу*, що характеризується стабільними властивостями (особливостями) особистості.

Фактори, що зумовлюють залежність ефективності діяльності *від довготривалої, фіксованої готовності*, стали предметом дослідження багатьох фахівців (Дьяченко, Кандибович, Пономаренко, 1985; Чудакова, 2016).

Так, Є. Клімов стверджує, що *динамічна структура стану психологічної готовності* до складних видів діяльності – це цілісне утворення, що включає в себе велику кількість особистісних характеристик, основними з яких є:

- *мотиваційні* – потреба успішно виконувати завдання, інтерес до діяльності, прагнення домогтися успіху і показати себе з кращої сторони;

– *пізнавальні* – розуміння обов’язків, трудового завдання, оцінка значущості для досягнення конкретних результатів діяльності і для себе (з огляду престижу, статусу), розуміння ймовірних змін обставин тощо;

– *емоційні* – почуття професійної та соціальної відповідальності, впевненість в успіху, наснага;

– *вольові* – управління собою і мобілізація сил, зосередження на завданні, відволікання від сторонніх впливів, подолання сумнівів, страху (Клімов, 2002, с. 4; Клімов, 2007; Чудакова, 2016).

Також, Є. Клімов вважає, що *«процес формування стану психологічної готовності до діяльності»* містить послідовність взаємопов’язаних процедур і дій:

– *усвідомлення* цілей виконання завдань, вирішення яких призведе до задоволення потреб або виконання поставленого завдання;

– *осмислення* та *оцінка* умов, в яких будуть здійснюватися майбутні події, актуалізація досвіду, пов’язаного з вирішенням завдань та виконанням вимог;

– *визначення* на основі досвіду та оцінки майбутніх умов діяльності більш раціональних і можливих способів розв’язання завдань чи виконання вимог;

– *прогнозування* прояву власних інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових процесів, оцінка відповідності можливостей, рівня домагань і необхідності досягнення певного результату;

– *мобілізація сил* відповідно до умов і завдань, *самонавіювання* віри в успішне досягнення мети (там само).

Л. Карамушка вивчала, як *цілісне психологічне утворення* «психологічну готовність» досліджувала. Зазначено, що у сучасній психології *«психологічна готовність»* розглядається як суттєва передумова будь-якої цілеспрямованої діяльності, її регуляції, стійкості та ефективності. Існує два основні підходи до визначення змісту та структури психологічної готовності: функціональний та особистісний (Карамушка, 2011).

У рамках *«функціонального підходу»* психологічна готовність визначається як певний стан психічних функцій, що забезпечує високий рівень досягнень при виконанні того чи іншого виду діяльності. Про цей стан описують у своїх працях В. Бочелюк, Ф. Генів, Є. Ільїн, Л. Карамушка, В. Чудакова та ін.

З точки зору *«особистісного підходу»* психологічну готовність розглядають як результат підготовки (підготовленості) до певної діяльності.

Відповідно до цього підходу, готовність розуміється як стійке, багатоаспектне та ієрархизоване утворення особистості, що містить ряд компонентів (мотиваційний, когнітивний, операційний тощо), адекватних вимогам, змісту та умовам діяльності, які у сукупності дозволяють суб’єкту, більш або менш

успішно, здійснювати діяльність. Цей підхід відображено у працях О. Бондарчук, Н. Воляннюк, М. Дья-ченко, Л. Кандиборич, Л. Карамушки, П. Лушина, В. Моляко, В. Сластьоніна, М. Смульсон, В. Чудакова та ін. (Чудакова, 2016).

У рамках поточного наукового дослідження здійснено аналіз літературних джерел який свідчить, що вітчизняними та зарубіжними психологами досліджувалась проблема *«психологічної готовності особистості до певних видів діяльності»* різних суб'єктів праці (Чудакова, 2016):

– вчителів: готовність особистості вчителя у процесі професійної підготовки (В. Сластьонін); становлення молодого вчителя (С. Максименко, Т. Щербан, психологічна готовність до творчої праці (В. Моляко, майбутніх вчителів до педагогічної діяльності (А. Ліненко), підготовки вчителя-предметника (Л. Долинська);

– студентів: особливості професійної підготовки студентів до майбутньої спортивно-педагогічної діяльності (О. Федик, психологічну готовність особистості до професійно-управлінського самовизначення студентів педагогічних ВНЗ (О. Щотка);

– учнів: навчальної діяльності учнів (В. Верзінь, О. Любчик), трудової діяльності учнів (В. Сериков, Е. Фарапонтова, Р. Чамата), професійного самовизначення та вибору професії учнів та студентів (Г. Костюк, А. Массанов), М. Смульсон, Л. Перепелиця, В. Рибалко, методологічні засади гуманізації (особистісної орієнтації) професійної діяльності та підготовки до неї (Г. Балл), готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності (Н. Побірченко);

– психологів: готовності шкільних психологів до створення психологічного клімату у педагогічному колективі (О. Мешко).

Різних видів професійної діяльності: педагогічної (П. Горностай, О. Винославська, Я. Коломінський, Л. Кондратова, С. Ніколаєнко, В. Сластьонін, О. Тарновська; психологічної (А. Полонніков); пропандистської (С. Муратов); військової (Н. Мухтаров); роботи в органах охорони (Ж. Половникова); спортивної (А. Пуні, Ф. Генів); здійснення професійної діяльності в екстремальних ситуаціях (С. Мул, Л. Нарсесян, В. Пушкін, А. Харін); психологічна готовність персоналу прикордонного контролю до дії в екстремальних умовах (С. Мул); в органах внутрішніх справ (В. Барко, С. Яковенко); психологічна готовність до творчої праці (В. Маляко, І. Воронюк); психологічна готовність безробітного до підприємницької діяльності (Є. Курлюк); до професійної діяльності у сфері торговельного бізнесу (О. Креденцер); психологічна готовність підприємців до про-

фесійної діяльності у сфері торгівельного бізнесу (Л. Карамушка).

Також, вивчались окремі аспекти «психологічної готовності до управлінської діяльності», зокрема, увага приділялась таким напрямкам:

– *вивченню психологічної готовності особистості до управлінської діяльності*: формування психологічної компетентності керівників освітніх організацій (О. Бондарчук); психологічні компетентності керівників закладів освіти до управління змінами (В. Івкін), працівника до керівництва науково-виробничим колективом (В. Скорикова), психологічні детермінанти розвитку особистості менеджера (Г. Юркевич), формування психологічної готовності персоналу освітніх організацій до роботи в конкурентоздатній команді (О. Філь);

– *вивченню рис, якостей, характеристик*: особистісні риси та якості необхідні для ефективного управління школою (Р. Сакурова), взаємовідношення індивідуальних особливостей керівника, якостей його індивідуальності і соціально-психологічних характеристик колективу досліджував (В. Люкін);

– *вивченню знань, вмінь та навичок* формування психологічної готовності, які необхідні для ефективного управління в системі освіти (Ю. Барабаш, О. Бондарчук, В. Бондар, Л. Карамушка, Н. Коломінський, В. Кричевський, В. Маслов, В. Максимова Я. Шкурко та ін.);

– *дослідженню аспектів мотиваційного компоненту*: мотиви управлінської діяльності в системі освіти (В. Максимової), мотивація педагога до підвищення професійної кваліфікації вивчали (Н. Кузьміна, К. Кальницька), фактори мотивації в управлінні та особистість керівника (С. Москвичов), мотивація підприємницької діяльності (Л. Карамушка, Н. Худякова), мотиваційний компонент технології управління процесом самовдосконалення особистості в умовах інноваційної діяльності, інтегральну мотиваційну характеристику психологічної готовності до інноваційної діяльності особистості», оцінними параметрами якої є: направленість мотивації; самоактуалізація; мотивація до самовдосконалення; мотиваційний профіль (Чудакова, 2016);

– *аналізу інноваційних підходів* до професійної підготовки менеджерів освіти (Л. Карамушка);

– *психологічним засадам готовності учасників освітньої діяльності* до управління інноваційними процесами в школі (В. Бочелюк).

Названі вище дослідження зафіксували те, що така готовність, окрім загально-структурних компонентів (мотиваційного, когнітивного, операційного, особистісного тощо), характеризується «насиченням конкретних специфічних компонентів, котрі відтворюють особливості того чи іншого виду діяльності».

Деякі аспекти «психологічних складових (компонентів) інноваційної діяльності» частково виступали предметом спеціального вивчення у дослідженнях зарубіжних дослідників (А. Маслоу, К. Роджерс, Ф. Херцберг, Е. Шостром, та ін.).

Щодо, вітчизняних учених інтерес представляють дослідження де розглядались підходи формування психологічної готовності до діяльності в умовах змін (О. Бондарчук, В. Бочелюк, В. Івкін, Л. Карамушка, М. Москальов, О.Толков, Н. Хмель):

Близьким до предмету нашого дослідження є вивчення вітчизняними вченими проблеми «формування психологічної готовності до діяльності в умовах змін» (О. Бондарчук, В. Бочелюк, В. Івкін, Л. Карамушка, М. Москальов, О.Толков, Н. Хмель), зокрема:

– психологічна підготовка керівних кадрів освіти до діяльності в умовах змін (О. Бондарчук);

– формування психологічної готовності менеджерів середньої освіти до управління змінами в освітніх організаціях (В. Івкін);

– персоналу вищої школи до діяльності в умовах соціально-економічних змін (О.Толков);

– готовності педагогів до роботи в умовах соціально-економічних змін (Н. Хмель);

– технологія підготовки персоналу освітніх організацій до роботи в умовах соціально-економічних змін (В. Івкін);

– підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації (М. Москальов).

Також, нами вивчалось цілісне утворення «*формування психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності*» (Чудакова, 2013; 2022; 2008; 2020; 2016; 2001; 2014; Chudakova, 2017; 2023; 2020; 2022).

У раках якого здійснено:

– вивчення аналізу «генези розвитку науки «інноватика» (новацій → нововведень → інновацій → інноваційного процесу → інноваційної діяльності), у рамках дослідження формування психологічної готовності до інноваційної діяльності (Чудакова, 2016);

– вивчення та аналіз сутності понять і термінів конструкту «формування психологічної готовності до інноваційної діяльності» як психолого-педагогічного феномену («готовність» → «діяльність» → «готовність до діяльності» → «психологічна готовність до професійної діяльності» → «психологічна готовність до інноваційної діяльності») (Чудакова, 2016);

– досліджено інтегральний показник «інноваційність» і авторські методи його оцінювання. Особливості використання і здійснення експертизи «інноваційності особистості», за допомогою авторської анкети-опитувальника «Експрес діагностика інноваційності» (автор, В. Чудакова, 2016), в її валідизації прийняли участь 1677 респондентів (Чудакова, 2013; 2022; 2008; 2020; 2016; 2001; 2014; Chudakova, 2017; 2023; 2020; 2022).

Запропоновано структурно-функціональну модель і векторну модель спільного вивчення умов, чинників і факторів «інноваційності» персоналу освітніх організацій (Чудакова, 2016). Зміст і особливості реалізації «психолого-організаційної технології формування готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності» («Технологія») (автор В. Чудакова), та моделей її реалізації (там само).

Структурно-функціональну модель складається з двох взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих частин, що відповідають дослідженню внутрішніх та зовнішніх умов здійснення інноваційної діяльності, а саме:

– «1. Модель експертизи й корекції організаційно-інноваційного середовища освітніх організацій (зовнішні умови), складовими якої є:

«1.1. Модель експертизи організаційно-інноваційного середовища освітніх організацій»,

«1.2. Корекційна модель створення сприятливого організаційно-інноваційного середовища освітніх організацій» (автор В. Чудакова) (там само);

– «2. Модель експертизи й корекції внутрішньої психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності (внутрішні умови), складовими якої є:

«2.1. Модель експертизи внутрішньої психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності»,

«2.2. Корекційна багаторівнева модель рефлексивно-інноваційного тренінгу, коучингу» (автор В. Чудакова) (там само).

– Кожна з моделей включає основні компоненти: інформаційно-смісловий; діагностично-інтерпретаційний і прогностичний; корекційно-розвивальний.

Таким чином, у процесі аналізу теоретичних основ, наукових підходів, принципів і методів формування психологічної готовності особистості персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності з'ясовано стан розробленості досліджуваної проблеми, а саме:

– виявлено, що досліджувались окремі аспекти і компоненти психологічної готовності до діяльності різних суб'єктів процесу впровадження нововведень в освітню практику;

– з'ясовано зміст і сутність характеристик конструкту «формування психологічної готовності до інноваційної діяльності» як психолого-педагогічного феномену».

З огляду на зазначене вище, зробимо висновок, розв'язання проблеми формування психологічної готовності персоналу організацій до інноваційної діяльності та її науково-методичного забезпечення є соціально значущим і важливим явищем. Водночас, є необхідність вивчення та виявлення системи відповідних ключових чинників і психологічних компонентів, структури їх взаємозв'язків, особистісних детермінант і умов, які сприяють або заважають ефективності інноваційної діяльності, та потребують науково-технологічної корекції.

4. Пріоритетні аспекти дослідження феномену «формування психологічної готовності особистості до інноваційної діяльності», як вищого рівня творчої діяльності.

Розвиток людської цивілізації – це фактично постійне впровадження окремих нововведень, здійснення різноманітних інновацій. Певна частина інновацій є новими, тобто раніше не існувало аналогів таких винаходів і нововведень. Але значно більша її частина – це модифікації вже існуючих типів технологій, форм управління, способів та цілей діяльності.

У першому випадку – абсолютно нових нововведень – проблеми впровадження виникають у сфері самого нововведення, його структури, форм, принципів роботи тощо. У другому випадку, окрім цього, виникають психологічні й організаційні проблеми, пов'язані з необхідністю «зруйнувати» старі форми діяльності, технології, структури управління. Наявна система завжди «опирається» впровадженню новацій, що виявляється у періодичному поверненні до попередніх варіантів і форм діяльності.

Головна причина очевидна – автоматизовані психологічні, управлінські та технологічні стереотипи діяльності вимагають значно менше зусиль ніж будь-яка інновація. Для ефективного здійснення інноваційної діяльності необхідним є підвищення рівня внутрішньої і зовнішньої вмотивованості, значно більший об'єм особистої енергії, приріст ефективності діяльності внаслідок впровадження новацій, як «впливовий імпульс» до використання і засвоєння (до рівня вмінь) нових форм управління і технологій діяльності (Чудакова, 2016).

З'ясовано, що на відміну від організаційно-управлінських і навчально-методичних аспектів інноваційної діяльності особистості персоналу освітніх організацій, психологічні аспекти проблеми процесів впровадження інновацій вивчені недостатньо і потребують поглибленого дослідження. З-поміж основних напря-

мів такого дослідження мають бути, в першу чергу, психологічні закономірності та механізми самозміни, самовдосконалення і самоактуалізації особистості, які забезпечують використання нових форм діяльності та її організації в ході здійснення інноваційних проєктів, внутрішня й зовнішня мотивація особистісних змін, емоційно-почуттєвий, психологічний і функціональний стан людини в ході інноваційної діяльності, що потребують значної додаткової енергії.

У сучасних педагогічних, психологічних, соціально-психологічних, організаційно-психологічних дослідженнях виокремлюються в інноваційній діяльності наступні компоненти: філософський, креативний, мотиваційний, когнітивний, процесуальний, операційний, особистісний, рефлексивний, валеологічний, технологічний, мотиваційний, мотиваційно-орієнтаційний, змістовно-операційний, оцінювальний тощо. Такі підходи, безумовно, розширюють і уточнюють зміст терміну «інноваційна діяльність особистості, розкривають з різних позицій якісні аспекти перебігу такої діяльності (Чудакова, 2016).

Погоджуючись з дослідженнями таких вчених як В. Івкін, Л. Карамушка, Н. Клокар, О. Козлова, К. Макогон, М. Москальов, Н. Хмель та ін. (Івкін, 2010; Карамушка, 2011; Козлова, 1999, 1999; Москальов, 2009; Хмель, 2011; Чудакова, 2016), ми вважаємо за необхідне зосередитись на психологічній складовій кожного такого рівня, розглянути і вивчити їх як цілісну «систему психологічних умов здійснення інноваційної діяльності» в структурі особистості, що значною мірою детермінує ефективність самої інноваційної діяльності персоналу освітніх організацій.

Водночас, з переліченими «внутрішніми» умовами психологічного аналізу й дослідження потребує система «зовнішніх» соціально-психологічних і організаційно-управлінських чинників ефективності інноваційної діяльності персоналу освітніх організацій. При цьому, окремої уваги потребує взаємодія внутрішніх і зовнішніх психологічних умов і чинників, що впливають на інноваційну діяльність, зокрема як окремі її складові (Чудакова, 2016).

Для цього доцільно використати, системний підхід, який є одним із напрямів методології наукового пізнання і соціальної практики, його сутність полягає в тому, що об'єкти розглядаються як система; системний підхід орієнтує дослідника на розкриття цілісності об'єкта, виявлення різноманітних типів зв'язків у ньому і зведення їх в єдину теоретичну картину.

За визначенням В. Афанасьєва, сумативні системи, взаємозв'язки елементів яких не призводять до нових якостей системи. Цілісну систему він визначає «...як сукупність компонентів, взаємодія яких породжує нові (інтегративні, системні) якості, які не притаманні її твірним».

Під педагогічною системою Т. Шамова, Т. Давиденко і Г. Шибанова розуміють як «соціально обумовлену цінність і взаємодіючих на основі співробітництва між собою, навколишнім середовищем і її духовними і матеріальними цінностями учасників педагогічного процесу, спрямована на формування і розвиток особистості».

За характеристичними ознаками педагогічні системи розрізняються: відкриті (за характером взаємодії із зовнішнім середовищем), реальні (за походженням), соціальні (за субстанціональною ознакою), складні (за рівнем складності), динамічні (за ознакою змінності), ймовірнісні (за способом детермінації), цілеспрямовані (за наявності цілей), самокеровані – самоврядні (за ознакою керованості) (Сергеєва, 2000; Шамова, Давиденко, 2002; Чудакова, 2016).

Педагогічні системи є відкритими, тому що між ними і навколишньою дійсністю відбуваються інформаційні процеси. Слід наголосити і на їхній динамічності, яка проявляється у постійній змінності. Освітня організація розглядається як складна соціально-педагогічна система, яка інтегрує різноманітні освітні системи (Островерхова, 2000, 2008; Чудакова, 2016).

Центральним елементом будь-якої педагогічної системи є особистість. Автори (Б. Вульф, В. Іванов) підкреслюють, що особистість, таким чином, є продуктом життєдіяльності людини в людському суспільстві. Ті чи інші якості особистості тісно пов'язані з психологічними чинниками (мотивами діяльності, потребами тощо), які використовують в процесі формування особистості (Чудакова, 2016).

У процесі дослідження, з позиції методології системного підходу, всю сукупність внутрішніх і зовнішніх умов і чинників, що впливають на ефективність інноваційної діяльності особистості персоналу освітніх організацій розглядаємо як систему – сукупність елементів, що закономірно інтегровані в цілісність, із якої без втрат не можна вилучити жодну із її складових (Чудакова, 2016).

Логіка першого кроку нашого наукового дослідження, передбачає, послідовний системний аналіз складових «інноваційної діяльності». Зазначені раніше складові згідно з теорією діяльності, філософськими та педагогічними теоріями – це спроби виявити і змістовно визначити складові системи (умови й чинники).

З позиції системного аналізу різні теорії не протистоять, а доповнюють одна одну – це лише «погляди» на єдину проблему змісту й структури інноваційної діяльності персоналу освітніх організацій у різних площинах, наукових парадигм чи особистих уподобань теоретиків. Кожна теорія – це комплекс окремих термінів, змістовно поєднаних авторами теорій для пояснення процесів у сис-

темі, прогнозування та управління нею. На відміну від фізичних систем, де теорії більшою мірою відображають дуже стійкі й повторювані процеси, психологія та педагогіка вивчають імовірнісні, часто не передбачувані психологічні процеси та закономірності. Тому не можна надавати переваги жодній з теорій інноваційної діяльності (там само).

Логіка другого кроку системного підходу – це системний синтез головного, повторюваного, стійкого, корисного у цій теорії. Але на відміну від суто семантичного чи логічного поєднання різних теорій (що часто породжує «еклектичне поєднання» несумісних змістів, чим шкодить дійсному пізнанню об'єкта), системна методологія передбачає емпіричну перевірку, тобто вимірювання чинників, властивостей об'єкту та наступний статистичний аналіз для оцінки фактичного впливу факторів і умов, на які вказують теорії. Частина з теоретичних конструктів, вдалих на рівні семантичному, виявляються зайвими з прагматичної точки зору – не корелюють з цільовими показниками, не входять до системотворювальних факторів тощо. Тому концепція об'єкта дослідження за системною методологією включає лише емпірично підтверджені структурні компоненти системи (там само).

Продовжуючи розгляд проблеми інноваційної діяльності на психологічному рівні, запропоновано наступну логіку дослідження, що допускає емпіричну перевірку і може бути доповнена й уточнена у процесі нашого дослідженнями. Ефективність інноваційної діяльності (як інтегральний показник) у першому наближенні – це системний ефект взаємодії праксиологічної, гносеологічної (когнітивної), аксіологічної та афективної складових особистості.

У цьому контексті робочий термін «інтегральний показник ефективності інноваційної діяльності» деталізується через вимірювання та статистичну інтеграцію наборів якісних показників кожної зі складових особистості (на рівні внутрішніх умов), що в подальшому забезпечує можливість оцінки ефективності інноваційної діяльності особистості (там само).

В гносеологічному (когнітивному) аспекті – якість відповідних знань в учнів і персоналу освітніх організацій – глибина, системність, міцність, самостійність, усвідомленість, дієвість; розвиток мислення – діалектичність, проблемність, аналітичність, здатність до рефлексії.

У праксиологічному аспекті – рівень навчальних вмінь і навичок учнів і майстерність використання інноваційних технологій персоналом освітніх організацій.

В аксіологічному аспекті – розвиток ціннісних систем учнів, самореалізація учнів і персоналу освітніх організацій тощо.

В афективному аспекті – підвищення рівня задоволеності учнів навчанням і професійною діяльністю персоналу освітніх організацій, покращання стосунків і взаємодії на рівнях «персонал - персонал освітніх організацій, «персонал освітніх організацій-учень», «учень-учень».

Зовнішні фактори, що впливають на інноваційну діяльність, мають психологічну природу і можуть бути виміряні й використані як показники ефективності складової змісту робочого терміну «інтегральний показник інноваційної діяльності» на організаційному рівні (зовнішніх умов) (Чудакова, 2016), насамперед:

1) *в аспекті* проектування інновацій – поділ загального обсягу робіт з впровадження нововведень на етапи, дії, операції та алгоритмічність, технологічність і керованість розроблених послідовностей впровадження;

2) *в аспекті* функціонування – поліпшення змісту, методів, дидактичних засобів та організації процесів навчання;

3) *в аспекті* керівництва – досягнення більшої самостійності персоналу освітніх організацій, оптимізація відносин у системах управління, попередження й усунення потенційних конфліктів внаслідок інноваційних дій, швидке узгодження взаємодій осіб і рівнів організації з урахуванням нових технологій навчання;

4) *в часовому аспекті* – високий темп здійснення інноваційних змін на організаційному рівні, ситуативно-динамічний пошук і вилучення внутрішніх і зовнішніх бар'єрів інноваційної діяльності (Чудакова В., 2016).

Зазначено, що «за головними положеннями теорії систем внутрішні закономірності функціонування будь-якої системи мають відносно більший пріоритет порівняно з зовнішніми. Особистість новатора/інноватора, що досягла стану готовності до інноваційної діяльності починає функціонувати і досягати реального впровадження педагогічних інновацій не тільки і не стільки під впливом зовнішніх чинників (фінансування, керівники, методична допомога тощо), а завдяки «внутрішнім» чинникам і інколи всупереч тиску зовнішніх.

Отже, теоретично, на психологічному рівні розгляду, *основним завданням підготовки особистості* персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності має стати *формування внутрішньої психологічної готовності* до її здійснення, а всі зовнішні фактори необхідно розглядати як важливі, проте другорядні модулятори, що сприяють або заважають індивідуальній інноваційній діяльності персоналу освітніх організацій.

Для забезпечення більш прийнятних можливостей емпіричного вивчення «психологічної готовності особистості персоналу освітніх організацій до іннова-

ційної діяльності», важливо використати цей термін у контексті методології системних досліджень та теорії психометрики.

«Психологічна готовність до інноваційної діяльності» розглядається як інтегруючий показник рівня розвитку інноваційної тенденції персоналу освітніх організацій, що поєднує значущі для прискореного впровадження нововведень компоненти раніше зазначених складових особистості. Досягнення *максимуму психологічної готовності до інноваційної діяльності* персоналу освітніх організацій – це стан особистості, за якого ключові внутрішні детермінанти ефективності інноваційної діяльності досягли досить значного рівня, який виключає руйнацію інноваційної діяльності. Визначення таких компонентів і оцінка необхідних їх рівнів посідає одне із чільних місць у нашому дослідженні (Чудакова, 2016).

Психологічна готовність до інноваційної діяльності суб'єктивно сприймається як легкість здійснення педагогічного процесу та інших супутніх інноваційних дій. *Неготовність до інноваційної діяльності* – у випадку виникненні стану опору, незадоволеності, емоційного відхилення діяльності в новому стилі та інноваційними засобами. Психологічна готовність «накопичується» у процесі виникнення особистих спроб використати нові педагогічні технології та відображається (суб'єктивно в самооцінка і об'єктивно в діях) як позитивні зміни упевненості виконання інноваційних дій.

Отже, необхідно розрізняти складову «психологічної готовності до інноваційної діяльності», обумовлену взаємодією базових особистісних факторів (конституційних і особистісних рис тощо), і частину, що набувається шляхом «тренінгу» внаслідок багаторазового повторення (тренування) персоналом освітніх організацій інноваційних педагогічних дій.

У найбільш абстрактному розумінні *психологічна готовність до інноваційної діяльності* є високою ймовірністю ефективного здійснення будь-яких педагогічних дій безвідносно до змісту предмета або конкретних завдань управління, виховання і навчання. Відповідно *теоретичне формулювання завдання дослідження* факторів інноваційної діяльності полягає у з'ясуванні чинників і умов, які найбільшою мірою підвищують ймовірність досягнення максимальної ефективності інноваційної діяльності. *На рівні емпіричного дослідження завдання* формулюється через пошук емпіричних корелятивів ефективності інноваційної діяльності як *на рівні поверхневих показників*, так і на рівні латентних факторів особистості (Чудакова, 2016).

Особливо важливим теоретичним аспектом вирішення проблем здійснення інновацій ми вважаємо дослідження психологічної готовності особистості до

інноваційної діяльності не тільки на *статичному* (кореляційно-факторний аналіз детермінант і їх структур), а й на *динамічному* рівні (аналіз психологічних закономірностей адаптації до нових форм діяльності в ході підготовки до здійснення і самої інноваційної діяльності). Компоненту *психологічної готовності особистості до інноваційної діяльності «статичного рівня»* ми визначаємо як «базовий інноваційний потенціал», а частину *психологічної готовності «динамічного рівня»* як процес «нарощування» наявного інноваційного потенціалу, ймовірності загальної ефективності впровадження нововведення (там само).

Одже, важливість вивчення динамічного аспекту психологічної готовності зумовлена, насамперед, тим, що особистість є складною адаптивною системою, здатною до значної, а інколи й радикальної, свідомої перебудови внутрішніх компонентів заради здійснення практичної діяльності за інноваційними алгоритмами з використанням нових засобів. Процес засвоєння інноваційних складових спочатку супроводжується створенням особливого психологічного *стану прагнення до змін*, який сприяє автоматизації окремих інноваційних дій і поступовому досягненню майстерності їх виконання у випадку багаторазового використання (там само).

«Формування психологічної готовності особистості персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності» ми визначили як процес поступового розвитку особистості з метою підвищення ймовірності високої ефективності використання інноваційних засобів і нових педагогічних технологій, зокрема: – цілеспрямованого формування спеціальних технічних вмінь, надання знань про сутність, форми й алгоритми нових педагогічних методів; – мотивування педагогічної діяльності з використанням інноваційних підходів і методів; – використання психологічних закономірностей, що внутрішньо детермінують перебіг інноваційної діяльності на рівні рис особистості, структур і латентних факторів; – динамічно-ситуативного аналізу і коригування значущих для досягнення ефективності інновацій складових процесу навчання і здійснення інноваційної діяльності персоналом освітніх організацій; – забезпечення послідовного і ситуативного усвідомлення персоналом освітніх організацій можливостей використання різноманітних факторів, умов і стратегій поліпшення інноваційної діяльності (там само).

Запропонований загальний погляд на зміст *психологічних аспектів проблеми інноваційної діяльності особистості* персоналу освітніх організацій призначено для органічного поєднання в єдиному контексті засобів теоретичного й емпіричного підходів у вивченні проблем інноваційної діяльності на базі систем-

ної методології, компонентно-структурного і динамічного аналізу проблем та інших спеціальних вимог до психологічних досліджень. Поряд з процедурами дослідження щодо вивчення психологічних закономірностей такий підхід дозволяє чітко визначити зміст програм психологічної підготовки для формування психологічної готовності особистості персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності, місце різних форм їх навчання (лекційних, тренінгових, психотерапевтичних) у загальній технології експертизи і корекції складових інноваційної діяльності (там само).

Термін «інноваційність» – це позначення інтегрального рівня тенденції, інтенсивності й активності персоналу освітніх організацій при здійсненні інноваційної діяльності розглядається як *окрема риса особистості*, потенціал успішності нововведень, а *на емпіричному рівні* – як вектор у багатомірному просторі властивостей особистості. Використання такого *робочого терміну* необхідне як *проміжний, допоміжний крок* між теоретичними й емпіричними складовими дослідження і зумовлене тим, що більшість теоретичних конструктивів, внаслідок їх абстрактності та високого рівня узагальненості, *неможливо виміряти безпосередньо*.

«Інноваційність» особистості персоналу освітніх організацій – це інтегральна характеристика особливостей його інноваційної діяльності, яка значною мірою охоплює зміст визначеного раніше терміну «інтегральний показник ефективності інноваційної діяльності» (теоретично можлива сукупність об'єктивних показників ефективності).

У нашому дослідженні «інноваційність» використовується як *цільовий параметр*, а всі інші прогностичні показники розглядаються як фактори, чинники й умови рівня «інноваційності» персоналу освітніх організацій. Дослідження спрямоване на вивчення впливу систем «внутрішніх» і «зовнішніх» факторів на цей показник.

Певне звуження змісту «інноваційність» надає можливість його виміру (подібно до інших рис особистості) в умовах освітньої організації безпосередньо учасниками педагогічного процесу. *Запропонований термін стає дієвим інструментом самостійної експертизи й коригування процесів інноваційної діяльності* і, одночасно, відтворює зміст загальної психологічної теорії перебігу інноваційної діяльності та її детермінації на рівні особистості.

З метою здійснення експертизи (діагностика, оцінювання, прогнозування) інтегрального показника «інноваційність» особистості, нами розроблено і впроваджено авторську анкету-опитувальник «Експрес діагностика інноваційності» (В. Чудакова, 2016), в її валідазації прийняли участь 1677 респондентів

(Чудакова, 2013; 2022; 2008; 2020; 2012; 2019; 2021; 2016; 2001; 2014; Chudakova, 2017; 2023; 2020; 2022).

Таким чином, «інноваційність» ми розглядаємо як окремий вектор, інтегруючого зміст сукупності показників ефективності інноваційної діяльності, та використаний як цільовий показник, що має бути *максимізований* використанням емпірично виявлених його зв'язків з іншими складовими особистості та закономірностей її функціонування в ході інноваційної діяльності. Використання такого загального підходу до розв'язання проблеми дослідження уточнює місце і значущість змістовних складових здійснення інновацій конкретних груп факторів в системах зовнішніх і внутрішніх умов, чинників, що детермінують інноваційну діяльність.

До найважливіших *зовнішніх умов* інноваційної діяльності ми відносимо: загальну психологічну культуру керівників і співробітників освітньої організації; рівень розвитку колективу і його соціально-психологічні характеристики; організаційну етику і домінуючу систему цінностей; організаційно-управлінські фактори (системи офіційних і неофіційних відносин) і особливості освітньої організації; участь організації в інноваційних проектах; мотиваційне середовище і систему стимулювання інноваційної діяльності тощо.

До ключових *внутрішніх умов*, що забезпечують ефективність інноваційної діяльності віднесено: систему конституційних, індивідуальних та особистісних рис; рівень загальної психологічної культури персоналу освітніх організацій; характер особистої мотивації до інноваційної діяльності; широту і якість репертуару педагогічних прийомів і засобів; рівень особистої педагогічної майстерності; спрямованість персоналу освітніх організацій на саморозвиток, самореалізацію і самоактуалізацію; готовність до змін змісту, алгоритмів та прийомів власної діяльності тощо.

Зазначений підхід до вивчення системи умов інноваційної діяльності особистості важливо доповнити вимогами про необхідність двох *рівнів вивчення проблеми: загального та індивідуального*. Науково обґрунтована й практично значуща система експертизи й корекції організаційно-інноваційного середовища (зовнішні умови) і внутрішньої психологічної готовності особистості персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності (внутрішні умови), що є складовими «психолого-організаційної технології формування готовності особистості персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності», мають передбачати спеціальну психологічну підготовку особистості з використання психологічних закономірностей інноваційної діяльності, що супроводжують впровадження

новацій/інновацій, так і специфічні, індивідуальні психологічні особливості окремих представників персоналу освітніх організацій. Відповідно до вимог системного підходу дослідження *статичного аспекту* (компоненти і структура складових) інноваційної діяльності необхідно доповнити вивченням *динаміки розвитку системи* (особистості персоналу освітніх організацій) в ході спеціальної психологічної підготовки та психологічного супроводу інноваційної діяльності.

Таким чином, *інноваційна діяльність* – це складна системна психолого-педагогічна і організаційна проблема, яка базується на методології багатомірних системних досліджень, основі програми спеціальної психологічної підготовки та психологічного супроводу формування психологічної готовності до інноваційної діяльності особистості персоналу освітніх організацій.

Отже, аналіз даних дослідження можливостей різноманітних моделей психологічних досліджень визначив як найбільш прийнятну для вивчення проблеми особистісної детермінації «інноваційності» наступну послідовність:

- 1) емпірична побудова інтегрального показника «інноваційності», як цільового параметра;
- 2) психодіагностичне дослідження особистісних рис, мотивів, потреб й інших показників, що виступили у якості прогностичних змінних;
- 3) аналіз «інноваційності» у просторі базових рис особистості; виявлення і визначення рівнів і тенденції «інноваційності»;
- 4) порівняльний аналіз структури особистісних відмінностей у особистості персоналу освітніх організацій з підвищеною і зниженою «інноваційністю»;
- 5) розробка змісту спеціальної психологічної підготовки і тренінгу на основі інформації про особистісні чинники «інноваційності».

3.3. Афективні прояви з погляду психології особистості

Розвиток психології особистості в Україні є важливою галуззю в сфері психологічних досліджень та практики. Україна має багату історію в галузі психології, і психологія особистості є одним з центральних напрямків досліджень. «Яким би не був об'єкт психологічних досліджень, його предметом, так чи інакше, в тій чи тій мірі, завжди є особистість. Психологія може звертатись до найрізноманітніших проявів психічної активності, досліджувати ймовірні форми поведінки, витоки уявлень і переконань, однак усі ці та будь-які інші аспекти являють собою грані цілісності, якою є особистість» (Гене́за поняття «особистість»..., 2020, с. 4).

Глобальні трансформації, що відбуваються в сучасному суспільстві, зумовлюють підвищену увагу до особистості. Нестабільна соціально-політична та економічна ситуація, швидко-плинні умови життя, різноманіття ідеологічних установок, плюралізм думок, політичних пристрастей вимагають від особистості постійного самовизначення та самовдосконалення.

Проблему особистості за своєю практичною і теоретичною значущістю вважають однією з фундаментальних у сучасній психології. Дослідники психологічної галузі сьогодні активно розглядають питання становлення і розвитку особистості в сучасних реаліях. Значний інтерес до цих аспектів зумовлений стрімкими соціальними та культурними змінами у сучасному суспільстві, що мають відчутний вплив на світогляд людей.

Наукові дослідження в галузі психології особистості охоплюють широкий спектр, включаючи формування та розвиток особистості, ідентичність, самооцінку, мотивацію, саморегуляцію та психологічне благополуччя. В сучасній психології набули розвитку різні напрямки та школи. Поряд із психологією діяльності, яка донині зберігає провідні свої позиції, активно розвивається гуманістична, соціокультурна, генетична, когнітивна, поведінкова та інші напрямки психології, в кожному з яких поняття «особистість» набуває певної специфічної конкретизації.

Розвиток психології особистості є активним процесом, який зосереджується на вивченні, розумінні чинників, які впливають на розвиток і функціонування особистості та досліджує такі аспекти, як:

✓ Психологічні детермінанти особистісного розвитку: вивчення впливу генетичних, біологічних, психологічних і соціокультурних чинників на формування та розвиток особистості.

✓ Особистісні характеристики: вивчення рис особистості, таких як темперамент, характер, стиль мислення, мотивація, цінності, самооцінка та інші атрибути, які формують індивідуальну унікальність кожної людини.

✓ Розвиток особистості: вивчення процесу розвитку особистості протягом життя, включаючи формування особистості в ранньому дитинстві та підлітковому віці, зміни під час дорослішання та старіння.

✓ Самосвідомість та самовизначення: вивчення своїх потреб, цілей, цінностей, а також процесу самовизначення і самореалізації.

✓ Міжособистісні відносини: вивчення та розуміння міжособистісних конфліктів, формування соціальних зв'язків.

✓ Психологічне благополуччя: дослідження чинників, які сприяють психологічному благополуччю, задоволенню життям та загальному самопочуттю.

Загальна характеристика постановки проблеми особистості в українській психології об'єктивно визначилася, по-перше, соціальними умовами розвитку психологічної науки в нашій країні, по-друге, наявністю в ній різних шкіл і напрямків, по-третє, співвідношенням методологічного, теоретичного та емпіричного рівнів дослідження, яке по-різному складалося на різних етапах розвитку української психології (Генеза поняття «особистість»..., 2020, с. 67).

Одним з визначних досягнень психології особистості є розробка інтегративних підходів до вивчення особистості, що поєднують у собі різні теоретичні підходи та методи, які дозволяють краще розуміти складність та багатогранність людської особистості. Кожен із наукових підходів має власний погляд на існування, розвиток та мотивацію особистості. В одному ключі особистість розглядається як психологічне утворення, що має мотивуючі й інтегративні функції та від початку онтогенезу здійснює регулятивний вплив на поведінку й психічний розвиток. Інший підхід розглядає особистість як систему прижиттєво сформованих властивостей, що є наслідком соціального життя, а особистість виступає як психологічний осередок зв'язування стосунків, як центр системи розвинутих соціальних комунікацій (Копець, Гордієнко, 2013, с. 22).

У вітчизняній психології вивчення особистості базується в основному на культурно-історичному підході, відповідно до якого особистість є продуктом суспільних відносин (Карпенко, 2018, с. 656). Українська психологічна наука зосереджена на вивченні та розумінні особистісних особливостей, механізмів самовиявлення та саморозвитку особистості. Вона базується на принципах класичної й сучасної психологічної теорії, а також враховує специфіку української культури та соціального контексту. «Особистість є особливою за своєю змістовою та функціональною сутністю системною властивістю, яка набува-

ється людиною на певному етапі культурного розвитку у багатовимірних діяльнісно-комунікативних відносинах із собою (власним внутрішнім світом) та онтологічно «Іншим» (позаособовим, безособовим, надособовим)» (Синергетичний підхід..., 2023, с. 245). Як відкрита система, «...особистість здійснює активну орієнтацію у культурних контекстах, суб'єктивує семіотичні світи культури, асимілює їх у свій внутрішній світ та транслює в подальшому власну суб'єктивність назад у культуру, змістовно збагачуючи таким чином її контекстуальні смислові поля». Результатом цих процесів стає розвиток особистості та зростання рівня складності її системної організації (Тітов, 2020, с. 164).

Становлення поняття «особистість» в українській психології, як зазначає В.В. Турбан, «базується на системі теоретико-методологічних підходах, серед яких: *по-перше*, історичний підхід, за яким і феномен особистості і поняття «особистість» розглядаються як відображення культурно історичного процесу; *по-друге*, герменевтичний підхід, за яким соціокультурні прояви особистостей різних епох і трактування поняття «особистість» є конкретно-історичним, по суті, ситуативним з історичного погляду; *по-третє*, дискурсивний підхід, за яким онтологічний вимір трактовок особистості і тлумачень поняття «особистість» зміщується до мовної площини» (Цілісний підхід у психології..., 2021, с. 6). Особистість є історичним поняттям, яке виникає на певному етапі соціокультурного розвитку та відображає відповідні тенденції. У своїх наукових працях В.В. Турбан виокремлює деякі «історичні витоки соціокультурного становлення уявлення про особистість, такі як: антична естетика (образ «героя» як взірць і приклад для наслідування); антична філософія (стоїцизм, за яким особистість має стійко сприймати й долати всі випробування); християнська антропологія (елементи античної естетики, акцентуючи увагу на богоподібності людини) та романтична естетика (особистість має бути наділеною емпатією та вміннями демонструвати свої почуття). Оскільки українська культура базується на романтичному базисі, то згадані уявлення мають важливе значення саме для українського уявлення про «особистість»» (там само).

Розвиток особистості є результатом діалектичної взаємодії середовища, спадковості й активної діяльності людини. Динамічність і стійкість особистості дають їй змогу бути незалежною від безпосередніх впливів ззовні, змінювати середовище відповідно до своїх намірів і планів, створювати умови для власного розвитку (Костюк, 1989).

Особистість є психічний індивід з усіма його самобутніми особливостями. «... немає особистості без психіки .... Психічні явища органічно вплітаються в

цілісне життя особистості, оскільки основна життєва функція всіх психічних явищ і процесів полягає в регуляції діяльності людей» (Рубинштейн, 1976, с. 244-245). Відомий український вчений С.Д. Максименко підкреслив, що природа людської психіки – особистісна, що це «вищий рівень розвитку буття, наділений рефлексією і тому здатний відображати інше буття і самого себе» (Особистість у розвитку..., 2015, с. 9).

Психологічне вчення про особистість розгорталося в загальному руслі філософії та культури постмодерну. Сучасні тенденції досліджень особистості орієнтовані на ґрунтовні розробки психологічних основ самодетермінації особистості (Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, Л.З. Сердюк), самоорганізації, здатності до власного розвитку та активності, розкриття особистісного потенціалу та соціальної адаптації (В.Ф. Моргун, В.В. Турбан, В.В. Бушанський).

Сучасні дослідження особистості, як зазначає Л.З. Сердюк, «спрямовані на розвиток її особистісного потенціалу, визначеності життєвих цілей, перспектив, цінностей та автономії, що сприяє актуалізації та розкриттю внутрішніх ресурсів особистості, забезпечує самостійність вибору та допомагає протидіяти негативному впливу середовища» (Генеза поняття «особистість»..., 2020, с. 58). Водночас психологічні дослідження мають базуватися і на певних етичних принципах, базованих на ставленні до людини як до цінності.

Український дослідник В.В. Бушанський говорить про особистість як поняття, яке наповнене етико-естетичним сенсом, а не як про загальний термін. «На відміну від особи, котра самовизначається в соціальному та природному середовищі, на основі засвоєних соціальних норм, особистість сприймає соціальні норми критично і самовизначається у своїй діяльності, базуючись на власних етичних переконаннях і керуючись власними естетичними судженнями» (там само, с. 32). Актуалізація етико-ціннісного уявлення про особистість сприятиме поглибленню зв'язків між різними психологічними напрямками та школами, уможливлючи обмін результатами дослідження, що в перспективі збагачуватиме розуміння особистості (Цілісний підхід у психології..., 2021, с. 8).

Таким чином, позиція, за якою особистість є суб'єктом соціальної діяльності й саморозвитку, стає об'єднавчим стрижнем для вивчення взаємодії біологічних, соціальних і когнітивних детермінант родового способу функціонування людини. «В нормі існує ядро особистості, яке відповідає істинному «Я» (Winnicott, 1963, с. 341).

Сучасність, у якій сьогоднішня особистість творить себе, стає дедалі більш швидкою, гнучкою, експансивною, випадковою. Вона втрачає свою колишню важкість, твердість, щільність та системність (Bauman, 2000).

Особистість – це здійснення процесу життя у вільному, соціально-інтегрованому індивіді, наділеному духовним початком (May, 1992). Особистість – це «вершина» усієї структури людських властивостей.

Загалом, розвиток психології особистості в Україні є активним та постійно зростаючим процесом, який відображає інтерес до вивчення людського досвіду, психологічного розвитку та самореалізації.

Складною і важливою частиною психології особистості є емоції. Вони виникають як реакція на певні події, стимули або ситуації і супроводжуються фізіологічними змінами, психологічними проявами та виразами. Емоції впливають на формування особистісних рис, поведінкових здібностей, міжособистісних відносин, самооцінки та інших аспектів особистості.

Концепт емоцій займає центральне місце в усіх сферах життя людини. Емоції відіграють важливу роль у функціонуванні людини, в її міжособистісній та індивідуальній поведінці. Вони регулюють напрям активності людини, є незамінні в міжособистісних відносинах, кар'єрі, сім'ї, для нас самих і нашої взаємодії з середовищем.

Емоції є важливим елементом нашого життя, оскільки вони допомагають нам розуміти світ, регулювати наші взаємини з іншими людьми та керувати своєю поведінку. Крім того, емоції корисні для нашого фізичного та психічного здоров'я, оскільки вони впливають на наші звички та фізичну активність, відображають наш внутрішній стан, який пов'язаний з думками, почуттями, бажаннями та потребами. Емоцій відіграють важливу роль у становленні та розвитку особистості, а саме:

- Мотивація та навчання. Емоції впливають на мотивацію особистості та стимулюють її поведінку. Позитивні емоції, такі як радість, задоволення та захоплення, збільшують інтерес до навчання, сприяють активному залученню до процесу навчання та досягненню кращих результатів.

- Соціальна комунікація. Емоції допомагають проявляти свої потреби, почуття та наміри. Вони є основою для емоційного виразу, який сприяє взаєморозумінню та взаємодії з іншими. Здатність проявляти та розуміти емоції інших сприяє розвитку емоційного інтелекту та емпатії.

- Регуляція поведінки. Емоції відіграють важливу роль у регулюванні поведінки та прийнятті рішень. Наприклад, страх може викликати реакцію уникнення небезпеки, а гнів – стимулювати дію для зміни незадовільної ситуації. Емоційна регуляція допомагає контролювати та адаптувати поведінку відповідно до обставин.

•Формування самосвідомості та саморозвиток. Емоції допомагають краще розуміти себе, свої потреби, бажання та цінності. Вони можуть слугувати ознаками того, що для нас важливо і в чому ми потребуємо змін. Емоційна свідомість допомагає займатися саморефлексією, самоаналізом та саморозвитком, що сприяє особистісному зростанню та самоствердженню.

Як вважає В. К. Вілюнас, значення цієї проблеми навряд чи потребує обґрунтування. «Які б умови та детермінанти не визначали б життя і діяльність людини – внутрішньо, психологічно дієвими вони стають лише в тому випадку, якщо їм вдається проникнути в сферу його емоційних відносин особистості, переломити і закріпитися в ній. Констатуючи в людині упередженість, без якої немислимий жоден активний його крок, емоції з усією очевидністю виявляють свій вплив у сім'ї, в пізнанні та мистецтві, в педагогіці та клініці, в творчості та душевних кризах людини» (Вілюнас, 1984, с. 8).

Ми дійсно багато знаємо про емоційну поведінку особистості. Цілком достатньо, щоб відповісти на найголовніші питання щодо ролі емоцій у розвитку та становленні особистості. Більшість емоцій допомагають та мобілізують особистість займатися тим, що є важливим у її житті. Але іноді емоції можуть створювати певні проблеми (Ekman, 2007; Психология эмоций, 1984).

Емоції – внутрішній рух (реакція), які викликані зовнішніми обставинами або ситуацією та сприймаються нами відчуттями, передаючи інформацію до нашого мозку. Такі емоція, як радість, страх, гнів або наснага дуже швидко запускаються та викликають наші фізичні реакції й поведінку. Реакція тіла одразу ж проявляє наші емоції. Реакції людини мають своє пояснення з точки зору фізіології роботи організму, а саме фізичні процеси стимулюють нашу нервову та гормональну систему, які в свою чергу породжують м'язову реакцію та зміни в серцевому ритмі й диханні. Усі емоційні реакції, як правило, супроводжуються прихованими думками, які бувають часто інтенсивними та неконтрольованими, і все це викликає рефлекторну поведінку.

Чому ж виникає невідповідна емоційна реакція? Чи можна повністю зруйнувати тригер емоції так, щоб ми не відчували гнів? Чи можна змінити емоційну реакцію? Якщо ми не можемо змінити нашу емоційну реакцію на тригер, то чи не можемо ми послабити її силу, щоб не реагувати на подію невідповідним чином?

Порушення емоційної сфери є перешкодою до повноцінного відновлення здоров'я особистості, знижують якість її життя, сприяють погіршенню працездатності та ускладнюють соціальну адаптацію. Разом з тим ми можемо стверджувати, що психологічна гнучкість, і в меншій мірі стійкість (наполегливість в

зусиллях і сталість інтересу) можуть бути важливими чинниками психологічної стійкості до проблем психічного здоров'я.

Тому, однією з умов високого рівня розвитку та становлення особистості має бути стабільність та різноманітність її емоційного світу. Досягти цього здатна лише емоційно стійка особистість, яка відчуває себе впевнено та спокійно у будь-якій ситуації.

Отже, одним із головних аспектів здорового психологічного розвитку особистості в сучасному світі, є розуміння важливості зберігати та розвивати своє емоційне благополуччя. Емоційне здоров'я виступає характеристикою цілісної особистості, основою якого є повноцінний та гармонійний розвиток й функціонування людини протягом всього життєвого шляху.

До фундаментальних проблем психології особистості Л. Первін і О. Джон відносять розвиток філософських уявлень про людину, дослідження співвідношення зовнішніх і внутрішніх причин поведінки та їх узгодження в різних ситуаціях і в часі, зв'язок поведінки з поняттям Я, уточнення сфери дії несвідомого, взаємодію пізнання, афекту і зовнішньої поведінки, співвідносний характер впливу на поведінку минулого, теперішнього і майбутнього (Pervin, John, 2001, с. 538, 539).

Будь-яке психологічне явище варто вивчати в його функціональному аспекті. Використовуючи цей методологічний принцип вивчення афективних явищ, ми перш за все маємо ставити певні запитання: навіщо нам потрібні почуття та емоції? Що являє собою ситуації, в якій виникають почуття та емоції? Яку роль ці явища відіграють у поведінці особистості? (Claparede, 1928, с. 106).

В історії психології домінувала традиція відокремлення емоційних процесів в окрему сферу, що протиставляється сфері пізнання в принциповому розрізненні, наприклад, розуму та серця, почуттів та пізнання, інтелекту та афекту. Коло психічних явищ, які відносяться до тієї чи іншої теорії класу емоційних, є не що інше, як об'єкт цієї теорії, від якого значною мірою залежить багато її особливостей. Очевидно, що теорії, які наділяють афективністю будь-який психічний процес (В. Вундт, Н. Грот, С. Рубінштейн), і теорії, для яких афективний стан – особлива подія, що означає, що в нормальному перебігу психічного процесу відбулося деяке відхилення (Ж.-П. Сартр, П.В. Сімонов), відрізняються не лише вирішенням питання про те, що слід відносити до емоцій (Сутність і проблема психології..., с. 3-4).

Якщо розглядати емоції як ізольовані реакції на певні впливи, природньо виникає питання про те, чи ці реакції виявляють деякий тимчасовий розвиток,

або ж залишаються без зміни. Це питання розглядалося В. Вундтом, проте лише щодо специфічного класу емоцій, які отримали в його концепції назву афектів (оскільки вони є реакціями, що мають незалежний та самостійний розвиток). Вундт вважає, що цей розвиток полягає як у кількісній, так і якісній зміні емоційного переживання і що специфічний характер, «форма» цієї зміни власне і відрізняє один афект від іншого. Досягнувши стадії афекту, емоційний процес підпорядковується не зовнішнім впливам, а саме «формі» цього афекту, що він має пройти, поступово згасаючи чи призводячи до формування вольового спонукання (Психологія емоцій, 1984, с. 21).

Пригнічені спогади та пов'язані з ними афекти стали центральним об'єктом психоаналітичного вивчення. Теорія З. Фрейда та психоаналіз в цілому стосувалися, перш за все, негативних афектів. Негативний афект може обмежувати функції «Я». Кожен афект має свою історію та пов'язаний з тими чи іншими проблемами у житті індивіда. Наприклад, емоція, яка у минулому була пригніченою, згодом сприймається як небезпечна. «Пригнічені емоції не зникають. З часом вони обов'язково проявляться в більш неприйнятному вигляді» (З.Фрейд). Пізніше З. Фрейд прирівнював афекти до психічної енергії як джерело мотивації.

Психоаналітична література розрізняє три аспекти афекту – енергетичний компонент інстинктивного потягу (заряд афекту), процес розрядки і сприйняття остаточної розрядки (відчуття або почуття емоції). Розрядка і чуттєві компоненти розглядаються просто як вираження емоцій. Заряд афекту пов'язаний з кількісною або інтенсивною мірою афекту, а процеси розрядки сприймаються або відчуються як якісні тони (Сутність і проблема психології...).

К.Г. Юнг вважав, що афект є центральним організуючим принципом психічного життя, так як він пов'язує воедино різні компоненти розуму (відчуття, ідеї, спогади, думки), наділяючи кожен з цих елементів загальним для всіх «чуттєвим забарвленням». У тому випадку, якщо життєва подія супроводжується сильним афектом, як, наприклад, при ранній травмі, всі пов'язані з цією подією ментальні елементи і елементи сприйняття переживання будуть акумульовані навколо цього афекту, утворюючи, таким чином, чуттєво забарвлений комплекс.

Чуттєво забарвлені комплекси є базовими функціональними елементами психіки, і в силу того, що людські афекти універсальні, ці комплекси схильні, в їх найбільш регресивних проявах, набувати певних «архаїчних», «типових» – звідси «архетипічних» – форм (Юнг, 1994). Усі афекти від архетипічного потенціалу, і немає таких станів, які були б непов'язані з тими чи іншими архетиповими процесами і структурами.

Німецький психолог Ю. Куль розглядав особистість як результат динамічної взаємодії різних підсистем. На його думку, афекти відіграють надважливу роль у складних процесах особистісного функціонування, забезпечуючи регуляцію взаємодії особистісних підсистем. Афективний компонент передбачає подолання внутрішніх перешкод, які пов'язані з емоційно-чуттєвою сферою, подолання стресових реакцій, негативних переживань, тривоги.

Здатність до подолання негативних емоцій дає змогу не просто стати емоційно ригідним, а й адекватно виражати свої емоції в процесі діяльності відповідно до викликів сучасності (Kuhl, Fuhrman, 1998). Імпліцитний позитивний афект прагне досягти значення, яке можна назвати «рівнем базової довіри особистості». Ця властивість допомагає людині ефективно функціонувати та сприфіє підвищенню якості свого життя.

Свобода особистості є однією з найважливіших цінностей демократичного суспільства. Для більш глибокого розуміння соціально-психологічних причин сучасних подій в Україні можуть стати в нагоді погляди київського за походженням філософа, психолога і педагога, професора Г.І. Челпанова, зокрема на емоції та афекти. Зроблений ним ще на початку ХХ століття опис так званих симпатичних, персональних і естетичних почуттів, які він пов'язував з інстинктами і вищими соціальними переживаннями, з «усвідомленням своєї гідності», з «почуттям честі, вищості, гордовитості і водночас – приниження, придушення, пригноблення – начебто просяться у ХХІ століття для пояснення сучасного стану українського суспільства й особистості (Рибалка, 2017, с. 51).

Відомий український вчений О. Кульчицький багато писав про почуття людини, про те, як афекти домінують над духовними почуттями. «Із розростанням функції переживання може виникнути небезпека спотворення дійсності.

При афективному напруженні з'являється ще більша небезпека тимчасової затримки пізнавальних функцій, загроза «афективного осліплення». Ці впливають із інтенсивного розвитку чуттєво-афективного життя. Чуттєва особистість характеризується великою силою почуттів, вона стає «людиною афектів», її можна назвати драматично-ліричною людиною (Кульчицький, 1995, с. 89).

Людина перебуває в полоні свого почуття, водночас усвідомлюючи його особистісний сенс. З почуттями не борються, від них не бороняться, довіряючи мудрості організмичного почування, що перебуває на сторожі насущних інтересів особистості (Карпенко, 2018).

Сутність особистості проявляється в специфічній психічній енергії, яка найбільш інтенсивно виражається в сфері почуттів (Рибалка, 2015).

Психічна діяльність особистості відбувається в результаті інтеграції психічних процесів та властивостей і здійснюється нейрофізіологічними механізмами. Особливості нейродинаміки відіграють суттєву роль у становленні індивідуальної своєрідності особистості. Проте, особистість може усвідомлювати власні недоліки і певною мірою компенсувати їх, наприклад, стримувати афективність, імпульсивність свого темпераменту тощо (Костюк, 1989).

Емоційне є найважливішою структурою свідомості і мотивації поведінки. Афективний компонент являє собою відображення ціннісно-емоційного ставлення індивідів до економічної реальності. Функцією афективно-ціннісного компонента є розвиток здатності оцінювати та переживати свою позицію в системі економічних цінностей, на які орієнтується особистість (Психологія і особистість, 2013, с. 61).

У літературі дедалі частіше зустрічається уявлення про те, що емоції у своїй основі протилежні адекватній пристосувальній поведінці. П.Т. Янг, який довгий час був класичним представником цієї точки зору, так виклав цей пункт у недавньому перевиданні своєї книги: «Якщо особистість настільки афективно вражена навколишньою ситуацією, що контроль з боку головного мозку у неї ослаблений або повністю втрачений і з'явилися підкіркові форми поведінки та вегетативні зміни, то ця особистість охоплена емоцією» (Young, 1961, с. 358).

Афект є не що інше, як сильно виражена емоція. Будь-яка емоція може досягти рівня афекту, якщо вона викликається сильним або особливо значущим для людини стимулом.

Афективну форму можуть набувати різні сильні емоційні переживання: страх, гнів, жах, відчай, радість тощо. Незважаючи на незвичайну форму вираження, такий афект вважається нормальним психічним явищем.

Важливо розрізняти афект від свідомих емоцій. Свідомі емоції – це комплексні почуття, які мають індивідуальну та контекстуальну складові. Вони можуть бути керовані та усвідомлені людиною. Афект, з іншого боку, виникає передусім на рівні безпосередньої реакції організму на стимул та є більш примітивним та неконтрольованим. Афективні прояви особистості можуть бути різноманітними і включати певні аспекти:

1. Емоційні стани. Особистість може демонструвати різні емоційні стани, які виникають у відповідь на події, стимули або ситуації. Це може бути радість, гнів, страх, сум, подив тощо.

2. Емоційні стани відображаються через зміни в фізіології (наприклад, підвищений пульс, зміни тону м'язів) та вираз обличчя (посмішка, смуток, злість тощо).

3. Настрій. Настрій – це тривалий емоційний фон (позитивний і негативний), який впливає на загальний емоційний стан особистості, на її сприйняття і поведінку.

4. Вираз обличчя та міміка. Особистість може виражати свої емоції через міміку обличчя. Вираз обличчя допомагає зрозуміти емоційний стан особистості.

5. Мовленнєві висловлювання. Особистість може використовувати мову для вираження своїх емоцій та почуттів.

Отже, афективні прояви особистості є важливим елементом комунікації та сприяють взаєморозумінню між людьми, допомагають виразити свої емоції та почуття, а також впливають на сприйняття та оцінку інших людей.

У сучасній психології є декілька підходів до розуміння природи та сутності афектів. *По-перше*, – це розуміння афектів, афективних реакцій, як реакцій спеціального типу. *По-друге*, – розуміння афектів як деякої якості, що характеризує за відомих умов реакції організму (Спіноза). Його вчення про афекти встановлює найважливіші психологічні механізми та закони. Він вважав головною спонукальною силою поведінки афекти, до яких відносив насамперед потяги, пов'язані як з тілом, так і з душею (Tereshchuk, 2018, с. 214).

Генрі Крістал став першим із сучасних психоаналітиків, який показав, що зміни афектів у процесі психічного розвитку не можна звести до формування механізмів захисту від сильних та неприємних афектів, які раніше були в центрі уваги психоаналітичної роботи. Найважливішим його внеском у психоаналітичну теорію афекту стало обґрунтування того, що афекти під час психічного розвитку мають власну траєкторію, тоді як формування захисних механізмів пов'язано, значною мірою, з дефектами цього розвитку. При наявності сильних афектів людина може зробити чимало «необдуманих вчинків». Деякі афекти не можуть бути використані як сигнали, тому що вони сприймаються як травматичні сценарії. У посттравматичному стані має місце тривожне очікування повернення травми. Особливий афективний стан може сприйматися як травма та запускати травматичну реакцію (Krystal, 1988).

Ф. Бассін виділив «афектогенні ситуації», тобто ситуації емоційного напруження, що зумовлюють виникнення психологічних травм, які впливають на найважливіші цінності особистості. Це призводить до порушення рівноваги особистості та її адаптації у зовнішньому світі. Критичний компонент ситуації визначається наявністю емоційного напруження, а ступінь його впливу на осо-

бистість – силою афекту і реакціями людини (Бассин, 1972). «Афектогенні ситуації характеризуються:

- звуженням свідомості;
- автоматизмом дій, які носять стереотипний характер;
- відсутністю реальної оцінки ситуації;
- відсутністю вибору, відсутністю альтернатив поведінки;
- частковим забування виконаної дії;
- постафективною млявістю, байдужістю, іноді втратою свідомості»

(Зливков, Лукомська..., 2016, с. 13).

Травматична ситуація викликає в особистості різноманітні афекти, такі як сором, провина тощо. Це одна з причин, із-за якої наслідки травми мають надмірну потребу в проживанні афекту. Іншою причиною для повторення інтенсивних афектів є потреба у відновленні комфорту від проживання цих афектів (Krystal, 1988, с. 241).

Травма – це нестерпний афект, який стає джерелом ретравматизації (Stollorow, 2011). Афективні реакції спричиняють психопатологічні травматичні стани. «Психічні травми, витіснені у несвідоме в ранньому дитинстві, здатні невротизувати дорослу людину, позаяк відбувається випадіння зі свідомості важливої ланки інстинктивного й афективного життя індивіда, що порушує цілісність особистості» (Карпенко, 2017, с. 285). Травми дитинства підвищують ризик психічних захворювань у дорослих та впливають на тривалість життя. Існує зв'язок з підвищеним ризиком психічних розладів у наступних поколіннях, тобто наслідки впливу ранніх несприятливих факторів на психіку не просто зберігається у свідомому віці, але й можуть передаватися «у спадок» (Santavirta, Santavirta, Gilman, 2018). Травма руйнує наш захист, безпеку, ми відчуваємося незахищеними. Травматичні події спричиняють розщеплення та втрату зв'язку з собою. Людина ніби віддаляється від себе та втрачає розуміння того, де і ким вона є. Людина стає непередбачуваною та незрозумілою для себе (Harris, 2021).

Психологічна травма – це залишкові явища афективних переживань, викликані зовнішніми чинниками, які створюють значний психічний дискомфорт, що негативно впливає на особистість та її розвиток. Повторення важкої травмуючої ситуації призводить до порушення розвитку та прояву апатії й відсторонення. Травма породжує страх виникнення афекту, відчуття небезпеки та очікування неприємностей. Ця особливість позначається як низька афективна толерантність. Такі люди не вміють піклуватися про себе, потребують допомоги від інших, щоб впоратися зі своїми хвилюваннями, одночасно відчуваючи глибоку недовіру до людей (Krystal, 1988, с. 49).

Афективна толерантність включає цілу низку ресурсів і дій, завдяки яким можливе свідоме переживання емоцій. Здатність особистості керувати своїми емоціями залежить від її уявлень про себе і способу інтерпретації своїх почуттів. Різні функції Его та ресурси можуть бути використані для збільшення афективної толерантності, коли афекти стають настроєм (Якобсон, 1957). Щоб утримувати афект в межах певної інтенсивності й тривалості, особистість розвиває численні способи дій захистів і формування стійких патернів.

Негативні емоції викликають не лише внутрішнє, а й тілесне напруження. Будь-який афект впливає на психосоматичну сферу та має тенденцію до поведінкової реалізації. Якщо афекти постійно блокуються тривалими захистами, то емоції періодично сприймаються як соматичні прояви, під час яких афекти можуть не усвідомлюватися. Таке суб'єктивне сприйняття є причиною схильності сприймати захворюванням те, що насправді є проявом емоції. Неспроможність особистості розуміти емоції породжує додаткові проблеми. Страх афекту створює замкнуту кругову реакцію. Весь цей процес може змінюватись за ступенем усвідомлення та здатності до рефлексивного самостереження. Захисні механізми від емоцій, такі як «паралізованість афекту», його ізоляція або зловживання наркотичними речовинами, можуть ставати важливими аспектами розвитку характеру особистості (там само, с. 50).

Особистість можна віднести до тієї чи іншої групи, і позначити схожі риси характеру та віднайти певні відповідності в поведінці. У збудженому стані, коли домінують патологічні імпульсивні та афективні реакції, в особистості можна вбачати переважання рис темпераменту та характеру. Афекти проявляють тенденцію до накопичення та поступового оволодіння думками особистості. А це призводить до виникнення параноїчних та маячних ідей. Основою параноїчного типу особистості є патологічна стійкість афектів. Афект такої особистості тримається досить тривалий період, навіть якщо не існує нових подразнень, які б його активізували. Німецький вчений Карл Леонгард із загальної маси виділяє афективно лабільних, схильних до постійних надмірних коливань настрою між двома полюсами, зміни гіпертимічних і дистимічних станів. Варто зазначити, що гіпертимічні особистості у складній ситуації також можуть проявити ознаки глибокої депресії, а їх темперамент віднесено до афективно лабільного типу. Оскільки коливання поведінки при афективно лабільному темпераменті можуть бути викликані зовнішніми причинами, необхідно виключити емотивний темперамент, який характеризується чутливістю та глибокими реакціями у сфері «тонких» емоцій. Емотивні особистості бувають глибоко вражені негативною подією.

Негативні емоції є результатом афективної екзальтації. Афективно-екзальтована особистість реагує на негативні події більш бурхливо та емоційно. У збудженому стані збільшується не лише інтенсивність афекту, а й фізична напруженість. Постійне зростання афекту зумовлюється тривалою зміною успіху на невдачу, що призводить до стійкості афекту, та є великою небезпекою для особистості (Leonhard, 1976).

Здатність контролювати свої емоції властива кожній людині. Але ми часто втрачаємо свій вольовий контроль та здійснює неусвідомлені вчинки. Психолог Джеймс Рассел розробив спосіб відслідковування афекту й показав, як можна описати свій афект в даний момент у двовимірному просторі, що називається циркумплексом – круговою двовимірною структурою. Два виміри Рассела є валентність і збудження, а відстань між ними відображає інтенсивність (Russell, 2003). Афект – це завжди поєднання валентності і збудження, яке представлене однією позицією в афективному циркумплексі. Коли людина знаходиться в стані спокої, її афект відображається «нейтральною валентністю» та «нейтральним збудженням». Коли людина радіє, її афект, ймовірно, буде знаходитися в сфері задоволення та сильного збудження; якщо засмучена – афект переміщується до слабого збудження (Barrett, 2018, с. 97).

Афективне забарвлення кожної емоції зазвичай важко визначити в різних транзакціях і в різних типах особистості. При вивченні афекту необхідно розрізняти, що афективні реакції мають власну феноменальну структуру. На наш погляд, перехід до афекту та активної дії пов'язаний з тим, що у людини виникає знання у вигляді принципу дії, на відміну від сплутаних почуттів та невиразних образів, що супроводжують емоційне переживання. Енергія афекту спрямовується на прояснення принципу дії у вигляді схеми дії та на її реалізацію.

В основі афекту лежить несвідомий процес та прихована реакція на ситуацію. Афект – це пристрасть (пафос), що охоплює людину: героїчний (зміщується в агресію, за якою може стояти героїзм); трагічний (втрата); романтичний (любовна пристрасть); сентиментальний (емотивність та депресія); сатиричний (істероїдність). Рух від глибин психіки (з колективних сфер) завжди орієнтований до нашого Я й опосередковано через нього до світу. Усі наші афекти – від архетипічного потенціалу. Не існує таких станів, які б не були пов'язані з тими чи іншими архетиповими процесами і структурами. Базові архетипи афектів – жах, ненависть, пристрасть, лють. Ці стани не проявляються у чистому вигляді.

Які ж стани ми відчуваємо? Існує певна динаміка афекту, коли всі емоційні стани між собою пов'язані. Відома психотерапевтка Еммі Ван Дорцен в одній із своїх праць це представила схемою, яка показує, як один стан трансформується

в інший. Необхідно пройти певні етапи, щоб трансформувати стан людини. Варто зосереджувати увагу на тому, в якому стані знаходиться людина та виводити її на інший новий рівень (Ван Дорцен, 2020).

Наше «Я» є центром нашої психічної організації. З несвідомої периферії переноситься три типи психічних елементів:

- образи;
- сенси;
- афективний заряд.

Символічний образ добре працює зі станом афекту. Будь-який образ можна розглянути як символ. Символічний образ конденсує в собі психічну енергію, яка може «розвернутися» у сенс і стан. Є динаміка і траєкторія руху символу: від колективного несвідомого – до персонального «Я». Стратегії роботи з афектами – це контейнування і трансформація. Контейнером може виступати образ, який передає стан особистості. Афект потрібно спочатку стабілізувати, заземлити (робота з тілом), а потім працювати з образом. Цей образ можна матеріалізувати у вигляді малюнка. Адже творча робота сприяє вивільненню почуттів роздратування, гніву, образи, провини, сорому. Вона безсумнівно, ефективна в дослідженні та подоланні кризових ситуацій, а також в якості соціально-психологічної допомоги й підтримки.

Афект – це явище, яке відноситься до чуттєвої сфери людини. З погляду системної динаміки, афект протистоїть сенсу. Людина відчуває афект з різних причин – через нестачу або втрату сенсу. Афект є завданням пошуку сенсу, спрямовуючи при цьому особистість. Стратегія психотерапії – заміщення афекту сенсом.

Пошук сенсу в психоаналізі, в словах, жестах, рухах, керується певним афективним зарядом. Наприклад, сон, пов'язаний із абсолютно монотонним сприйняттям, важко проаналізувати. Емпатія, що є інструментом сприйняття аналітика, вимагає своєї активації певної квоти афекту.

Як працювати з тимчасовими аспектами афекту?

1. Образ майбутнього. Відійти від актуального переживання в майбутнє. Відхід у майбутнє наразі дуже актуально. Це допомагає створити певну ментальну модель майбутнього та пофантазувати.

2. Фіксація стану. Застосовується при сильних емоційних станах, агресіях, фіксації актуального стану тривоги, занепокоєння, страху, роздратування, агресії. Може використовуватися при необхідності усвідомлення фобічних думок або прихованих афективних структур.

На прояв афекту впливають події, схильність та обставини життя. Кожен афективний стан має свою інтенсивність і може трансформуватися. Існують певні критерії, які стверджують, що інтенсивність афекту знизилася:

- маркери трансформації станів;
- дихальна реакція – спокійний видих, рівне дихання;
- моторика – зниження інтенсивності; м'язові реакції – релаксація;
- зміна положення тіла – опущення плечей;
- мовленнєві реакції – зниження темпу мовлення;
- образно-символічні реакції – гармонійність кольорової гами, розмиті межі образів.

Коли виникає небезпека того, що афекти можуть стати неконтрольованими, корисно володіти різними засобами та стратегіями, які знижують інтенсивність їх прояву, стрес, тривожність і дають можливість свідомо проживати власний досвід. Серед засобів самодопомоги, що повсюдно використовуються – це короткочасні стани зміненої свідомості, переключення уваги з травми на фантазії, самозаспокоєння або прояв «материнської турботи».

Значним результатом досліджень Сінгера було використання уявлень в психотерапії: наприклад, застосування поєднання уяви і дії (рольової гри), що допомагає особистості досягти контролю над емоціями, думками і діями. Уява, здатність до фантазування можуть бути також засобом підвищення самоконтролю індивіда. Подання як позитивних, так і негативних емоцій використовувалося Сінгером для пригнічення деяких емоційних станів (Сутність і проблема психології емоцій...). Особистість, здійснюючи безвідповідальні вчинки, зосереджується лише тому, що її до цього штовхає, і цим самим віддає себе афекту. «Не давайте афекту про-рватися у сферу дій, і ви подолаєте афект» (Зелинський, 1986, с. 45).

Коли афект все ж таки неминучий, нами було розроблено наступні рекомендації (Становлення базових парадигм ..., 2017, с. 97):

1. Не дати можливості афекту прийняти зовнішнє вираження. Це зміцнює афект. Тому надзвичайно важливо боротися з зовнішніми проявами пристрастей.
2. Не перебільшувати афект уявою.
3. Не поспішати зі «схваленням» афекту, «відтягнути» останній етап зростання афективного стану і цим самим створити проміжок між афектом і діяльністю в бік афекту.
4. Відволікатися на інші спогади (наприклад, коли виникає емоція страху, пригадати приклади мужності та відваги).
5. Віднайти дії, на які штовхає афект тощо.

Правильні інтерпретації у стані кризи, яка породжена страхом афектів, можуть збільшувати здатність особистості як до усвідомлення афекту, так і до його проживання. Психотерапевтична робота при цьому полягає у відновленні почуття безпеки та самоконтролю, усвідомленню цінності власної особистості, розвитку образу «Я», самоприйнятті і, як результат, усвідомленні конструктивних способів подолання кризових ситуацій і розвитку психологічної стійкості. Адже гармонізація емоційного стану – це потенціал для подолання деструктивних змін особистості та особистісного зростання.

Висновки. Особистість є однією з фундаментальних проблем у сучасній психології. Глобальні трансформації, які наразі відбуваються в сучасному суспільстві, зумовлюють підвищену увагу до особистості. Такий значний інтерес зумовлений стрімкими соціальними та культурними змінами у сучасному суспільстві, що мають відчутний вплив на світогляд людей.

У звичайному житті афект не є дуже ефективним, він більше забезпечує виживання в екстремальних умовах. Кількість різних емоцій, які виникають за останній період, потребують переосмислення та розуміння кризи. В критичних умовах важливо стабілізувати емоційний стан, контролювати його, усвідомити свої почуття та настрої. Потрібні певні підходи, ефективні практики до вирішення проблеми глобального перевантаження психоемоційного стану українського суспільства.

Афективні прояви відіграють важливу роль у формуванні й розвитку особистості, взаємодії з навколишнім середовищем; вони впливають на поведінку, сприйняття і рішення особистості. Вивчення афективних проявів дає можливість краще розуміти поведінку, реакції на різні життєві ситуації, виявити потенціал, розвивати навички самореалізації та досягати психологічного благополуччя.

Стабільний емоційний стан – це опора і ресурс, що дозволяє піклуватися про себе та своїх близьких. Турбота про себе є ресурсом і прикладом для інших. У спокійному, гармонійному стані відчувається радість від життя. Варто цінувати те, що є наразі, і не думати «А от може бути...». Може бути, а може і не бути. Адже невизначеність породжує тривогу, а здатність опанувати себе під час незрозумілих обставин та змін – це ознака дорослої людини.

3.4. Життєтворчість у життєдіяльності особистості.

Психологія життєтворчості: коротка історична довідка і сучасний стан

В даній роботі ми не будемо здійснювати детальний історичний аналіз виникнення і розвитку основних напрямків і питань щодо життєтворчості, оскільки їх коріння простягаються далеко у глиб століть – зародження релігії, індивідуалістсько-орієнтованої цивілізації в цілому. Цьому має бути присвячене окреме фундаментальне історико-психологічне дослідження. Разом з тим, зосередимося на декількох важливих моментах сучасного етапу розвитку.

На сьогодні життєтворчість у психології має декілька базових тлумачень. Двоскладеність самого терміну – «життя» + «творчість» – передбачає щонайменше опору або на першому, й тоді центр інтересів життєтворчості зміщується на життя й на творчі прояви, творчу діяльність у ньому, або на другому, й тоді центр інтересів зосереджується на творчості, а саме життя людини стає її предметом. З цього приводу варто відзначити істотну проблему співвіднесення україномовних складених наукових термінів, зокрема «життєтворчості», з англійськими, у зв'язку з чим досить важко віднайти зарубіжні дослідження з відповідним предметом. В нашій традиції життєтворчість перекладається переважно як «life creation»¹. Проте вказаний термін є більш близьким до життєтворення, й, наприклад в базі Google Scholar, публікацій психологічних досліджень, в назві чи ключових словах яких був би використаний даний термін, знайдено не було, за виключенням авторства українських й інших, близьких до радянської психологічної школи, науковців.

На феноменально-психологічному рівні в численних публікаціях життєтворчість розглядається як:

- надсуб'єктний процес;
- певна діяльність;
- особлива форма життєдіяльності;
- здатність особистості;
- особистісний потенціал;
- практика розвитку і корекції відносин особистості зі світом тощо.

В сенсі поділу на психологічні галузі, життєтворчість прийнято розглядати здебільшого у персонологічних, психолого-педагогічних, соціально-психологічних і культурно-історичних дослідженнях.

В світі західної науки до першої половини 19-го століття проблема наукового дослідження життя як творчості, та й в цілому ідея «творчості» певною мірою суперечила ідеї «методу», домінуючої в науковому пізнанні, ідеї «техніки» у

---

¹ Переклади публікацій Т. Титаренко, П. Горностая, В. Ямницького й ін..

мистецтві. Чи не вперше вона з'являється в математично-статистичному підході А. Кеттле – у трактаті «Про людину та її здібності» (1835). Тут життєтворчість пов'язувалася з кількістю і соціокультурною значимістю продуктів, вироблених людиною протягом життя.

Згодом Ч. Дарвін, запропонувавши еволюційну теорію на противагу креаціонізму, зокрема принцип природного добору, визначав пристосування до життя випадковим, ненавмисним процесом. В ньому можна було віднайти подібність до того, що відбувається при створенні музичних творів чи наукових відкриттів, тобто у процесі творчості. Ф. Гальтон у 1869 році, розвиваючи ідеї про нормальний розподіл індивідуальних відмінностей в популяції, видав монографію «Спадковий геній: Дослідження законів і наслідків», в якій проаналізував кількісні характеристики зв'язку творчих осіб й прояви творчості в їх нащадків на прикладі вивчення біографій 400 видатних вчених і лікарів.

В психоаналітичному аспекті вивчення життєтворчості може бути пов'язане з психобіографічними дослідженнями, перше з яких запропонував З. Фройд, досить потужний внесок був зроблений гарвардською психологічною школою у 1940-х – 1950-х роках Г. Мюррей, Г. Олпорт, Е. Еріксон й ін.

З 1950-х років творчість починає розглядатися як певний особистісний потенціал (наприклад, рівень розвиненості дивергентного мислення за Дж. Гілфордом, сукупність певних рис особистості й ін.), який може бути вимірний за допомогою психометричних або історіометричних інструментів. Саме з цього періоду питання творчості й, зокрема, життєтворчості починає розглядатися здебільшого в персонологічно-розвивальному контексті, пов'язуючи її з особистісним розвитком, саморозвитком, самореалізацією, здатністю до проектування власного життя, постановки життєвих цілей й самоорганізації у їх досягненні.

У 1960-х роках було запропоновано універсальну науково-психологічну модель творчості 4Ps (М. Родс, 1961; Р. Муні, 1967; С. Голанн, 1963 й ін.), в якій творчість, її формування, розвиток, прояви і реалізацію розглядалась як інтегративне явище взаємодії чотирьох складових – процесу (Process) (творчість як процес), продукту (Product) (творчість як результат діяльності), особистості (Person) (як суб'єкта творчості) й місця життєдіяльності (Place) (як середовища, в якому і завдяки якому творчість становиться і відбувається). Згодом, дану модель намагалися розширити за допомогою інших складових, зокрема смислу (4Ps/S).

На початку 2000-х років Дж. Кауфман і Р. Бегетто запропонували загальну концепцію творчості, яку можна віднести до соціально-психологічних (2007,

2009). Згідно неї творчість може розглядатися у двох класах – великому і малому – на чотирьох соціальних рівнях (модель «Чотири ‘Т’» / «Four ‘С’»), кожному з яких можуть бути притаманні свої предмети, методи і інструменти дослідження. Рівень «Велика ‘Т’» («Big-С») відповідає розгляду творчості (митців, їх продуктів) у випадках, що мають історичне, культурне і соціальне значення, тобто таких, які безпосередньо впливають на соціальні зміни. «Професійна ‘Т’» («Pro-С»), тобто такий рівень, який має соціальне значення і вплив на професійну спільноту, не особливо впливаючи при цьому на суспільство, культуру в цілому. «Мала ‘Т’» («Little-С») охоплює творчу діяльність у повсякденному житті як цілісному процесі, як професійну, так і непрофесійну сфери – масова культура, кулінарія, ремонт квартири й ін.. «Міні ‘Т’» («Mini-С») – конкретно-ситуативний рівень прояву творчості у повсякденному житті, який передбачає насамперед нову інтерпретацію власного досвіду, тих чи інших дій і подій.

Останній рівень передбачає, що творчість є невід’ємною складовою у здійсненні життя людиною. Очевидним наслідком даної позиції стає, *по-перше*, наукове усвідомлення того, що життя саме-по-собі може розглядатися актом творчості. *По-друге*, вихід у можливі психолого-педагогічні, корекційні і терапевтичні практики саме щодо життєтворчості.

Серед досліджень останнього десятиріччя життя в творчості і творчості в житті варто відзначити підхід В. Главеню (2013), в якому запропоновано модифікацію 4Ps-підходу в інтеракційній інтерпретації. Замість особистості, яка бере участь у процесі створення продукту, актор робить дію, щоб створити артефакт. Різниця полягає в тому, що актор на відміну від особистості – це людина, що грає роль, тобто завжди взаємодії з глядачами. Він не бере участь в процесі а діє. Артефакт, на відміну від продукту завжди визначається через інтерпретацію глядача. Тобто в процес творчості на усіх рівнях вводиться невід’ємною складовою взаємодії з іншим.

Звернемося до вітчизняних досліджень життєтворчості. Насамперед відзначимо, що тут в більшій або меншій мірі відображені усі вказані вище галузі й рівні, проте домінуючою на сьогодні є ідея життєтворчості як становлення людини-творця, людини, яка трансформується / розвивається від творчої особистості до митця власного життя. Це передбачає використання двох типів рамок / підходів – діяльнісного, з одного боку, й суб’єктного – з іншого. Найяскравішими розробниками даної проблеми вважаємо Л. Сохань, В. Роменця, В. Моляко, Т. Титаренко й ін.

У вітчизняних дослідженнях в рамках діяльнісного підходу життєтворчість характеристично пов’язується з процесом життя, як діяльності, спрямованої на

проектування, планування, програмування та творче здійснення індивідом своєї індивідуальної біографії (І. Єрмаков) (Мистецтво..., 1997, с. 7). Причому ця діяльність має декілька векторів прикладення:

- творче життєздійснення, реалізація життєвих проєктів, що змінюють над-індивідуальне життя особи;
- виявлення чогось унікального в собі та його реалізація у житті;
- вирішення криз і подолання складних життєвих ситуацій.

В основу концепції Л.В.Сохань покладено уявлення про життя людини як творчій процес (Сохань, 1997). Особистість являє собою суб'єкт життя, в основі існування якого лежить життєтворчість – духовно-практична діяльність особистості, спрямована на творче проєктування життя і його здійснення. Необхідність навчання життєтворчості обумовлюється щонайменше двома групами причин – соціальними і особистісними. В першому контексті життєтворчість розуміється способом протистояння антигуманним маніпулятивним технологіям впливу, зокрема через ЗМІ, другий пов'язується зі свободою самовизначення людини відповідно власних життєвих пріоритетів. Разом з тим, за Л.В. Сохань, життєтворчість має виражену громадянську спрямованість, щільно пов'язана з формуванням громадянської позиції особистості.

Розробляючи, коригуючи і здійснюючи свій життєвий сценарій, особистість опановує мистецтво жити – особливе уміння, що базується на глибокому знанні життя, розвиненій самосвідомості і володінні системою засобів і методів життєтворчості, яка виступає способом рішення поточних, середньотермінових і віддалених життєвих завдань. Даний процес являє собою впорядковування особистісної подієвої картини життя, її самовдосконалення тощо. Тож людина має виступати у власному житті одночасно в позиції режисера і актора. При цьому розглядаються обдарованість і талант у якості складових життєтворчості, її смисли, цілі і завдання з точки зору суб'єктно-діяльнісного підходу.

У більш пізніх публікаціях Л. Сохань характеризує життєтворчість як «багатогранне, багатовекторне явище, що відбиває багатство та невичерпність життя» (Сохань, 2010). Одним з базових її складових вважається життєтворчий потенціал, що реалізується особистістю в процесі розбудови власного індивідуального життя. Останній має чотири-компонентну структуру, до якої входять ціннісно-сміслова сфера (1), життєва компетентність, як інтегральний показник знань, умінь і навичок (2), талант будувати власне життя, будувати авторськи, відповідально і творчо (3), емоційно-вольовий і енергетичний потенціал, пов'язаний зі здатністю людини протистояти негативним проявам у власному житті,

з її життєстійкістю (4). На думку М. Наконечної (Наконечна, 2016, с. 24), Л. Сохань бачить в життєтворчості певну базисну категорію психології – «клітинку», в якій відображено єдність розвитку і креативного, відповідального ставлення до життя, що надихає на побудову науки про активну і творчу особистість – автора власних вчинків і життєвих ситуацій, суб'єкта своєї життєвої історії. Вищою ж формою життєтворчості стає мистецтво життя (Сохань, 2010, с. 204).

Життєтворчість являє собою один з основних наукових і особистісних інтересів В. Роменця. Дана проблематика наскрізно проходить через чи не увесь творчий доробок вченого. Як вказує Т. Титаренко, питання «Як особистість створює себе і своє життя?», «Яким чином розгортає свій творчий і життєвий шлях?» завжди стояли перед фундатором української психологічної думки (Титаренко, 2016, с. 73).

Особистість в розумінні В. Роменця, відображується насамперед у двох смислових проявах людської природи – соціально-комунікативному і духовно-практичному, а її розвиток виявляється одночасно у двох внутрішньо зв'язаних і суперечних тенденціях – пошуку спільності / єдності зі світом і вираження власної індивідуальності у ньому. Найвищим рівнем останнього є творчість (Роменець, 2001, с. 121-122).

Життя особистості досить часто пов'язується науковцем з самотворенням, відокремлюючи особливий життєтворчий процес від самореалізації чи самоздійснення, як простого розгортання особистості. Особистість змістовно взаємодіє зі світом. При цьому, переосмислює й змінює себе і світ через вчинок у єдності індивідуального і соціального моментів.

Процес життєтворення починається з творчого задуму як синтезування імпровізацій – фантазувань щодо різних уявних життєвих виборів і розгортання наступних життєвих подій, пов'язаних з кожним з них. Наступним етапом стає втілення задуму як апробація і дійова реалізація, в процесі яких життєвий задум може змінюватися модифікуватися, зокрема в ситуації невдалої апробації (Молько, 2008).

Інший напрям у вивченні життєтворчості, заданий В. Роменцем є інтеграція проблеми життєвого шляху людини з її творчим шляхом.

Творчість є тим, що розриває нормативну передбачуваність життя людини у суспільстві від її народження й до смерті. Одним з основних мотивів тут є привнесення у світ чогось нового, яке є відображенням самої сутності людини. Тут науковець використовує біографічний підхід. Біографія тут розглядається не просто як зв'язна розповідь про життя, але як діяльність зі створення самого життя, як ніколи не завершеного і завжди існуючого.

Незважаючи на те, що в самих текстах В. Моляко і його однодумців (О. Музика, О. Кульчицька й ін.) термін «життєтворчість» якщо і зустрічається, то вкрай рідко, вони також розвивають ідею, покладену в основу біографічного методу досліджень в гуманітаристиці. Науковець стверджує, що на «біографічний підхід» у дослідженні творчого потенціалу у своїй цілісності, як однієї з інтегральних характеристик особистості, покладаються неабиякі надії (Моляко, 2008, с.18). Біографічний метод, на думку вченого, дозволяє прослідкувати за багатьма особливостями проявів творчого потенціалу упродовж тривалого часу життя людини. При цьому окреслюються основні принципи аналізу, серед яких:

– констатація обдарованості, а в нашому розумінні проявів життєтворчості, у вигляді наявності значних творів в тій чи іншій сфері діяльності, так чи інакше закріплених достовірним способом;

– виявлення принципово важливих та значущих періодів у житті такої особистості й встановлення конкретних зв'язків між цими періодами і створюваними продуктами;

– вивчення особливостей макро- та мікросередовища буття творчої особистості та їх впливу на творчу діяльність (життєтворчість);

– виявлення творчого «крredo» як суми мислительних пошуків, етичної та естетичної оцінки світу, оточення, моральних ідеалів й ін., незалежно від того, наскільки сама людина усвідомлює їх і наскільки вони були / є очевидними для інших;

– вивчення індивідуального стилю творчої діяльності – його витоків, розвитку, форм та особливостей прояву, реагування на різноманітні ускладнюючі умови, бар'єри, перешкоди, що впливають на розвиток задуму тощо;

– встановлення сили і характеру впливу людини на оточення, зокрема на конкретну сферу життєдіяльності, на культуру, на сучасників та нащадків тощо (Моляко, 2008, с. 260).

На прикладі аналізу життєтворчості М. Врубеля, дослідник виділяє такі її характеристики, як варіативність, діапазонність, загальну обізнаність, знання (в найширшому розумінні). Вочевидь, вказане піддається більш-менш об'єктивному вимірюванню й оцінці, які можуть бути задані за допомогою певних шкал. Наприклад, моно- чи полі-варіативність, низький – високий рівень загальної обізнаності, знань й т. і.

Серед сучасних вітчизняних досліджень, варто відзначити роботи присвячені: культурі життєтворчості особистості (Н. Богданова), творчому потенціалу і здібностям особистості (О. Музика), зокрема у період пізньої творчості (Л. Мі-

щиха), розвитку і проявам життєтворчості у дорослому віці (В. Ямницький, Л. Яновська), формуванню життєтворчості у молодшому шкільному віці (Т. Шеллєг).

Н. Богданова розуміє життєтворчість особистості як процес її самореалізації і самоутвердження на основі гуманістичного ідеалу відповідно до культурних надбань (Богданова, 2011, с.43). У своїй концепції вона орієнтується на індивідуально-суб'єктну позицію, згідно з якою виділяє п'ять підпроцесів процесу життєтворчості: створення, формування концепції «Я – майбутнього» (1), вписування даної «Я»-концепції в наявні суспільні ідеали і культурні смисли й цінності (2), вибудовування системи ціннісних орієнтацій та розбудова світогляду (3), життєтворення, як діяльність, спрямована на побудову і реалізацію власного життя (4), самооцінка, як контролюючо-оцінювальна складова діяльності з життєтворення (5).

Таким чином, базовими особистісними структурами, що забезпечують життєтворчість є світогляд і ціннісні орієнтації. Останнє навіть науковця метафорично позначає «хребтом» життєтворчості особистості. Досить важливою тезою даного підходу вважаємо можливість керованого впливу на формування культури життєдіяльності через відповідні компоненти життєвого середовища особистості, серед яких виділяються сім'я і освіта, ЗМІ, виховання і самовиховання (Богданова, 2011, с. 103).

В. Ямницький, аналізуючи поняття «життєтворчість» в роботах вітчизняних науковців, наголошує, з одного боку, на діяльнісному підході, де життєтворча активність може спрямовуватися як в бік подолання, так і в бік розбудови; з іншого, на суб'єктно-особистісній складовій із зовнішньою характеристикою життєвої компетентності, й внутрішньою характеристикою як здатністю до рефлексії і саморефлексії, наявністю сформованої системи цінностей (Ямницький, 2005, с.146).

Життєдіяльність може розкладатися на три групи явищ: творчості, діяльності і суб'єктності. Таким чином, засадничою умовою життєтворчості як певної цілісності стають особистісна адаптація і творчість, зв'язок між якими здійснюється за параметром активності, а інтегральним компонентом постає рефлексивність. На основі виділених складових дослідник будує «системно-якісну» структурну модель життєтворчості, виділяючи три відповідних компоненти:

- просторово-часовий, як адаптивність особистості в процесі життєдіяльності;
- інформаційний, як творче породження ідей;
- енергетичний, як особистісна активність в процесі життєдіяльності.

Усі вони «сходяться» в четвертому інтегральному вимірі («нульова точка») – рефлексії (Ямницький, 2005, с. 148-149).

Досить схожий теоретичний конструкт пропонує й Л. Яновська (Яновська, 2006). Енергетична складова життєтворчості або життєтворча активність в її підході розкривається на трьох рівнях. *По-перше*, на трансцендентальному рівні, як здатності особистості «виходити» за межі ситуації. *По-друге*, у рефлексії, як здатності в розумінні життєвої ситуації. *По-третє*, в смислоутворенні, як здатності до знаходження, створення нових смислів та їх втілення у життєвих практиках. Саме здатність до трансценденції, вміння перетворювати і підкорювати зовнішні обставини у контекст власного життя виступає психологічною детермінантою успішної життєтворчості. Рефлексія, в даному випадку, «виводить» суб'єкта за межі повсякдення, дозволяючи йому займати різні позиції в його життєвій ситуації, зокрема позиції аналітика, критика, творця. Процес усвідомлення власного життя, забезпечує послідовне емоційно-когнітивне відображення показників насиченості, послідовності, осмисленості, задоволеності та продуктивності життя у його загальному ціннісно-світоглядному аспекті та самого себе з точки зору життєтворчої компетентності (Яновська, 2006, с. 11). Таким чином, рефлексія дозволяє осмислити життя у його змістових та динамічних показниках, виявити ті проблемні моменти, що сприяють духовному зростанню, творчій продуктивності тощо.

В дослідженні Л. Міщихи творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості життєтворчість виступає в декількох аспектах. *По-перше*, як життєтворчий потенціал, беручи до уваги те, що творчий потенціал іманентно притаманний кожній людині, виражаючи її первинну духовно-творчу природу (особистість у потенції) (Міщиха, 2014; с. 39). *По-друге*, як похідний від творчості феномен на означення особистісно-орієнтованої практики розвитку і корекції відносин особистості зі світом (Міщиха, 2014, с. 42). *По-третє*, як один з видів життєвих стратегій особистості, що виявляє себе через «розвиток духовних потреб, прагнення до самореалізації, прийняття творчості як цінності власного життя, де кожен життєвий акт особистості стає актом творчості» (Міщиха, 2014, с. 134). З останнього впливає й життєтворчість у стратегіальних способах конструювання процесу самореалізації особистості в період пізнього онтогенезу (там само, с.206). Нарешті, однією з інтегрованих форм життєтворчості, на думку дослідниці, виступає творчий досвід (там само, с. 292).

В ґрунтовному аналізі Т. Шелег, спрямованому на визначення психологічного змісту життєтворчості, пропонується розглядати різні його сторони, залеж-

но від базового психологічного підходу (Шелег, 2019). Дослідниця виділяє п'ять таких підходів. Філософсько-соціологічний, в якому життєтворчість пов'язується з здійсненням вибору, самотворенням, творенням реальності, реалізацією потенціалу. Суб'єктно-діяльнісний і соціально-психологічний рівні, де розглядається насамперед організаційно-управлінські змісти життєдіяльності, реалізація життєвого проекту, саморозвиток. Вони розрізняються виключно через чинники розвитку феномену. На психодинамічному рівні, життєтворчість зв'язується з індивідуацією і усвідомленням власної унікальності. В гуманістичному підході – із самоактуалізацією, й в екзистенційному – з життєвими сенсами, цілісністю життя, самотворенням й ін. (Sheleh, 29-30).

Розвиваючи ідеї, подані зокрема в дослідженнях В. Ямницького, науковиця розглядає чотири групи чинників розвитку життєтворчості: адаптивні, креативні, рефлексивні і самопізнавальні. Також вона пропонує модель життєтворчості в молодшому шкільному віці (рис. 3.4.1).

Рис. 3.4.1. Модель чинників життєтворчості у молодшому шкільному віці (запропоновано Т. Шелег (Шелег, 2019, с. 77))

Дослідниця пропонує виділяти такі чинники життєтворчості у молодшому шкільному віці:

– креативність як здатність до повсякденної творчої діяльності, нетипових рішень, позиції «всеможливості»;

- самопізнання та рефлексія, єдність яких забезпечує накопичення та переосмислення знань про світ та про себе, власних почуттів, переживань;
- адаптивні механізми психіки (психологічні захисти та копінг), що забезпечують стабілізацію психіки у ексквізитних ситуаціях та визначають спосіб вирішення проблем;
- життєстійкість як резистентність до стресу. Особливості внутрішніх психологічних чинників обумовлюються впливом середовища розвитку, зокрема батьківською позицією.

Не вдаючись у детальний аналіз узгодженості пропонованої моделі, відзначимо її потужну операційну цінність, насамперед в контексті психолого-педагогічного й психокорекційного впливу. Зокрема, сама дослідниця у власному дисертаційному дослідженні демонструє яким чином можна розвивати життєтворчість в молодших школярів, працюючи саме з вказаними явищами.

Останнім у нашому короткому огляді хотілося б відзначити постмодерністський підхід, який пропонується Т. Титаренко і її групою (Титаренко, 2014). Такий підхід позиціонується авторами як постнекласичний в рамках ідей про системи, що самоорганізуються. Життя вибудовується особистістю через практики життєконструювання. Тож життєтворчість являє собою не єдиний науково-психологічний конструкт опису феномену творення особистістю власного життя. Можемо стверджувати, що він якраз і є поняттям, притаманним скоріше до класичного і некласичного підходів.

Практики забезпечують континуальність, поступальність, еволюційність побудови особистістю себе і свого життя, мирний характер життєконструювання. Й одночасно їх вичерпність свідчить про необхідність у зміні набору практик побудови життя. Практикуюча особистість завжди знаходиться у пошуку і віднаходженні власної ідентичності, життєвої території, справжніх однодумців (Титаренко, 2014, с. 11). Сама ж практика як сфера взаємопроникнення соціального та індивідуального є формою життя, традиційним способом поведінки, що виконує регулятивну функцію, синтезує досвід і наочне, актуальне сприймання конкретної життєвої ситуації та сприяє самоідентифікуванню, конституюванню себе (там само, с. 20).

При цьому авторка зазначає, що теорія практик і теорія вчинку (В. Роменець), а отже й теорія життєтворчості, є певною мірою взаємосуперечні – найбільш значимі моменти життя, що передбачають вихід за межі повсякденності «залишаються за кадром».

В світлі ідей постмодерна в основу моделі практик життєконструювання дослідниця пропонує закладати не структуру, але ризому як базис систем, що самоорганізуються, причому її децентрований вид. Кістяком такої ризоми життєконструювання виступають три типи взаємопов'язаних практик – конституювання себе, побудова комунікативного простору, конфігурування реальностей. Конституюючи себе, особистість обов'язково використовує рутинізовані, звичні, фонові способи поведінки, але різні залежно від соціального контексту. Простір реальних і уявних значимих стосунків певною мірою не залежить від часу – існують люди, з якими протягом життя спілкуєшся дуже рідко, але попереднє спілкування сприймається «як те, що відбулося вчора». Залежно від власного досвіду й «точки зупинки» у власному житті особистість по різному конфігурує власну реальність, зміщуючи акценти, по іншому з'єднуючи компоненти (Титаренко, 2014, с. 30-31).

Підсумовуючи короткий огляд проблеми життєтворчості, відзначимо таке:

– в зарубіжному досвіді життєтворчість здебільшого не являє собою окремий предмет наукових досліджень, а виступає в контексті дослідження проблеми творчості в біографічно-історичному, соціально-психологічному і персонологічному підходах;

– у вітчизняному науковому полі життєтворчість є значимим і актуальним предметом науково-психологічних досліджень переважно в рамках суб'єктно-діяльнісного, соціально-психологічного і психолого-педагогічного підходів;

– життєтворчість є не єдиним поняттям у вивченні явища творення особистістю власного життя. Рядоположно з ним розглядається поняття «життєконструювання».

Модель життєтворчості в життєдіяльності особистості.

В розумінні феномену життєтворчості передусім виходимо з його функціонального аспекту, який відображується у відповіді на питання «Для чого людині потрібна життєтворчість у житті?», «Що життєтворчість робить?». У такому плані ми розуміємо життєтворчість як *механізм опанування особистістю життєвою невизначеністю в процесі її життєдіяльності*. Зробимо декілька пояснень до даного підходу.

1. Життєва невизначеність може мати два локуси – зовнішній або ситуаційний і внутрішній, тобто особистісний. На зовнішньому рівні відбувається нерозуміння того, де особа знаходиться, що її оточує, як реагувати й діяти в таких умовах, що можна використовувати й т. і. Вочевидь, така зовнішня невизначеність піддається структуруванню, більш детальній типологізації й ін.. (див., наприклад, Ю. Мельник, 2020). Внутрішній рівень визначається мотиваційним,

когнітивним, ціннісним, смисловим рівнями. «Ситуація зрозуміла, але де тут я?», «Чого я насправді хочу?», «Для чого це мені?», «Ким я хочу бути в майбутньому?» й т. д.

2. Життєдіяльність особистості розглядаємо в сенсі життєвих задач, які конкретизуються за ступенем рефлексивності на трьох вкладених рівнях – *життєзабезпечення* (нерефлексивний рівень), *життєреалізації* (Я-рефлексія), *життєрозвитку* (рефлексія «Я – Світ»). Тут ми використовуємо підхід, запропонований Ю. Швалбом і співробітниками лабораторії екологічної психології (Швалб, 2018).

3. Опанування не завжди означає «визначення». Довизначаючи або перевизначаючи одне, ми завжди усвідомлено чи неусвідомлено можемо створювати / отримувати невизначеність у чомусь іншому, як передумову для нового до- або перевизначення. У свою чергу, перевизначаючи це нове, ми створюємо зміни, тобто знову ж умови для наступного нового до- або перевизначення. Й так далі.

4. Коли визначається одна складова життєдіяльності – зовнішній світ або Я – друга складова зазвичай також набуває змін, тобто частково втрачає визначеність. Граничними є випадки обопільної визначеності й обопільної невизначеності. Перший з них пов'язуємо з максимальною нормативністю і заданістю життя індивіда, по-суті, з відсутністю будь-якої суб'єктності і свободи, де немає жодного місця для життєтворчості. З цього приводу згадуються видатні антиутопії ХХ століття щодо тоталітаризму.

5. В ситуації повної невизначеності опанування / орієнтація відбувається, зазвичай в заданій послідовності – спочатку зовнішнє («де я?»), потім внутрішнє («хто я?»). Це означає, що спочатку ми виходимо на рівень невизначеності світу й нехтування власним «Я». Цей рівень зазвичай відповідає рівню життєзабезпечення у вирішенні життєвих задач.

На основі вказаного вище дозволимо собі запропонувати процесуальну модель життєтворчості, як *механізму опанування невизначеністю в процесі рішення особистістю життєвих задач*. На кожному рівні вирішення життєвих задач, її роль, місце і форми є різними. Розглянемо їх.

Перший рівень життєвих задач – життєзабезпечення – є зазвичай нерефлексивним. Він притаманний індивіду майже завжди, але актуалізується в тій чи іншій сфері життя в ситуації різкої зміни його способу та / або в умовах обмежених життєвих ресурсів, й характеризує собою ситуацію виживання. В ній особа зазвичай не думає про світ в цілому, про себе у цьому світі, про майбутнє,

але вирішує щодня конкретне завдання – як забезпечити своє життя, по суті, як вижити в поточних умовах, де взяти ресурси. З подібною ситуацією стикнулися мільйони громадян України на початку російського вторгнення як біженці, як ті, хто втратили власне майно та / або джерела доходів, як ті, що опинилися в ситуації окупації тощо.

Тут зовнішній світ стає невизначеним, а основним життєвим завданням є побудова когнітивної карти, віднаходження місць з наявними ресурсами, їх джерелами, а також безпечних шляхів до них, здобуття ресурсів тощо.

Життєтворчість тут виступає на ситуативно-реактивному рівні, те що у Дж. Кауфмана і Р. Бегетто називається «Міні ‘Т’». Як вказують дані науковці, це «невеликі акти проникливості, дотепності, перебудови розуму, уяви та імпровізації у повсякденні» (стор. 73). Це може бути віднаходження більш короткого / безпечного шляху, вдалий спосіб реагування на непередбачувану подію й ін. Закріплення успішного чи невдалого у власному досвіді, його переживання й осмислення призводить до особистісних змін, тобто до питань типу «який Я?», «хто Я?» і т. д. Таким чином, вирішення задачі на життєзабезпечення може призводити до зміни локусу невизначеності – ситуації невизначеності «Я» при визначеності середовища.

Другий рівень життєвих задач – життєреалізація. Він передбачає певне розуміння світу, в якому живе і діє індивід з одного боку, й вибір досягнення відповідного місця у ньому для себе, використовуючи ті ресурси, які він має, з другого. «Ким (яким) я можу, маю бути у світі, який я знаю?». В таких умовах життєтворчість набуває свого «класичного» вигляду у ролі продукування, вироблення конкретних соціально значимих продуктів на різному рівні соціальної значимості – повсякденної творчості («Мала ‘Т’») чи професійної «Про ‘Т’». В першому випадку мова може йти про: вдале вітання з Днем народження, відремонтування непрацюючого радіоприймача чи налагодження в квартирі / будинку альтернативного живлення на випадок відключень електрики, приготування нового блюда, реорганізацію робочого простору й т. і. В професійному плані йдеться про продукування власних творів як результату професійної діяльності, наслідком чого стає зростання майстерності / свободи «Я», його визначеності.

При успішному вирішенні життєвої задачі даного рівня закріплюється / довізначається тим чи іншим чином «Я» особи. Разом з тим, в неї може зростати розуміння того, що належна складова світу, наприклад, певна сфера професійної діяльності, або захоплені, так само як і наявне Я, є істотно складнішою, не оптимально організованою, яку вона має можливість змінити. Якщо цього не

відбувається, відповідна діяльність, а отже й її результати втрачають якість або її підтримка починає здійснюватися виключно через вольову функцію, зникає інтерес – творча складова. Одним з наслідків цього може ставати вигорання. Результатом успішного вирішення задачі на життєреалізацію є визначення насамперед власного «місця» в існуючому соціальному світі й усвідомлення невизначеності / не-правильної-визначеності в організації світу особистості. З'являється усвідомлення відношення «Я – Світ» як цілісності. Таким чином виникають передумови для життєвої задачі третього рівня – життєздійснення, яка відображується у питаннях: «Ким я хочу бути у майбутньому?», «Яким я хочу бачити у майбутньому світ мого життя?».

На даному рівні основною психологічною функцією стає життєтворення, коли маємо певне розуміння про світ та його устрій, про власне Я й про свої можливості для певної зміни в світі шляхом реалізації власного проєкту. Тут маємо істотну відмінність від рівневого підходу до творчості, в якому її вищий рівень («Велика 'Т'») – це такі твори, продукти, що змінюють соціальне, культурне життя суспільства, світу. Життєтворчість у життєвому розвитку пов'язана насамперед з ідеями екологічності – розбудовою нового життєвого простору чи ейкосу, зі смислотворенням, коли власне життя стає об'єктом творчості, цілеспрямованої діяльності з його організації і управління (наприклад, життєтворення у вчинковому підході В. Роменця).

Також змінюється й ідея результативності вирішення даної життєвої задачі. Успішний чи неуспішний результат може призводити до щонайменше двох варіантів наслідків.

Перший зумовлює ресурсне виснаження, тобто актуалізує питання про життєзабезпечення, коли усі життєві зусилля спрямовуються на підтримку даного проєкту, а ресурси вичерпуються.

Другий – актуалізує питання переоцінки власного Я, щодо можливостей і реалізованості в житті (в один або інший бік), тобто усього того, що пов'язується з життєреалізацією. Відбувається певний перехід, повернення у «точку відліку», але на іншому рівні розвитку особистості.

До вказаного варто додати, що особою в процесі життєдіяльності вирішується одночасно декілька життєвих задач різних рівнів, проте кожний момент часу лише одна з них є, на наш погляд, домінуючою.

Кількість і рівень життєвих задач в людини залежить від двох чинників. *По-перше*, середовищні умови, які можуть бути жорстко зовнішньо заданими, що при недостатності життєвих ресурсів вимагатиме від особи концентрування

виключно на завданнях забезпе-чення. По-друге, рівень особистісного розвитку². Відобразимо описану модель у схемі (Рис. 3.4.2).

Рівень життєвої задачі Об'єкт життя для до- / пере- визначення	Життєзабезпечення	Життєреалізація	Життєздійснення
Оточуючий світ	<i>Ситуативно-реактивна життєтворчість як творча активність у повсякденні («Міні 'Т'»)</i>	Визначений	Визначений
Я	Нерефлексивне	<i>Продуктивно-діяльнісна життєтворчість у повсякденні («Мала 'Т'») або в професійній діяльності («Про 'Т'»)</i>	Визначене
Цілісність «Я – Світ»	Нерефлексивне	Нерефлексивне	<i>Смислотвірна життєтворчість, власне життя і оточуючий світ як її об'єкти</i>

Рис. 3.4.2. Модель життєтворчості в життєдіяльності особистості

Представлену модель життєтворчості можемо вважати операційною, оскільки вона дає можливість як діагностувати поточний стан розвитку життєтворчості особистості в її життєдіяльності, так і намітити шляхи й напрямки підтримки й допомоги в формувальній та корекційній роботі. Також, дана модель життєтворчості може розглядатися як рівнева, з трьома рівнями життєвої активності – ситуативним, або творити «тут і зараз»; діяльнісно-цільовим, тобто творити в процесі життя; смисло-життєвим, що означає творити саме життя.

² З цього приводу згадується цитата з відомого анімаційного фільму про папугу: «Таїті, Таїті. Нас і тут непогано годують». Саме той рівень особистісного розвитку, коли вихід з налагодженого життєзабезпечення не передбачається, як і не передбачається жодного життєтворчого акту.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

Проблема особистості у сучасних реаліях набуває функцій певного акме, навколо якого концентруються інші, не менш важливі, але не такою мірою акцентовані суспільно-історичною ситуацією аспекти психологічної галузі знання. За таких обставин особистісний зріз презентує предметність наукової і практичної психології в її історичному сьогоденні, адже, фактично, зумовлює результативність вивчення багатьох інших питань людинознавства, суттєво підвищує їх аналіз не тільки в інтересах психології, а й, що не менш важливо, сучасної культури в цілому.

Потреба особистості у творчості – це прагнення надати оточенню властивостей, які існують у власному світосприйманні. Це одна з головних особливостей людської природи, відображення її індивідуальності, вираження її «Я». Досліджуючи протягом всього свого життя питання генетичної психології творчості, природи творчого процесу, видатний український науковець В.А. Роме-нець доводив, що «творчість можна виховати лише творчістю». Саме тому фундаментом розвитку творчого потенціалу особистості виступає духовна культура суспільства, що є зіткненням або гармонійним поєднанням об'єктивного та суб'єктивного.

Враховуючи вищесказане, пише І. М. Поклад, можна стверджувати, що творча особистість впливає на світ всією своєю індивідуальністю, але паралельно і світ діє на неї. Водночас, творчі сили можуть або активізуватися, досягаючи вершин, або втратити енергію, зазнаючи тиску з боку соціальних чи соціально-психологічних факторів.

Логічний перехід, у даному розділі, перехід від творчої особистості до інноваційної діяльності, яку, як нам здається, створює творча особистість.

У процесі дослідження В. П. Чудакової, з позиції методології системного підходу, всю сукупність внутрішніх і зовнішніх умов і чинників, що впливають на ефективність інноваційної діяльності особистості розглядає як систему – сукупність елементів, що закономірно інтегровані в цілісність, із якої без втрат не можна вилучити жодну із її складових.

Із психологічної і системної точок зору *«інноваційна діяльність особистості»* – це не сумарне явище, а системний ефект взаємодії всієї сукупності «внутрішніх» та «зовнішніх» умов, чинників і факторів.

Внутрішні та зовнішні умови і чинники інноваційної діяльності з огляду психології мають принципову відмінність. Наголосимо, що розгляд інноваційної діяльності відбувався на прикладі освітніх організацій. *Внутрішні* чинники

(риси, властивості, процеси) утворюють цілісну систему психологічних параметрів, котрі сприяють або заважають ефективності інноваційної діяльності. Вплив на окремі складові такої системи ускладнюється системним «опором» всієї сукупності зв'язків компонентів особистості (тенденція до збереження структури), а отже розвивальний вплив на особистість новатора/інноватора має бути цілісним, системним, спрямованим на системоутворюючі фактори, що істотно впливають на інноваційну діяльність.

До ключових внутрішніх умов, що забезпечують ефективність інноваційної діяльності віднесено: систему конституційних, індивідуальних та особистісних рис; рівень загальної психологічної культури; характер особистої мотивації до інноваційної діяльності; широту і якість репертуару педагогічних прийомів і засобів; рівень особистої педагогічної майстерності; спрямованість особистості на саморозвиток, самореалізацію і самоактуалізацію; готовність до змін змісту, алгоритмів та прийомів власної діяльності тощо.

До найважливіших зовнішніх умов інноваційної діяльності ми відносимо: загальну психологічну культуру керівників і співробітників освітньої організації; рівень розвитку колективу і його соціально-психологічні характеристики; організаційну етику і домінуючу систему цінностей; організаційно-управлінські фактори (системи офіційних і неофіційних відносин) і особливості освітньої організації; участь організації в інноваційних проектах; мотиваційне середовище і систему стимулювання інноваційної діяльності тощо.

Таким чином, інноваційна діяльність – це складна системна психолого-педагогічна і організаційна проблема, яка базується на методології багатомірних системних досліджень в основі яких покладено програми спеціальної психологічної підготовки та психологічного супроводу формування психологічної готовності до інноваційної діяльності особистості. Реалії ХХІ століття проявилися у вкрай стресогенних формах. Афективні прояви відіграють важливу роль у формуванні й розвитку особистості, взаємодії з навколишнім середовищем; вони впливають на поведінку, сприйняття і рішення особистості, їх розкрила А.Д. Терещук. Вивчення афективних проявів дає можливість краще розуміти поведінку, реакції на різні життєві ситуації, виявити потенціал, розвивати навички самореалізації та досягати психологічного благополуччя.

Стабільний емоційний стан – це опора і ресурс, що дозволяє піклуватися про себе та своїх близьких. Турбота про себе є ресурсом і прикладом для інших.

У спокійному, гармонійному стані відчувається радість від життя. Адже невизначеність породжує тривогу, а здатність опанувати себе під час незрозумілих обставин та змін – це ознака дорослої людини.

В основі *позитивного психічного здоров'я* лежать позитивні психосоціальні фактори, засновані на внутрішніх ресурсах особистості, таких як стійкість, оптимізм, мудрість, соціальна підтримка, життєві цілі або сенс життя, духовність, самоефективність, здатність до ефективних копінг-стратегій подолання стресу тощо. Ці фактори й опосередковують траєкторію самовдосконалення, самореалізації, включаючи психологічне благополуччя, щастя, задоволеність життям, стресостійкість, життєстійкість, посттравматичне зростання, успішне старіння, профілактику психопатології та інше. Зміщення фокусу психологічного втручання з проблеми на її розв'язання, характерне для концепції позитивного підходу, розширює можливості розвитку внутрішніх ресурсів особистості в досягненні станів оптимального функціонування, психологічного благополуччя, якості життя та ін. У цьому позитивному сенсі психічне здоров'я є основою психологічного благополуччя і ефективного функціонування людини, при якому вона може реалізувати свій власний потенціал, ефективно долати труднощі, продуктивно і плідно працювати. В останні роки саме цей напрям досліджень у вітчизняній і світовій психології особистості набув пріоритетної уваги.

У ХХІ столітті, у вітчизняному науковому полі життєтворчість є значимим і актуальним предметом науково-психологічних досліджень переважно в рамках суб'єктно-діяльнісного, соціально-психологічного і психолого-педагогічного підходів. Очевидним наслідком даної проблемної позиції стає, *по-перше*, наукове усвідомлення того, що життя саме-по-собі може розглядатися актом творчості. *По-друге*, вихід у можливі психолого-педагогічні, корекційні і терапевтичні практики саме щодо життєтворчості.

Запропонована О.Л. Верніком процесуальна модель життєтворчості, як механізму опанування невизначеністю в процесі творчого рішення особистістю життєвих задач, показує що на кожному рівні вирішення життєвих задач, її роль, місце і форми є різними.

Перший рівень життєвих задач – життєзабезпечення – є зазвичай нереклексивним. Він притаманний індивіду майже завжди, але актуалізується в тій чи іншій сфері життя в ситуації різкої зміни його способу та / або в умовах обмежених життєвих ресурсів, й характеризує собою ситуацію виживання. В ній особа зазвичай не думає про світ в цілому, про себе у цьому світі, про майбутнє, але вирішує щодня конкретне завдання – як забезпечити своє життя, по суті, як вижити в поточних умовах, де взяти ресурси. З подібною ситуацією стикнулися мільйони громадян України на початку російського вторгнення як біженці, як ті, хто втратили власне майно та / або джерела доходів, як ті, що опинилися в ситу-

ації окупації тощо. Тут зовнішній світ стає невизначеним, а основним життєвим завданням є побудова когнітивної карти, віднаходження місць з наявними ресурсами, їх джерелами, а також безпечних шляхів до них, здобуття ресурсів тощо.

Другий рівень життєвих задач – життєреалізація. Він передбачає певне розуміння світу, в якому живе і діє індивід з одного боку, й вибір досягнення відповідного місця у ньому для себе, використовуючи ті ресурси, які він має, з другого. «Ким (яким) я можу, маю бути у світі, який я знаю?». В таких умовах життєтворчість набуває свого «класичного» вигляду у ролі продукування, вироблення конкретних соціально значимих продуктів на різному рівні соціальної значимості – повсякденної творчості. При успішному вирішенні життєвої задачі даного рівня закріплюється / довізначається тим чи іншим чином «Я» особи. Разом з тим, в неї може зростати розуміння того, що належна складова світу, наприклад, певна сфера професійної діяльності, або захоплення, так само як і наявне Я, є істотно складнішою, не оптимально організованою, яку вона має можливість змінити. Якщо цього не відбувається, відповідна діяльність, а отже й її результати втрачають якість або її підтримка починає здійснюватися виключно через вольову функцію, зникає інтерес – творча складова. Одним з наслідків цього може ставати вигорання. Результатом успішного вирішення задачі на життєреалізацію є визначення насамперед власного «місця» в існуючому соціальному світі й усвідомлення невизначеності / не-правильної-визначеності в організації світу особистості. З'являється усвідомлення відношення «Я – Світ» як цілісності. Таким чином виникають передумови для життєвої задачі третього рівня – життєздійснення, яка відображується у питаннях: «Ким я хочу бути у майбутньому?», «Яким я хочу бачити у майбутньому світ мого життя?». На даному рівні основною психологічною функцією стає життєтворення, коли маємо певне розуміння про світ та його устрій, про власне Я й про свої можливості для певної зміни в світі шляхом реалізації власного проєкту. Життєтворчість у життєвому розвитку пов'язана насамперед з ідеями екологічності – розбудовою нового життєвого простору чи ейкосу, зі смислотворенням, коли власне життя стає об'єктом творчості, цілеспрямованої діяльності з його організації і управління.

До вказаного варто додати, що особою в процесі життєдіяльності вирішується одночасно декілька життєвих задач різних рівнів, проте кожний момент часу лише одна з них є, на наш погляд, домінуючою. Кількість і рівень життєвих задач в людини залежить від двох чинників. *По-перше*, середовищні умови, які можуть бути жорстко зовнішньо заданими, що при недостатності життєвих ресурсів вимагатиме від особи концентрування виключно на завданнях забезпечення. *По-друге*, рівень особистісного розвитку.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження, результати і зміст якого відображено в тексті монографії, уможлиблює низку висновків теоретико-методологічного плану.

Згідно з поставленими завданнями, проаналізовано визначальні фактори та закономірності проявів соціокультурних детермінант розвитку психології особистості в Україні. Зокрема, в теоретико-методологічному плані розкрито структуру та зміст соціокультурних детермінант розвитку психології особистості в Україні у вигляді запропонованої концепції. Аналіз першоджерел – філософських і психологічних праць – уможливив виокремлення типів рамкових підходів до трактування становлення психології особистості в Україні. З'ясовано, що зміна підходів до тлумачення психології особистості, як окремої наукової галузі, відбувалася на теоретико-методологічній базі, сформованій в добу Модерну; виявлено, що під впливом Постмодернізму свідомість трактується в психології як дискурсивний конструкт. Останній тлумачиться як ідентичність особистості, що формується в процесі інтеріоризації соціокультурних норм і стереотипів, корі артикулюються в культурі. Отже, інституалізація психології особистості розгортається в рамках спершу культури Модерну, а нині – культури Постмодерну.

Разом із тим, наголосимо: культура Модерну та Постмодерну відзначається активними трансформаціями. Традиційні уявлення про соціум і особистість, які були поширені в ХХ столітті, вже нині піддаються перегляду. Культурні трансформації неминуче позначатимуться на наукових трактуваннях поняття «особистість», а отже і психології особистості. Відповідно, актуальним є розмежування, з одного боку, суто наукових тлумачень особистості у рамках відповідного напрямку психологічних досліджень, а з другого – культурних конотацій. При цьому важливим є простеження тих соціокультурних впливів, котрі трансформують сам об'єкт дослідження (особистість) і тих, що притаманні самим дослідникам, врахувавши, таким чином, «фактор спостерігача». Відтак, цілком слушно стверджувати, що дослідження соціокультурних детермінант розвитку психології особистості є актуальним.

Встановлено, що інституалізація психології особистості пов'язана зі зміною культурних парадигм – переходом від культури Модерну до культури Постмодерну. Утім, цей процес є нелінійним.

Одним із аспектів парадигми Постмодерну – екстенсивний розвиток, артикульованих Модерном, цінностей.

Саме тому в розвиткові психології особистості має місце: по-перше, послідовне розширення цінностей Постмодерну, їх дедалі більша популяція. Тобто, йдеться про те, що окремі цінності, котрі в ХІХ–напочатку ХХ століть були визначальними для елітарних груп, нині, з утвердженням Постмодерну, стають надбанням широких верств, впливаючи на їх ідентичність. По-друге, спостерігається радикалізація цінностей Модерну – закономірний процес, визначений самою аксіологічною логікою. Водночас, оскільки парадигма Постмодерну відштовхується від Модерну, то в соціокультурних процесах спостерігається і радикальне заперечення цінностей Модерну. Таке утвердження шляхом заперечення – це також один із закономірних процесів аксіологічного розвитку, котрий позначається на процесі особистісної ідентифікації та самоідентифікації. Таким чином, один із базисних принципів, на якому базувалося дослідження, є наступним: особистість, яку досліджує психологія особистості, є представником певної культури, є невіддільною від культури, і поготів – проявом соціокультурних процесів, в межах яких і формується особистість. Відповідним чином, важливий метод пізнання психології особистості – крос-культурні дослідження. Останні уможливають зіставлення особистісних характеристик представників різних культур і субкультур, зокрема і в історичному плані. У такий спосіб розкривається вплив культурного чинника, зокрема його прояв у поколіннєвих практиках особистісної ідентифікації та самоідентифікації. Показово, що приналежність до культури є важливою характеристикою і самого дослідника-науковця. Адже культура постає сприйняттєвою рамкою, яка позначається на розумінні психологом об'єкта, предмета й результатів дослідження. Відтак, фактор культури завжди присутній у дослідженні особистості. У цьому плані важливим є наступний висновок, отриманий в процесі дослідження: саме поняття «особистість» є культурним феноменом доби Модерну (саме у тому вигляді, у якому воно, це поняття, сприймається сучасністю). Відповідно, підходячи до самої проблематики дослідження, науковці виходять з базової парадигми Модерну. З погляду історії психології, є вартим уваги те, що поступ психологічної науки, уможливив аналіз і самої культури. Постання психології особистості як наукової галузі істотно вплинуло на культурні уявлення та практики, котрі стали невід'ємними складниками епохи.

Відтак, окресливши загальну парадигму становлення української психології особистості ХХ-ХХІ століть, докладніше розкриємо окремі теоретико-методологічні підходи, як вони проявилися в історії науки; покажемо фактори, що вплинули на їх становлення, та найважливіші здобутки. Насамперед відзначимо

розвиток в Україні психології діяльності. Зокрема, як з'ясовано підчас дослідження, у 20–30-ті роки ХХ століття в працях «групи Виготського» (Л. Виготський, О. Лурія, О. Леонтьєв та ін.), а також «харківської групи» (П. Гальперін, О. Запорожець, Л. Божович, Ф. Бассін та ін.) чільна увага приділялася теоретико-методологічним питанням. Марксистський базис психологічної теорії, який був створений у 20–30-х роках харківською групою науковців, визначав акцент на соціальних детермінантах розвитку людини. Теоретичні розробки були перевірені підчас експериментальних досліджень. Згодом, уже в кінці ХХ століття, відтак відбувалася вторинна рецепція теоретико-методологічних основ цього психологічного напрямку, що отримав назву «культурно-історична психологія».

Доцільно відзначити, що «культурно-історична психологія» значною мірою міфологізує, передусім, праці Л. Виготського. Теоретику, фактично, приписуються погляди, яких він не поділяв, висновки, яких він ніколи не доходив, і міркування, до яких він ніколи не вдавався. «Культурно-історична психологія» є феноменом, який можна визначити, як засіб адаптації автентичних теоретико-методологічних підходів психології діяльності до сучасної культури. По суті, «культурно-історична психологія» постає «постмодерністською грою» з психологією діяльності. Однак, як і всяка постмодерністська гра, цей підхід є замкненим і постає як субкультурний феномен у рамках психології, самодостатнім, адже існує лише сам для себе, і не зорієнтованим на, власне, наукові результати.

Звернувшись із відомих причин до марксизму, дослідники 20-30-х років вибудували парадигмальний підхід. Відповідно, теоретико-методологічна база психології діяльності визначала всі ті результати, які були отримані на її основі. Вона ж таки відсікала інші форми опредметнення, а отже й результати дослідження. У працях Т. Куна цей феномен був описаний як парадигмальне мислення, яке завідомо визначає рамки сприйняття й опредметнення. Наукові дослідження на основі певної парадигми завжди набувають підтвердження, бо існує сув'язність опредметнення відповідного методу, а отже й отриманого результату. Однак помилково було б стверджувати, що парадигмальне мислення є хибним. Наукове пізнання, по суті своїй, парадигмальне. Саме тому в науковому пізнанні здобувається лише відносне знання, яке надалі доповнюється й уточнюється. Має місце також часткове розкриття предмета, що, однак, не применшує значущості пізнання.

У 50-х рр. ХХ ст. українські психологи звернулися до феномена «самовиховання». Вважалось, що самовиховання виникає на визначеному етапі розвитку особистості, будучи підготовленим зовнішніми умовами, вихованням і досвідом

життя конкретної людини. У процесі життя людина пізнає себе та інших людей, вчиться порівнювати вимоги оточуючих з власними можливостями. В процесі виховання закладаються моральні основи особистості, формуються моральні уявлення і поняття, переконання, моральні звички і насамкінець моральний ідеал, що регулює поведінку у теперішньому і визначений план життя на майбутнє. Таким чином, у міру розвитку особистості самовиховання починає відігравати все більшого значення і має місце лише при визначеному рівні морально-психологічної зрілості особистості, обумовленою як особливостями історичного періоду, обставинами життя, так і вихованням.

Українська психологія активно освоювала теоретико-методологічні набутки західних науковців. Зокрема, зазнавала впливу біхевіоризму. Саме під впливом цього наукового напрямку досліджувався перебіг «вирішення життєвих завдань». Як було з'ясовано науковцями, в процесі життєдіяльності вирішується одночасно декілька життєвих завдань різних рівнів, проте кожний момент часу лише одна з них є поставала домінуючою. Кількість і рівень життєвих завдань, актуальних для особистості, визначалося, по-перше, середовищем, по-друге, потребами особистісного розвитку. Вплив середовища при цьому здатен набувати вкрай жорстких проявів, не залишаючи особистості можливостей для проявлення внутрішніх імперативів розвитку. Представлену модель життєтворчості дає можливість як діагностувати поточний стан розвитку життєтворчості особистості в її життєдіяльності, так і намітити шляхи й напрямки підтримки й допомоги в формувальній та корекційній роботі. Також, дана модель життєтворчості може розглядатися як рівнева, з трьома рівнями життєвої активності – ситуативним, або творити «тут і зараз»; діяльнісно-цільовим, тобто творити в процесі життя; смисло-життєвим, що означає творити саме життя.

Своєрідним феноменом української психології є теорія вчинку особистості, запропонована Володимиром Роменцем. Український науковець визначив учинок як творчий акт, детермінований значущим сенсом. Роменець постулює: по-перше, соціальний конформізм і розвиток особистості – несумісні; по-друге, особистість постає не в процесі соціалізації, а завдяки творчості (створенню небувало), пошуку сенсу, а отже й сумніву в усталених нормах, і вчинку, а останній, за визначенням, є проявом нонконформізму. Як можна бачити, психологічна теорія Роменця є суголосною філософії екзистенціалізму. Згідно з Роменцем, особистість втілюється не за посередництва діяльності як такої, а діяльності осмисленої й базованої на сенсі. Так Роменець, пов'язавши особистісну самоактуалізацію з учинком і сенсом, ставить людину в опозицію до соціальних норм. Бо усталена життєдіяльність не потребує вчинку. Вона розгортається як засвоєння

соціальних норм і реалізація їх в діяльності. Така життєдіяльність є індиферентною і до питання сенсу. Адже знання соціальних норм робить запити про сенс недоцільними.

У ХХІ столітті проявився інтерес українських психологів до світоглядно-філософської бази нашої культури. Зокрема в дослідженнях В. Москаленко аналізуються і розвиваються концепції Київської школи філософії культури. Сутнісною для неї є проблема світогляду особистості, яка розглядається; по-перше, у парадигмі відношення «людина–світ»; по-друге, як змістове наповнення свідомості, зміст якої визначається «світом» (свідомості без світогляду не буває); по-третє, світогляд розглядається як таке відношення до світу, яке опосередковано індивідуальним досвідом; по-четверте, світогляд людини – відношення людини до світу, яке опосередковується її чуттєвістю (введено категорію «світовідношення» для визначення цієї особливості). З розгляду світогляду як індивідуальної форми його виявлення у особистості зроблено висновок, що ідентичність особистості є її світоглядом, який проектується в ідентичності. Із аналізу опосередковуючої функції чуттєвості у відношенні людини до світу, зроблено висновок, що змістові характеристики ідентичності особистості потрібно розглядати як проекцію свідомості особистості, виявлення різних рівнів її чуттєвості. Отже із розуміння світогляду людини як усвідомлення її Я було визначено ракурс осмислення ідентичності особистості як категорії, в якій світ людини відображено як індивідуальна форма світогляду, що проектується не тільки як засіб відображення, пізнання, а й як форма самосвідомості й цілепокладання, що виникають і розвиваються у плінні розмаїтого освоєння світу людиною. Також у ракурсі світоглядно-антропологічної концепції Київської школи філософії культури проаналізовано ідентичність особистості як проекцію її свідомості. Визначено психологічний механізм проекції світогляду людини на ідентичність особистості, що спирається на асоціативну властивість мислення, яка полягає у здатності створювати зв'язки між різними явищами завдяки побудові узагальнених стратегій через поєднання ідей з різних галузей досвіду, що допомагає вийти на досягнення поставленої задачі. Проекція світогляду в ідентичності особистості відбувається за законом, згідно з яким зміст структурних складових світогляду й ідентичності, співпадаючи за своєю сутністю, трансформується у відповідності з індивідуальним досвідом. Оскільки прагнення до визнання закладено у природі людини, почуття ідентичності як усвідомлення своєї цінності, в певних умовах може перерости у вимогу суспільного визнання цієї цінності і швидко перетворитися у політику ідентичності. Справа у тому, що внутрішнє

почуття власної гідності, яке вимагає визнання, стимулює пошуки індивідом групи, яка тільки й може підтвердити самооцінку особистості. Вимога людини публічного визнання виключності групи, до якої належить «Я» особистості, явище суто сучасне, яке виникло в останні десятиліття. Саме цей феномен сьогодення є основною характеристикою політики ідентичності. Спираючись на такі характеристики світогляду людини як її індивідуальний вимір та чуттєво-емоційну забарвленість, застосовано категорію «ставлення» як проекцією категорії «світовідношення» на характеристику ідентичність, у якій підкреслюється її духовно-чуттєва сторона. В українській мові поняття «ставлення» має аксіологічний відтінок, тобто вміщує ціннісне відношення, яке включає духовні цінності людини. Отже світогляд як світовідношення (відношення у парадигмі «людина–світ») проектується в ідентичності особистості як її ставлення до світу. У світогляді присутній елемент чуттєвості, який має свою форму виявлення у ідентичності особистості. Так, особливістю проекції «світосприйняття» та «світорозуміння» є те, що чуттєвість на когнітивному рівні трансформується у певну «картину світу», а у світорозуміння – в «образ світу». Чуттєвість у «світотворенні» трансформується на конативному рівні ідентичності особистості у формі вищих почуттів (мораль, ідеал, віра, надія, любов, гідність, честь тощо). Підкреслюється, що єдність духовно-чуттєвих структурних складових ідентичності особистості, забезпечуючи її духовно-практичну природу, стає знаряддям практично-перетворювальної діяльності особистості. З погляду світоглядно-антропологічної концепції школи філософії культури проаналізовано темпоральність ідентичності як її характеристику. Звернення сучасної науки до проблеми темпоральності спричинено її пошуками відповідей на питання сучасного суспільства про роль людини в світі та її місце в ньому у період пришвидшення часу. Визначено, що функція темпоральності ідентичності особистості полягає у забезпеченні її спрямованості у майбутнє. Темпоральність особистості функціонує у єдності відношень минулого, сьогодення та майбутнього. У темпоральності як характеристиці ідентичності майбутнє конструюється у сьогоденні, яке спирається на минуле. Зв'язок часових одиниць системи темпоральності відбувається за законом її цілісності, рівень якої залежить від відповідності функцій головній меті ідентичності, яка орієнтує на те, щоб розглядати функціональне призначення темпоральності таким, що узгоджується з загальними цілями ідентичності особистості, які визначається умовами системи більш високого рівня, тобто суспільством та його культурою.

Відповідно до постмодернізму XXI століття, поняття «особистість» – це уявлений конструкт. «Особистість» – форма наукового опредметнення психоло-

гічних проявів людини.

Психологія активно засвоює методи дискурс-аналізу й нарративного аналізу (Н. В. Чепелева, М. Л. Смульсон, О. М. Шиловська, С. Ю. Гуцол). До наукового обігу входять постмодерністські поняття – «ідентичність», «роль», «гра» та ін. Особистість постає детермінованою домінантними дискурсами та соціальними практиками. Відтак психологія деталізує та поглиблює розуміння тих факторів, котрі впливають на становлення особистості. Поширення поняття «особистість» у культурі та побутовому мовленні вказує на те, що «особистість» є й соціокультурним феноменом. Існування наукового поняття «особистість» відкриває можливості для застосування методу «історії понять» з метою розкриття теоретико-методологічних передумов і чинників його становлення. Ненауковий вжиток лексеми «особистість» дає можливість виявити соціокультурні фактори постановня такого мовленнєвого конструкту. Тож у ХХІ столітті розвиток психології в Україні відбувається під впливом «лінгвістичного повороту», постструктуралізму та філософії Постмодерну загалом.

Здійснено дослідження соціокультурних чинників соціально-психологічних перебігів загалом і соціалізації та життєдіяльності особистості зокрема, що з теоретико-методологічного погляду, є прямим продовженням того наукового напрямку, який був закладений в умовних рамках «психології діяльності». Показано, що культура – це є штучне середовище життєдіяльності особистості та суспільства. Вона включає ціннісно-сміслову й інституційну сфери – практики життєдіяльності. Тож, показано, що всі соціальні процеси розгортаються в історії. Цей процес у класичній філософії позначається поняттям «становлення».

З'ясовано, що поняття «становлення» і «розвиток» стають в культурі синонімічними, оскільки відображають розгортання потенції речі. Відповідно, становлення/розвиток є закономірним процесом, який детермінований внутрішньо (потенцією) і визначається зовнішньо (сторонніми впливами середовища). Звідси показано, що є два типи соціокультурних детермінант – внутрішні та зовнішні. Внутрішні чинники проявляються як ускладнення та структурування. Якщо, скажімо, йдеться про організм живої істоти, то його становлення проявляється як розвиток органів і функцій. Цей процес є визначеним, а отже і закономірним. Причому органи та функції завжди розвиваються як цілісна система. Показано, що середовище ж позначається лише як сприятливі та несприятливі фактори, котрі або допомагають розгортанню потенції, або ж перешкоджають.

Базуючись на окресленій логічній схемі, до снаги констатувати наступне: один із чинників розвитку психології особистості – це теоретико-методологічна

база, сформована в період Модерну. Під впливом постмодернізму свідомість розкривається як дискурсивний конструкт, котрий на рівні особистості проявляється як ідентичність. Отже, психологія особистості, зокрема і дослідження самого поняття «особистість», розгортається на двох етапах, визначених культурою Модерном і Постмодерном. Ця теоретико-методологічна база була цілком суголосною культурі ХХ століття. Нині ж, у ХХІ столітті, очевидні соціокультурні трансформації – розвиток культури Постмодерну. Ця культура продовжує і радикалізує основні ідеї Модерну. Зокрема, сам феномен культури розкривається як сукупність дискурсів, які мають власну цілезумовленість. Простежується і радикалізація важливого для психології особистості поняття «свідомість» – етнічна, професійна, релігійна, статево-рольова тощо.

Важливий феномен сьогодення, що був проаналізований у монографії, – віртуальний простір, який дедалі активніше впливає на розвиток особистості. У віртуальному просторі існують важелі впливу на особистість, які можуть використовуватись за для маніпулювання свідомістю користувача з метою досягнення маніпулятором власних цілей. Зокрема, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій розширив можливості для деструктивного впливу на особистість. Найбільш поширеними видами кіберпереслідування є кібермобінг, кібербулінг, кіберсталкінг, кіберхарасмент, кібергрумінг, тролінг, грифінг та RIP-тролінг. Однією з форм психологічного насильства над особою з боку іншої особи, яка деструктивно впливає на жертву (в результаті психологічних маніпуляцій або психологічного тиску) є асистований кіберсуїцид. Безкарність і легкість вчинення правопорушень у кіберпросторі є реальністю нашого часу. Вивчення психології кібержертви та кіберагресора неможливо без врахування особливостей віртуального середовища та впливу кіберпростору на психіку людей. Форми поведінки, засновані на всюдозволеності та ігноруванні закону, які засвоєні дітьми в період дорослішання і формування психіки, в подальшому здатні призвести до протиправної поведінки в дорослому віці, що може викликати ескалацію насильства і злочинності в соціумі майбутнього.

Реалії ХХІ століття проявилися у край стресогенних формах. Афективні прояви відіграють важливу роль у формуванні й розвитку особистості, взаємодії з навколишнім середовищем; вони впливають на поведінку, сприйняття і рішення особистості. Вивчення афективних проявів дає можливість краще розуміти поведінку, реакції на різні життєві ситуації, виявити потенціал, розвивати навички самореалізації та досягати психологічного благополуччя. Стабільний емоційний стан – це опора і ресурс, що дозволяє піклуватися про себе та своїх близьких. Турбота про себе є ресурсом і прикладом для інших. У спокійному, гармоній-

ному стані відчувається радість від життя. Адже невизначеність породжує тривогу, а здатність опанувати себе під час незрозумілих обставин та змін – це ознака дорослої людини. В основі *позитивного психічного здоров'я* лежать позитивні психосоціальні фактори, засновані на внутрішніх ресурсах особистості, таких як стійкість, оптимізм, мудрість, соціальна підтримка, життєві цілі або сенс життя, духовність, самоефективність, здатність до ефективних копінг-стратегій подолання стресу тощо. Ці фактори й опосередковують траєкторію самовдосконалення, самореалізації, включаючи психологічне благополуччя, щастя, задоволеність життям, стресостійкість, життєстійкість, посттравматичне зростання, успішне старіння, профілактику психопатології та інше. Зміщення фокусу психологічного втручання з проблеми на її розв'язання, характерне для концепції позитивного підходу, розширює можливості розвитку внутрішніх ресурсів особистості в досягненні станів оптимального функціонування, психологічного благополуччя, якості життя та ін. У цьому позитивному сенсі психічне здоров'я є основою психологічного благополуччя і ефективного функціонування людини, при якому вона може реалізувати свій власний потенціал, ефективно долати труднощі, продуктивно і плідно працювати. В останні роки саме цей напрям досліджень у вітчизняній і світовій психології особистості набув пріоритетної уваги.

Аналіз пандемії COVID-19 викликав загострення проблем ейджизму та ейблізму. Найважливішим принципом біоетики є принцип справедливості, що передбачає надання допомоги хворому незалежно від його статі, віку, расової та національної приналежності, соціального і матеріального становища, політичних переконань, віросповідання та особистих переваг лікаря, а також рівний доступ всіх груп населення до отримання медичних послуг. Необхідно виражене ставлення до вирішення питання фізичного, психічного та психологічного збереження населення.

Підчас дослідження виділено три етапи війни РФ проти України: 1) вторгнення в національний інформаційний простір та суспільну свідомість суспільства з метою національної, політичної та соціально-економічної дестабілізації; 2) введення в країну, що зазнає нападу, обмеженого контингенту військ, окремі території анексуються; 3) розширена до гарячої фази війни – відкритого нападу із захопленням територій військовим шляхом і фізичним знищенням населення. Знання технологій, прийомів і методів різних етапів гібридних війн є необхідним для розроблення та вдосконалення засобів протидії інформаційно-психологічній агресії противника.

Широке поширення інформаційно-комунікаційних пристроїв дає змогу

швидко розповсюджувати шокуючі відео, фото та аудіоматеріали з місця подій і вести прямі репортажі, що робить широке коло людей, що спостерігають за цим, фактично учасниками трагедій. Інформація про будь-яку загрозу для життя подію, або ймовірність її виникнення, є стресором, що сприяє виникненню і розвитку тривоги, страху, паніки тощо.

Інформаційний вплив на мирне населення під час гібридних війн, де задіюються всі можливі засоби інформаційно-психологічного впливу, набуває особливої гостроти. Перехід до гарячої фази війни не виключає методів гібридної війни з арсеналу противника, а лише виводить їх на новий рівень.

Підсумовуючи, узагальнимо і дамо концептуальний погляд на соціокультурні детермінанти розвитку психології особистості в Україні у XX та XXI ст.

Завдяки проведеному теоретико-методологічному дослідженню розкрито концептуальні основи, історичний перебіг і становлення психологія особистості та поняття «особистість». На основі залучених джерел доведено, що цей процес розгортався в рамках загальних соціокультурних процесів. Зокрема визначальним фактором виступала зміна культурних парадигм. Водночас показано нелінійний характер цього процесу. Останній аспект є особливо важливим для України, в якій соціокультурний процес розгортався на основі внутрішніх чинників і сторонніх чинників. Приміром, саме поняття «особистість» і психологія особистості як наукова галузь розвивались під значним впливом світової наукової думки.

Загалом простежуються три основних етапи розвитку концептуальних уявлень про особистість. У їхніх рамках мають місце базові соціокультурні конфлікти, котрі й виступають основними рушіями культурного й наукового розвитку.

Перший – премодерний період. У його рамках людина є невіддільною від соціальної групи. Зокрема її ідентичність (наразі ми використовуємо це поняття в нейтральному сенсі) є детермінованою соціальною групою – релігійною та професійною. Приналежність людини до певної сфери діяльності та конфесії в цей період, як правило, позитивно корелює. Зміна ідентичності відбувалася тільки в наслідок переходу із однієї соціальної групи до іншої. Приналежність до групи визначала права люди, її соціальну поведінку та образ Я.

Базовий конфлікт цього періоду – несумісність жорсткої соціальної структури та релігійних цінностей, артикульованих, передусім, Християнством і Юдаїзмом. Згадані релігії артикують персональну відповідальність за добрі та лихі вчинки. Ключова роль релігії в культурі створювала протистояння між домінуючими соціальними практиками (груповими цінностями) та релігійними настановленнями.

Показово, що базові уявлення про «особистість» в премодерний період були вироблені саме в теологічних і філософських працях. Зокрема вже в текстах Августина Блаженного має місце вироблення основ особистісної рефлексії – чільного фактора розвитку особистості.

Другий – модерний період. У його рамках домінантною цінністю є раціоналізм, повною мірою проявлений у картезіанстві. Сам раціоналізм, як базовий теоретико-методологічний принцип, на рівні уявлень про особистість проявився в концепції прагматизму. Раціоналістичний підхід до пізнання людини, зрештою, втілюється і в самому феномені психології особистості – суто науковому погляді на становлення Я людини.

Головні джерела цього періоду – це філософські та наукові праці, а також мистецтво, яке артикулює, зокрема, й ідеальний образ особистості. Насамперед, варто відзначити філософію та мистецтво періоду Романтизму – концептуалізацію образу героя – вільної особистості, здатної кинути виклик соціальним обставинам. Головні конфлікти цього періоду:

1) премодерні практики, котрі зберігалися, продовжували впливати на соціалізацію люди, й перебували в конфлікті з максимою, згідно з якою форми життя мусять мати суто раціональне обґрунтування;

2) несумісність, з одного боку, сутнісного нігілізму раціоналістичного підходу й ірраціональності образу особистості, артикульованого мистецтвом. Це протистояння раціональності й ірраціональності, нігілізму й суто ірраціонального образу особистості й послужило одним із факторів трансформації Модерну.

З анігіляцією соціальних структур, зміщенням соціалізації до суто дискурсивної площини, є рація казати про остаточний перехід від Модерну до постмодерну. Третій – постмодерний період. Якщо для Модерну визначальним є протистояння домінантних дискурсів, чи, радше, їх боротьба за домінацію, то для Постмодерну прикметним є множинність дискурсів і їх ситуативна або довільна домінація. Звідси і сутність концепції особистості в період Постмодерну – її опозиційність до будь-якої усталеності. Довільність і навіть «дивність» (Дж. Батлер) ідентифікаційних практик – базисна установка Постмодерну.

Головний конфлікт періоду – сутнісне протиріччя між дискурсивним характером соціалізації (набуттям ідентичності) та директивним характером будь-якого дискурсу. Як наслідок, психологія особистості стикається з суперечливим феноменом – нонконформістським запереченням соціальних норм як репресивних і, водночас, конформістським слідуванням субкультурним нормам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Абрамова Н.Т. Мозаичный объект: поиски оснований единства. Вопросы философии. № 2. 1986. С. 102-112.
- Академік В.А. Роменець: творчість і праці: збірник статей / упоряд. П. А. М'ясоїд / відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ. Либідь, 2016. 272 с.
- Ангеловські К. Вчителі та інновації. 1991. 159 с.
- Анолли Луиджи. Психология культуры / Пер.с итал. Х. : Изд-во Гуманитарный Центр/ Ю.С.Вовк, 2016. 480 с.
- Архів Інституту психології. 1945.
- Архів Інституту психології. 1991.
- Архів Інституту психології. 1995.
- Ассонов Д., Хаустова О. Развитие концепции резiliенсу в научной литературе протягом останніх років. Психосоматична медицина та загальна практика. 2019. Т. 4. №4. URL: https://www.researchgate.net/publication/342345057_Rozvitok_koncepcii_reziliensu_v_naukovij_literaturi_protahom_ostannih_rokiv
- Балл Г.О. До аналізу сутнісного змісту внутрішньої свободи особи. Актуальні проблеми сучасної української психології: Наук. записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Вип. 23. 2003. С. 35-47.
- Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта: соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. Рівне : «ЛістаМ», 2003. 128с
- Балл Г.О. Формування готовності до професійної праці у контексті гуманізації освіти / Г.О. Балл, П. С. Перепелиця. *Психологічні аспекти гуманізації освіти*. Книга для вчителя / За ред. Г.О. Балла. Київ-Рівне, 1996. 167 с.
- Барна О. С. Інформаційний простір України як чинник суспільної консолідації в умовах гібридної війни. / О. С. Барна // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2019. – Вип. 86. – С. 365–376.
- Бассин Ф. В. «Значение» переживания и проблема собственнопсихологической закономерности. *Вопросы психологии*. 1972. № 3. С. 105–124.
- Баткин Л. М. Европейский человек наедине с собой. Очерки о культурно-исторических основаниях и пределах личного самосознания. М.: РГГУ. 2000.
- Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. М.: Весь Мир. 2004. 188 с.
- Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство. 1986.
- Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память. Москва : Харвест, 1999. 408 с.

Березіна О.О. Вплив страху смерті на особистісний розвиток та якість життя в період пізньої дорослості. / Наукова спадщина української психології: єдність минулого та теперішнього / Збірник тез доповідей Щорічного наукового круглого онлайн-столу (м.Київ, 10 червня 2022 року) / за ред.С.Д. Максименка, В.В.Турбан. – Київ, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2022. 60 с.

Бистрицький Є. Ідентичність, спільнота і політичне сулження. *Філософська думка*. 2013. №4. С. 41–61.

Богданова Н. Культура життєтворчості особистості. *Філософсько-світоглядний аналіз*: наукове видання. Київ: НПУ імені М.П.Драгоманова. 2011. 302 с.

Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія. Суми : Видавничий будинок «Еллада», 2012. 608 с.

Белавіна Т. І. Резильєнтність у контексті соціальної роботи з особами, що перебувають у тотально регламентованому соціальному середовищі в умовах вимушеної ізоляції. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. Том 31 (70). №3. К., 2020. С. 54-59. URL: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/3_2020/11.pdf

Бодрийар Ж. Забыть Фуко / Пер. с фр. Д. Калугин. СПб. : «Владимир Даль», 2000. 91 с.

Бокоч В. М. Релігія в гібридній війні на Сході України. / В. М. Бокоч // Вісн. Нац. техн. ун-ту України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право. – 2017. – № 1/2. – С. 27–31.

Бугайова Н.М. "Агресивний психологічний вплив на особистість у кіберпросторі". Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Київ; Ніжин : ПП Лисенко, 2017. – Том ІХ. – Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія.– Вип. 10.

Бугайова Н.М. Біоетичні проблеми в умовах пандемії covid-19: ейджизм, ятрогенія, суїцид, дотримання прав пацієнтів та їх родичів у відділеннях реанімації та інтенсивної терапії або смерть на самоті? Здоров'я, медицина та філософія: стратегії виживання в умовах ковідної реальності / За наук. ред. Пустовіт С. В., Бугайової Н.М., Палей Л.А. – К.: Українська асоціація з біоетики, 2022. – 143 с. С. 59-71.

Бугайова Н.М. Кримінальний психологічний вплив у злочинах проти особистості в кіберпросторі. / Сучасний стан криміналістичного забезпечення досудового розслідування: збірник матеріалів конференції. / Київ. ННІ№2 НАВС. – К.: ННІ №2 Національної академії внутрішніх справ, 2017.– 476 с.– С.75-79.

Бугайова Н.М. МЕДІАПСИХОЛОГІЯ: метаморфози масової свідомості в умовах інформаційної війни / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 15 квітня 2019 р.) ; [за ред. Л.А. Найдьонової]. – [Електронний ресурс]. – 2019. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mediaosvita.org.ua/book/mediapsyhologiya...matsijnoyi-vijny/>

Бушанський В. В. Поняття «гра», «роль» та «ідентичність» у сучасній етнополітології. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2018. Вип. 23. С. 3–15.

Бушанський В. В. Постмодерн, кітч, нарцисизм / В. В. Бушанський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011. – Вип. 4. – С. 137-149. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2011_4_16.

Ван Дорцен Э. Психотерапия и поиски счастья. Навчальний посібник. ЦУЛ, 2020. 294 с.

Ваништендаль С. «Резильентность» или оправданные надежды. Раненный, но не побежденный. Женева, 1998. 80 с.

Ващенко І. В., Іваненко Б. Б. Психологічні ресурси особистості в подоланні складних життєвих ситуацій. Проблеми сучасної психології. 2018. Вип. 40. URL: <http://journals.urau.ua/index.php/2227-6246/article/view/156605/155994>

Ващенко Л. М. Управління інноваційними процесами в загальній середній освіті регіону: монографія. К.: Видавниче об'єднання «Тираж», 2005. 380с. С.39.

Великий тлумачний словник сучасної української мови. К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002.

Віллунас В. К. Основні проблеми психологічної теорії емоцій. Психологія емоцій. Тексти. М. 1984.

Выготский Л. С. История развития высших психических функций. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.3. *Проблемы развития психики* / под ред. А.М.Матюшкина. М.: Педагогика, 1983. С. 336-440.

Гавриловська К. П. Модель BASIC Ph у роботі психолога. Розвиток обдарованої особистості в освітньому просторі: ціннісний вимір : тези доп. X наук.-практ. семінару., 23 квіт. 2020 р. Київ : Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2020. 92 с. С. 14-15.

Генеза поняття «особистість» в українській психологічній науці: монографія / [В.В. Турбан, Л.З. Сердюк, В.В. Бушанський, В.В. Москаленко, Ж.М.Маценко та ін.]; за ред. В.В. Турбан. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2020. – 178 с.

Генезис. Вікіпедія URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Генеза>

Гільбух Ю. З., Дробноход М. І. Інноваційний експеримент у школі. *На допомогу досліднику початківцю*. К. 1994.

Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. К.: Абрис, 1994. С. 168.

Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. К. : Наук. думка, 1984. 207с.

Гончаренко С., Кушнір В. Педагогічний процес з погляду «філософії XXI с.» *Шлях освіти*. 2005. №1. С. 2–7. 233 с.

Грабовська С., Єсип М. Проблема копіngu в сучасних психологічних досліджень. Соціогуманітарні проблеми людини. 2010. №4. С. 188-199. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27423/19-Hrabowska.pdf?sequence=1>

Грішин Е.О. Резилієнтність особистості: сутність феномену, психодіагностика та засоби розвитку. Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди : Психологія. 2021. Вип. 64. С. 62-81. DOI: <https://doi.org/10.34142/23129387.2021.64.04>

Губко О. Т. Володимир Роменець як мислитель і людина. Творча спадщина В.А. Роменця: сучасний погляд: матеріали круглого столу м. Київ, 18 трав. 2011 р. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2011. С. 19–21.

Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия. – Культурология. XX век. Антология. М.: Юрист. 1995 С. 297 – 330.

Гуссерль Э. Феноменология внутреннего сознания времени. Москва : Издательство «Гнозис», 1994. 162 с.

Дейк ван Т. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / Перевод с англ. Е. А. Кожемякина, Е. В. Переверзева, А. М. Мамаева. М. : Книжный дом «Либриком», 2013. 344 с.

Джордано Ф. Резильєнтність: від натхнення до дії : історії життя, роздуми, досвід. Париж – Женева : VICE, 2022. 141 с.

Ділай А. Війна за Україну: від інформаційних операцій до прямого вторгнення / А.Ділай // Вісн. Львів.ун-ту. Серія : Журналістика. – 2019. – Вип.45.– С.13-20.

Друкер П. Ф. Як забезпечити успіх у бізнесі: новаторство і підприємництво / Пер. англ. В. С. Гуля / П. Ф. Друкер. К. 1994. 319 с.

Дьяченко М.І., Кандибович Л.А., Пономаренко В.А. Готовність до діяльності у напружених ситуаціях. 1985. 206 с.

Єрмаков І. Г. Нова школа нової України На зламі століть. *Психологія і педагогіка життєтворчості*. К.: ІЗМН, 1996. С. 21.

Жизнь как творчество (социально-психологический анализ) / Рук. Шинкарук В. И., Сохань Л. В. К. : Наукова думка, 1985. 360 с.

Закон України "Про запобігання та протидію домашньому насильству". Документ 2229-VIII, чинний, поточна редакція – Редакція від 03.08.2023. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>] Порухення законів тягне за собою адміністративну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність.

Закон України "Про захист персональних даних" (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 34, ст. 481). Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>

Закон України «Про інноваційну діяльність» № 36, ст.266. 2002, ВВР, 2021, № 49, ст.391. № 2849-IX від 13.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text>

Закон України "Про охорону дитинства". Документ 2402-III, чинний, поточна редакція – Редакція від 03.08.2023. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» (ВВР) №19-200. 2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17#Text>

Законодавство України у сфері інноваційної діяльності (департамент інвестицій, інновацій та інтелектуальної власності) URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=bc1e5f83-45ce-4317-88d1312102bb1514&title=ZakonodavstvoUSferiInnovatsiinoiDiialnosti>

Залужна А. Є. Світоглядно-антропологічні тенденції духовно-моральних пошуків у вітчизняній філософії другої половини ХХ ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. №1. С. 19–29.

Зелинский А. Ф. Криминальная психология: науч.-практ. издание. К.: Юринком Интер, 1999. С. 4–8.

Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. Харьков: Вища школа, 1986. 168 с.

Злишков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. К.: Педагогічна думка, 2016. 219 с.

Іваненко Б. Б. Статичні й динамічні властивості психіки особистості: монографія. Черкаси : Вертикаль, 2010. 352 с.

Іванов В. П. Человеческая деятельность – познание-искусство. Киев : «Наукова думка», 1977. 250 с.

Івкін В. М. Формування психологічної готовності менеджерів середньої освіти до управління змінами в освітніх організаціях: дис. канд. психол. наук: 19.00.10 / Івкін Володимир Миколайович; наук. кер. Карамушка Л. М.; Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України. К., 2010. 373 с.

Ілленкова С., Шумпетер І. Інновації освіти. 2008.

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України: інформаційно-наукове видання (до 70-річчя наукової діяльності) / за заг. ред.: С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. Київ: Педагогічна думка. 2016. 100 с.

Історія психології ХХ століття: навч. посіб. – 2-ге вид., стер. / В. А. Роме-нець, І. П. Маноха. – К.: Либідь, 2003. – 989 с. ISBN 966-06-0290-1

Казібекова В. Ф. Психологічні ресурси особистості: філософсько-психоло-гічний зміст. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки. Том 1. №2. Херсон, 2017. URL: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/362>

Кант І. Критика чистого розума. Сочинення. М., 1966. Т. 5. С. 262.

Карамушка Л. М., Москальов М. В. Психологія підготовки майбутніх ме-неджерів до управління змінами в організації: монографія. Київ-Львів: Сполом, 2011. 216 с.

Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості: монографія. 2-ге вид., перероб., доповн. Івано-Франківськ, 2018. 720 с.

Клименко В. В. Психологія творчості: навч. посіб. / Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 480 с.

Клімов Є. А. Психологія професіонала. 2002. 492 с.

Клімов Є. А. Психологія професіонала, 2007.

Козлова О. Г. Підготовка вчителя до інноваційної діяльності в системі післядипломної освіти: Дис. ...канд.. пед.. наук. 13.00.01 / державна академія кадрів освіти. Київ. 1999. 235 с.

Кодекс України про адміністративні правопорушення. Документ 80731-Х, чинний, поточна редакція – Редакція від 20.08.2023. [Електронний ресурс]. Ре-жим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>,

Козлова О. Г. Сутнісні складові інноваційної діяльності вчителя. Суми: ВВМрія-1 ЛТД, 1999. 92 с., С. 78.

Козловські П. Культура постмодерна /пер. с нем. Л. В. Федоровой, Ф. Н. Фельдман, М. Н. Грецького, Л. В. Сувойчик. М. : Республика, 1997. 249 с.

Кокун. О.М. (2018). Психофізіологічне забезпечення професійного само-здійснення фахівця в умовах соціально-економічних перетворень : монографія [Електронний ресурс / О.М. Кокун, В.В. Клименко, О.М. Корніяка, [та ін.] ; за ред. О.М. Кокуна. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 298 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/712848>

- Коқун О. М., Мельничук Т. І. Резилієнс-довідник: практичний посібник. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2023. 25 с.
- Копець Л. В., Гордієнко В. І. Комунікативний світ особистості та його характеристики. Наукові записки. Т. 149. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота, 2013. С. 22–27.
- Копець Л.В. Психологія особистості: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 460 с.
- Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки. М. : Мысль, 1974. 321 с.
- Костюк Г.С. Избранные психологические труды. М.: Педагогика, 1988. 304 с.
- Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості / ред. Л.М. Проколієнко. К.: Рад. шк., 1989. 608 с.
- Костюк Г. С. Професійне самовизначення як фактор формування особистості. – Київ. Рад. шк., 1967. №3. С. 17–18.
- Кремень В. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. К.: Грамота. 2005. 448 с.
- Кресіна І. О. Особливості застосування країною-агресором інформаційних технологій у гібридній війні. / І. О. Кресіна, В. М. Тарасюк // Держава і право. Серія: Політичні науки. – 2018. – Вип. 81. – С. 27–41.
- Кримінальний кодекс України. Документ 2341-III, чинний, поточна редакція – Редакція від 11.08.2023. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
- Кримський С. Б. Архетипи української ментальності. *Проблеми теорії ментальності*. К. : Наукова думка, 2006. С. 273–299.
- Кульчицкая Е. И. Развитие чувств и эмоций у детей раннего и дошкольного возраста : монография. К. : Институт одаренного ребёнка, 2014. 254 с.
- Кульчицький О. Ш. Основи філософії і філософічних наук (рукопис 1949 року) / Упорядник і науковий редактор А.Карась. Мюнхен-Львів: Український Вільний Університет. 1995. 164 с.
- Кульчицький О. Риси характерології українського народу. *Енциклопедія українознавства*. В 2-х т. Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. Т.1. Ч.2. С. 718.
- Левантович О. Гібридні війни ХХІ століття: нові виклики для медіапростору / О.Левантович // Вісн.Львів.ун-ту. Серія: Журналістика.– 2019.– Вип.45.– С.52-59.
- Лазос Г. П. Психотехнологія з розвитку резильєнтності у психологів/психотерапевтів, які працюють з постраждалими. Технології психотерапевтичної допомоги постраждалим у подоланні проявів посттравматичного стресового

розладу : монографія / за ред. З. Г. Кісарчук. Київ, 2020. С. 135-158. URL: https://lib.iitta.gov.ua/722181/1/Monograph2020_labpsychother.pdf

Лазос Г. П. Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. Актуальні проблеми психології. Том 3 : Консультативна психологія і психотерапія. Вінниця, 2018. Вип. 14. С. 26–64. URL: https://lib.iitta.gov.ua/716873/1/Lazos_APP_V3N14_2018.pdf

Лазос Г. П. Теоретико-методологічна модель резильєнтності як основа побудови психотехнології її розвитку. Організаційна психологія. Економічна психологія. 2019. №2-3 (17). URL: <http://www.orgpsy-journal.in.ua/index.php/oper/article/view/39/22>

Лапін Н. Актуальні проблеми дослідження нововведень, 1980.

Литвин Л. В. Засоби соціальної адаптації дитини у сучасному світі: досвід Німеччини. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/1812/1/L_Litvin_PPTP_1_13_GI.pdf

Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За ред. В. Татенка. К.: Либідь, 2006. 360с.

Лях В. Сковорода і пошук нових форм ідентичності в добу глобалізації. *Мультиверсум. Філософський альманах.* / ред. В.В. Лях. К., 2006. Вип.57. С.3-20.

Макаренко А.С. Вибрані педагогічні твори. Харків: Радянська школа, 1947. 283с.

Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии). М.-К., 2000.

Максименко С. Д. Особистість починається з любові. *Генеza здійснення особистості.* Київ: ТОВ КММ, 2006. 240 с.

Максименко. С. Д. Психогенетичний потенціал особистості: моно-графія. Том 1. Київ: “Видавництво Людмила”. 2021. 704 с.

Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: В 2-х т. (Київ, 2002);

Максименко С. Д. Теоретичні проблеми самоздійснення особистості / С.Д.Максименко, К.С.Максименко // *Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І.Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України* / За ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. Вип.5. 2009. Кам'янець-Подільський: Аксиома.

Малахов В. А. Искусство и человеческое мировоззрение. К. : Наукова думка, 1986. 120 с.

Малахов Б. А. Нравственные основания духовного развития личности. Культура и развитие личности. *Культура и развитие человека: очерк философско-методологических проблем.* К. : Наукова думка, 1989. С. 254-306.

Малахов В. Філософія вдячності Григорія Сковороди: нетрадиційні паралелі. *Вісник НАН України*. 1994. №1-12. С. 84-88.

Малахов В. А. У напрямку етики. *Філософська думка*. 1998. №4-6. С. 57-71.

Марков С. Л. Формування творчого бачення особистості як універсальний метод активізації творчості. *Актуальні проблеми психології*. Том 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія: зб.наук. праць /за ред.. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. К: Вид-во «А.С.К.». Вип.32. 2011. С. 374–380.

Матисон Д. Медиа-дискурс. Анализ медиа-текстов / Пер. с англ. Х. : Издательство «Гуманитарный центр», 2013. 264 с.

Мельник О. А. Розуміння психічного розвитку людини: історія поглядів. *ГАБІТУС*. 2020. Вип. 15. С. 72–76.

Мельник О. А. Трансформація психологічних уявлень у науковій спадщині українських психологів. *ГАБІТУС*. 2022. Випуск 39. С. 79–83.

Мельник О. А. Формування основ психологічного пізнання у писемній спадщині Київської Русі: монографія. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2015. 261 с.

Міщиха Л. П. Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ. 2014. 400 с.

Милославська О. В., Богдановський С. О. Резильєнтність як складова психічної витривалості військовослужбовця. *Психологія національної безпеки та безпеки життєдіяльності*. 2023. Том34(73). №1. С.197-202. URL: http://www.psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/1_2023/32.pdf

Мировоззренческая культура личности (Философские проблемы формирования). Киев : Наукова думка, 1986. 295 с.

Мистецтво життєтворчості особистості. Ред. рада: В. М. Доній. К.: ІЗМН, 1997. Ч.1: Теорія і технологія життєтворчості. 392 с.

Моль А. Социодинамика культуры. М.: Прогресс, 1973. 406 с.

Моляко В. О. Генетичні індикатори конструювання образів світу в сучасному інформаційному просторі. *Психологічні закономірності творчого сприймання інформаційних індикаторів реальності* : монографія / В.О. Моляко, І.М. Біла, Н.А. Ваганова та ін.; / за ред. В.О. Моляко. К.: Педагогічна думка, 2015. С.10-40.

Моляко В. О. Концепція виховання творчої особистості. *Всеукраїнський науково-практичний журнал «Директор школи, ліцею, гімназії»*. 21(1). 2020. С. 50–55. вилучено із <https://www.director.npu.edu.ua/index.php/dslg/article/view/247>

Моляко В. О. Психологічне дослідження творчого потенціалу особистості: монографія. К.: Педагогічна думка. 2008.

Моляко В. А. Творческая конструкторология (пролегомены). К. : Освіта України, 2007. 388 с.

Москаленко В. В. Формування ідентичності особистості як функція соціалізації. *Соціалізація особистості* : монографія. К. : Фенікс, 2014. С. 140-166.

Москаленко В.В. Ідентичність особистості як соціально-психологічний фактор забезпечення послідовності поведінки у змінній ситуації (структурно-функціональний підхід). *Комплексне забезпечення якості технологічних процесів та систем*: матеріали XII міжнар.= наук.-практ. конф. (26-27 трав. 2022, м. Чернігів). Т.2. С. 260-261. URL: <https://drive.google.com/file/d/1cjftvJt0UN89CzpRudcX8rXr73mxDOjg/view?pli=1>

Москаленко В. В. Особливості динаміки ідентичності особистості в умовах сучасної соціокультурної системи. *Цілісний підхід у психології особистості: особливості теорії та практики* : матеріали II міжнар.наук.-практ.онлайн конф. (25 лют. 2022) / за заг. ред. Клочек Л.В., Гейко Є.В. Кропивницький, ЦДПУ, 2022. С.37-42.

Москаленко В. В. Особливості когнітивного компоненту ідентичності особистості в умовах надситуативності. *Становлення особистості у невизначеному світі: наслідки та перспективи*»: матеріали круглого столу (15 квіт. 2022 р., Київ). Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2022.

Москаленко В. В., Нагорна Н. С. Суб'єктність особистості в контексті динаміки ідентичності. *Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти* : матеріали всеукр. міжгалуз. наук.-практ. онлайн-конф. (Київ, 29 вересня–1 жовтня 2022 р.). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. С.502–513. URL: https://iod.gov.ua/content/events/37/vseukrayinska-mizhgaluzeva-naukovo-praktichna-onlayn-konferenciya-problemi-civilizaciyanoi-subyektnosti-ukrayini--misiya-nauki-i-osviti_publications.pdf?1667396816.7328

Москаленко В. В. Особистісна ідентичність і сучасність. *Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми* : зб. наук. пр. / за ред. С. Д. Максименка. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2021. 511 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/726054>

Москаленко В. В. Політика ідентичності : соціальні виклики сучасності. *Інноваційний потенціал соціальної роботи в сучасному світі: на межі науки та практики*: матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. (20-21 трав. 2021 р. м. Чернігів). Чернігів: НУ «Чернігівська політехніка», 2021. 200 с. С.24-27. URL: https://stu.cn.ua/wp-content/uploads/2021/06/innovacijnyj-potenczial-soczialnoyiroboty_maket2406.pdf

Москальов М. В. Психологічні умови підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Максим Володимирович Москальов, наук. кер. Карамушка Л. М.; ДВНЗ «Унів. мен. осв.» НАПН України. К., 2009. 280 с.

М'ясоїд П. А. Творчість В. А. Роменця і проблема людини. Психологія і суспільство. 2016. № 2. С. 48–72

Наказ МОЗ України №592 від 15.06.2016. Відкриті "реанімації": Як скористатись своїм правом і підтримати пацієнта у відділенні інтенсивної терапії. 9.042019. МОЗ України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://moz.gov.ua/article/health/vidkriti-reanimacii-jak-skoristatis-svoim-pravom-i-pidtrimati-pacienta-u-viddilenni-intensivnoi-terapii?fbclid=IwAR2Ig6n2X9fP7FE8aAXg48QDI0yBvG5b70-U6XEoqY2kGWM92fYCow7ueJY>

Наконечна М. Концепція життєтворчості ЛВ Сохань як форпост української науки. Славістична збірка, (2), 2016. С. 22–28.

Настанова 00734. Гостра реакція на стрес та посттравматичний стресовий розлад. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjs2KawqbWBAXWnXvEDHYMsABwQFnoECBvMQAQ&url=https%3A%2F%2Fguidelines.moz.gov.ua%2Fdocuments%2F3525&usg=AOvVaw1U3AipufLRObuXImNFRngM&opi=89978449>

Наукове та методичне забезпечення впровадження педагогічних інновацій. Збірник наукових праць / Ред. кол.: Л. Даниленко (гол. ред.) та Л.Буркова, Н.Федорова, В. Чудакова. Херсон: ЦНТЕІ. 1999. С. 5–7.

Науково-дослідний інститут психології УРСР / відп. за вип. О. П. Сугак / ред. В. П. Сайко. Київ: Радянська школа. 1987. 24 с.

Наукові записки НДІ психології УРСР / за ред. Г. С. Костюка, О. М. Раєвського. Київ : Рад. шк., 1956. Т.4: Питання загальної психології. 244 с.

Олексієнко С. Психологічні особливості формування образу ворога як складової гібридної війни Російської Федерації проти України / С. Олексієнко, О.Андрощук // Зб. наук. пр. Нац. акад. Держ. прикордон. служби України. Серія: Психологічні науки. – 2019. – № 2. – С. 182–198.

Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика : монографія / за ред. С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2015. – 430 с.

Островерхова Н. М., Даниленко Л. І. Ефективність управління загальноосвітньої школи. Кривий Ріг. 2000. 132 с.

Островерхова Н. М. Методологія аналізу якості уроку як педагогічної системи: монографія. Харків: ТИТУЛ. 2008. 402 с.

Панасенко Н. М., Поклад І. М. Психологічна ресурсність особистості в умовах трансформації суспільства. Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості : зб. наук. праць за матер. II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 26–27 верес. 2019 р.) Херсон, 2019. URL: http://dspace.ksu.ks.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9282/Панасенко_Поклад_тези.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Панченко П., Шпак О. Надійний помічник для наставника. *Освіта*. 2008. 13-20 серп. (№ 31). С. 6–7.

Паскевська Ю. А. Резилієнтність як психологічний ресурс персоналу пенітенціарних установ. *Психологічний часопис*. 2022. №8(1). С.110-119. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.8>

Папуча М. В., Наконечна М.М. Теоретичні основи психології особистості: навч. посіб. / М. В. Папуча, М. М. Наконечна. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018.– 60 с.

Пелех П. М. До 300-річчя (1627-1947) найстаршого вітчизняного курсу психології. *Наукова сесія НД Інституту психології: тези доповідей наукової сесії* (м. Київ, 2-5 лют. 1948 р.). Київ. 1948. С. 53–56.

Пискун В. М. Пятитомник по истории всемирной психологии. *Психологический журнал*. Москва, 1991. Т. 12. № 5. С. 144–145.

Питання дитячої та педагогічної психології / за ред. П. Р. Чамати, Д. Ф. Ніколенка. Київ: Рад. шк., 1956. 263 с.

Підласий І.П., Підласий А.І. Педагогічні інновації. *Рідна школа*. 1998. №12. С.3.

Плачинда С. Лицар правди і науки: до 70-річчя українського вченого-психолога Олексія Губка. *Учитель*. Київ, 1998. № 11-12. С. 36–43.

Поклад І. М. Вчення про особистість у вітчизняних науковців середини ХХ століття. *Особистість у сучасному світі: матеріали круглого столу*, м. Київ, 7 грудн. 2018 р. Київ, 2018. С. 47–49.

Поклад І. М. Провідні ідеї наукової спадщини видатного українського психолога О.Т. Губка. *Наукова спадщина української психології: єдність минулого та теперішнього: матеріали наук. круглого он-лайн-столу* (м. Київ, 11 черв. 2020 р.). Київ. 2020. С. 34–36.

Поклад І. М. Творчий доробок наукової спадщини Г.С. Костюка в контексті сучасної психології. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Психологія обдарованості*. Житомир, 2015. Т. УІ. Вип. 10. С. 108–122.

Поліщук Р. М. Культурна ідентичність як субстанційний чинник формування світогляду українського народу в епоху глобалізації : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05. Львів, 2017. 215 с.

Положення Міністерства освіти і науки України «Про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності». Наказ МОН України від 07.11.2000, №522 / Освіта України. 2001. №6. С. 17–18.

Попович К. В. Гібридна війна як сучасний спосіб ведення війни: історичний та сучасний виміри / Науковий вісник Ужгородського університету, серія "Історія", вип. 2 (35), 2016. С.75-79.

Портер М. Міжнародна конкуренція: конкурентні переваги країн / Пер. з англ. К.: Прогрес, 1994. 216. с. 14.

Посттравматичний стресовий розлад. Адаптована клінічна настанова, заснована на доказах. КН 2016-121, 23.02.2016. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.dec.gov.ua/?ZG93bmxvYWQ=d3AtY29udGVudC91cGxvYWRzLzIwMTkvMTEvMjAxNl8xMjFfYWtuX3B0c3IucGRm>

Практичне керівництво по лікуванню пацієнтів з гострою реакцією на стрес та посттравматичним стресовим розладом. [Електронний ресурс]. 2014. Режим доступу: <http://psychiatryonline.org/content.aspx?bookid=28&sectionid=1670530>

Пригожин О. Інноватика. 1988.

Пригожин О. Нововведення: стимули та перешкоди. 1989.

Про внесення змін до Положення про експериментальний загальноосвітній навчальний заклад: наказ, положення Міністерства освіти і науки України від 23.11.2009 № 1054. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1217-0>

Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти. Методичний посібник / Упор. : Д.Д. Романовська, О.В. Ілащук. – Чернівці : Технодрук, 2014. – 133 с.

Психология и культура. (Под ред. Д. Мацумото) СПб.: Питер. 2003.

Психологія і особистість. *Науковий журнал*. Київ-Полтава, № 2 (4), 2013. 190 с.

Психологія: підруч. для пед. училищ / за ред. П. Р. Чамати ; М-во освіти УРСР, НДІ психології. Київ: Рад. шк., 1954. 247 с.

Психологія: підруч. для пед. вузів / за ред. Г.С. Костюка; М-во освіти УРСР, НДІ психології. Київ: Рад. шк., 1955. 526 с.

Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс : навч.-метод. посіб. / за ред. Н. Гусак. Київ : НаУКМА, 2017. 92с.

Психология эмоций. Тексты / Под ред. В. К. Виллюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 288 с.

Пугачова Н. Б. Психолого-педагогічне забезпечення інноваційної діяльності загальноосвітньої установи. 2008. С. 22–29.

Раєвський О. М. До питання про ідеологічне в психологічній характеристиці особистості. *Наукові записки*. 1956. Том VI. Праці республіканської психологічної конференції. С. 63–67.

Раєвський О. М. Мовлення та його розвиток у дітей. *Наукові записки*. 1958. Том VIII. С. 226–288.

Раєвський О. М. До питання про співвідношення між типологічними і віковими особливостями вищої нервової діяльності людини. *Наукові записки*. Питання психології. 1959. Том XI. С. 261–264.

Раєвський О. М. Про взаємовідношення чуттєвого і раціонального в змісті слова. *Наукові записки*. Питання психології мислення. 1959. Том XIII. С. 100–116.

Рибалка В.В. Методологічні проблеми наукової психології: посібник.- К.: ПООД НАПН України, 2017. – 144 с.

Рибалка В.В. Психологічні передумови розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина. *Психологія і особистість*. № 2 -(12). 2017. С.50-61.

Рыбалка В. В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: Пособие. Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко. 2015. 872 с.

Робота з травмами війни. Український досвід : матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 28–31 березня 2018 р.) / [за наук. ред. Л. А. Найдьонової, О. Л. Вознесенської, В. В. Савінова]. – К. : Золоті ворота, 2018. – 170 с.

Романчук О. Витривалість у резилієнтності. Як берегти і плекати психологічну стійкість в умовах тривалої війни. 2022. URL: <https://i-cbt.org.ua/resilience-endurance/>

Роменець В.А.. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании. К.: Здоровье. 1989. –192 с.

Роменець В. А. Історія психології: навч. посіб. для студ. ун-тів. Київ: Вища школа, 1978. 440 с.

Роменець В.А. Психологія творчості: навч. посіб. 2-ге вид., доп. Київ: Либідь, 2001. 288 с.

Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений. М., 1957. 328 с.

Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М.:Педагогика, 1976. 416 с.

Руденко О.В. Гонтар Ю.В. Структура резилієнсу у контексті розвитку резилієнтності особистості. *Прикладна психологія. Професійна й організаційна психологія*. 2022. №2. Т. 33 (72). С. 73-78. DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/12>

Рутковський Б. О. Релігія і людська гідність. К. : Видавництво політичної літератури України, 1966. 68 с.

Рыбалка В. В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: Пособие. Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко. 2015. 872 с.

Сердюк Л.З. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості: монографія / Л.З. Сердюк, І.В. Данилюк, В.В. Турбан, О.І. Пенькова, Н.Д. Володарська [та ін.] ; за ред. Л.З. Сердюк. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2018. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/712878/>

Сердюк Л.З. Фактори самодетермінації та психологічного благополуччя особистості. Український психологічний журнал, 2 (12), 2019. С.191-208.

Сердюк Л.З. Самодетермінація психологічного благополуччя особистості: монографія / Л.З. Сердюк, І.В. Данилюк, В.В. Турбан, О.І. Пенькова, Н.Д. Володарська [та ін.] ; за ред. Л.З. Сердюк.. Київ – Львів : Видавець Вікторія Кундельська. 2021. Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/729023/3/Serdjuk_Monography.pdf

Сімейний кодекс України. Документ 2947-III, чинний, поточна редакція — Редакція від 03.08.2023. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

Сковорода Григорій. Повне зібрання творів. У 2-х т. 1973. Т.2. 576 с.

Становлення базових парадигм української психології: колективна монографія / авт. В.В. Турбан, Л.З. Сердюк, Н.М Бугайова та ін. // за ред. В.В.Турбан, 2017. – 257 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/709226/1/> ISBN 978-966-194-285-0

Столярчук О.А. Психологія становлення особистості фахівця в умовах різновекторності універсуму : монографія / Столярчук О.А. – Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2018. – 294 с.

Сукиасян С.Г. Агрессия: Природа человеческой. – М.: Прайм – Еврознак, 2003. – 190 с.

Сичинська М. Теоретичні аспекти впливу батьківсько-дитячих взаємин на формування резильєнтності підлітка. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/37898/Sychynska.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Титаренко Т.М., Ларіна Т.О. (2009). Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека: навч. посіб. К.: Марич. 76с.

Турбан В.В. Дискурсивні фактори трансформації концепту самообмеження та його роль у генезі особистості / В.В. Турбан // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. – № 1 (48). – С. 246 – 254. (база коперникус)

Турбан В. В. Концепт «особистості» з погляду теорії історії понять / В. В. Турбан // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. Загальна психологія. Історія психології. Етнічна психологія. – Київ; Ніжин : ПП Лисенко, 2019. – Т. IX, вип. 12. – 679 с. С.564-575.

Турбан В.В. Культурний контекст психології особистості: постановка проблеми / В.В. Турбан // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. – Том 2, № 3 (56). – С. 280-290.

Турбан В. В. Становлення та професійне самовизначення особистості / В.В. Турбан // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2019. – Том. X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 33. – 284 с. – С. 223–234.

Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги реакція на важкий стрес та розлади адаптації. Посттравматичний стресовий розлад. ГС 2016-121, 23.02.-2016. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.dec.gov.ua/?ZG93bmxyYWQ=d3AtY29udGVudC91cGxvYWZRzLzIwMTkvMTEvMjAxNl8xMjFfeWtwbWRfcHRzci5wZGY=>

Феськов І. В. Основні методи ведення гібридної війни в сучасному інформаційному суспільстві. / І. В. Феськов // Актуальні проблеми політики. – 2016. Вип. 58 – С.66-76.

Филлипс Л. Дж., Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод / Пер. с англ. Харьков : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2004. 354 с.

Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків, 2022. 160 с.

Фуко М. Археология знания / Пер. с фр. М. Б. Раковой, А. Ю. Серебрянниковой. Изд. 2-е, испр. СПб. : ИЦ «Гуманитарная академия», 2012. 416 с.

Фуко М. Забота о себе. Киев: Дух і літера. 1998.

Фуко М. История безумия в классическую эпоху / Пер с фр. И. К. Стаф. М.: АСТ: АСТ Москва, 2010. 698 с.

Фукуяма Ф. Идентичность: стремление к признанию и политика неприятия/ пер. с англ. М. : Альпина Паблишер, 2019. 256 с.

Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. Избранные статьи позд. Периода творчества. М. : Высшая школа, 1991. 191 с.

Хамініч О. М. Резильєнтність: життєстійкість, життєздатність або резильєнтність? Науковий вісник Харківського державного університету. Серія : Психологічні науки. 2016. Вип. 6 (2). С. 160-165. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhpr_2016_6%282%29__30

Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. Томск : Изд.-во ун-та. Москва : Изд-во «Барс», 1997. 392 с.

Цивільний кодекс України. Документ 435-IV, чинний, поточна редакція – Редакція від 03.09.2023. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

Чамата П. Р. Про природу та суть самосвідомості особистості. *Праці Республіканської психологічної конференції*. Київ, 1956. Том. 6. С. 5–15.

Чамата П. Р. Характер та його виховання у дітей. Київ: Рад. шк., 1958. 44 с.

Чепелева, Н.В. (2022). Дискурсивне конструювання досвіду у контексті розвитку особистості: монографія / [Н.В. Чепелева, М.Л. Смульсон, С.Ю. Рудницька, О. В. Зазимко, та ін.]; за ред. Н. В. Чепелевої. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 194 с.

Чернобровкіна В. А., Чернобровкін В. М. Феномен резилієнс у контексті соціоекологічного підходу і дискурсу. Психологія та психосоціальні інтервенції. 2020. Т. 3. С. 59-66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppi_2020_3_11

Чиханцова О. (2021) Психологічні основи життєстійкості особистості: монографія. Київ: Талком. 319 с.

Чиханцова О., Гуцол К. (2022). Психологічні основи розвитку резильєнтності особистості в період пандемії Covid-19 : практичний посібник / Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології Імені Г.С.Костюка. Київ.128 с.

Чудакова В. П. Актуальні проблеми сучасної психологічної науки у дослідженнях «психологічної готовності до інноваційної діяльності» та «формування компетентностей конкурентоздатності особистості», перспективи їх інтеграції у світовий освітній простір. *Виклики сучасної психологічної науки країн ЄС: перспективи інтеграції українського досвіду*. [збірник тез методологічного семінару лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України]. Відп.ред. В.Л. Злишков; укладачі С.О.Лукомська, О.В. Котух. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2022. 93 с. С. 84-90. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3801-6545> URL: https://lib.iitta.gov.ua/732124/1/ТЕЗИ_ДОПОВІДЕЙ_26_09%20%281%29.pdf URL: <https://lib.iitta.gov.ua/732124/>

Чудакова В. П. Генеза розвитку науки «інноватика», сутність та термінологічна характеристика її понять, при дослідженні проблеми формування психологічної готовності до інноваційної діяльності, основи інноваційної компетентності конкурентоспроможності особистості. 2 частина. *Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar: xalqaro ilmiy-metodik jurnal*. Buxoro: BuxDU, “Fan va ta'lim” MChJ. ва таълим». No 12/1, 2022. 387 b. B. 364-383. URL статті: URL: <https://interscience.uz/index.php/home/issue/view/42/112> DOI: 10.53885/edinres.2022.42.86.001 URL: <https://interscience.uz/index.php/home/article/view/2151/2009>

Чудакова В. П. Загальний дизайн і зміст «факторів організації» ключових системних компонентів «зовнішніх» умов структури психологічної готовності до інноваційної діяльності – основи формування «інноваційності», вагомої компетентності конкурентоздатності особистості». (частина 7, початок № 4 (79), 2020; №1 (80), 2021; №2 (81), 2021; №3 (82), 2021; №4 (83), 2021; №1 (84), 2022). Освіта та розвиток обдарованої особистості: щоквартальний науково-методичний журнал. Київ: ІОД, 2022. № 2 (85). С. 70-74. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3801-6545> [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2022-1\(84\)-56-67](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2022-1(84)-56-67)

Чудакова В.П. Загальний дизайн та завдання теоретико-методологічного аналізу понятійно-термінологічного апарату при дослідженні проблеми формування психологічної готовності до інноваційної діяльності, основи інноваційної компетентності та конкурентоспроможності особистості. Частина 1. *Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar : xalqaro ilmiy - metodika jurnal . Buxoro : BuxDU, Fan va ta'lim ”MChJ.в.ата'лім»*. №9 (2022). 352b. B.247-264. URL: <https://interscience.uz/index.php/home/issue/view/39/97> DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.9.09.035>

Чудакова В. П. Психологічна готовність до інноваційної діяльності – головний ресурс розвитку компетентностей конкурентоздатності особистості *Інноваційний поступ лицю: погляд крізь століття: практико-зорієнтований збірник-посібник*. К.: Лицей міжнародних відносин. 2019. С. 55–64.

Чудакова В. П., Максименко С.Д., Абдулаева Б. С., Бафаев М. М., Усманова М. Н. Касимов У. А. Українсько-узбецький досвід реалізація «технології формування психологічної готовності до інноваційної діяльності», основи розвитку компетентностей конкурентоспроможності особистості в умовах, що швидко змінюються. *Ta'limda innovativ-kreativ texnologiyalarning qo'llanilishi, neyrolingvistik dasturlashning amaliy asoslari” mavzusidagi xalqaro konferentsiya 2021-yil, 27-dekabr*. Бухара. Узбекистан. 2022. 520 b. B. 420-441.

Шамова Т., Давиденко Т. Управління освітніми системами: 2002.

Швалб Ю.М., Вернік О.Л., Вовчик-Блакитна О.О., РудоміноДусятська О.В. [та ін.]. (2018). Особистісні детермінанти еколого-орієнтованої життєдіяльності: монографія. За ред. Ю.М. Швалба. К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 330 с.

Шелег Т. Психологічні чинники життєтворчості у молодшому шкільному віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Черкаси. 2019. 234 с.

Шинкарук В. И., Яценко А. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. К. : Политиздат Украины, 1984. 256 с.

Шинкарук В. И. Философия и мировоззрение. *Общественные науки*. 1979. №5. С. 61-74.

Шинкарук В. И. Человек и мир человека. К. : Наукова думка, 1977. 344 с.

Шинкарук В. І. Віра, Надія, Любов. *Віче*. 1994. № 3 (24). С. 145-150.

Шинкарук В. І. Категоріальна структура наукового світогляду. *Шинкарук В. І. Вибрані твори: У 3 т. К., 2004. Т.3. Ч.І. С. 164-172.*

Шинкарук В. І. Марксистська філософія і світогляд. *Філософська думка*. 1969. № 1. С. 9-20.

Шинкарук В. І. Ода філософії : Інтерв'ю з директором Ін-ту філософії АН УРСР акад. В. І. Шинкаруком. *Людина і світ*. 1990. № 5. С. 2-7.

Шинкарук Володимир «Хрущовська відлига: нові тенденції в дослідженнях Інституту філософії АН України в 1960-х роках». *Філософська думка*. 1998. № 46. С. 5–22.

Шинкарук В. Л. Методологічні засади філософських вчень про людину. *Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми*. К., 2000. С. 8-48.

Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. [пер. с англ., общ. ред и предисловие Толстых А.В.]. М. : «Прогресс», 1996. 344 с.

Юнг К. Г. Психология бессознательного. М.: Канон, 1994. 253 с.

Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени. М.: Изд. группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. 336 с.

Юркевич П. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого. *Вибране*. К. : Абрис, 1993. С. 73–114.

Юсуфбекова Н.Р. Загальні засади педагогічної інноватики: досвід розробки теорії інноваційних процесів освіти. 1991.

Юшкевич Ю. С. Аксіологічна складова української ментальності та механізми її збереження. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2012. №1 (28). С. 140–144.

Ющенко І. М. Резилієнтність дитини в парадигмі ресурсного підходу. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. 2015. №128. С. 302-306. URL: <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/2470/1/Резилієнтність%20дитини%20в%20парадигмі%20ресурсного%20підходу.pdf>

Якимчук А. Психологічна сутність та потенціал людини як різновид особистісного ресурсу. Збірник наукових праць НАПС України : Психологічні науки. 2019. №4 (15). С. 291-299.

Ямницький В. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07, К. 2005. 479 с.

Ямницький В. Системний аналіз феномена життєтворчості особистості. Психологія і суспільство, (4 (38)). 2009. С. 145–152.

Яновська Л. Динаміка здатності до життєтворчості особистості у дорослому віці: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Одеса. 2006. 234 с.

Ярошовець В. І. Екзистенційно-антропологічне опредметнення філософії Володимира Шинкарука. *Психологія і суспільство*. 2011. №1 С. 54-65.

Ясперс К. Истоки истории и ее цель. *Карл Ясперс. Смысл и назначение истории*. М. : Полит, лит-ра, 1991. С. 28-275.

Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. К. : Наукова думка, 1977. 275 с.

Albert R. S., & Runco M. A. A history of research on creativity. In R. J. Sternberg (Ed.), *Handbook of creativity* (pp. 16–31). Cambridge University Press. 1999.

Archer J. Testosterone and human aggression: an evaluation of the challenge hypothesis (англ.) // *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* (англ.)рус. : journal. 2006. – Vol. 30, no. 3. – P. 319-345. doi:10.1016/j.neubiorev.2004.12.007. PMID 16483890.

Barrett L.F. *How Emotions Are Made: The Secret Life of the Brain*, Pan Macmillan, 2018. 448 p.

Bauman Z. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity, 2000. 240 p.

Bugayeva N. M. Shaxsning raqamli o'zgarishi. «II xalqaro ilmiy-ama-liy konferensiya tezislari va ma'ruzalar to'plami»: TO'PLAM // «Tibbiyot nashriyoti matbaa uyi» MChJ, Toshkent – 2022 y.– 150 b. C. 34-36.

Buhaiova N. The impact of the COVID-19 pandemic on mental health. Theoretical and practical edition Ukrainian scientific medical youth journal. Journal's indexing: Google Scholar, Index Copernicus, WorldCat Oclcinterdepartmental scientific and practical conference "COVID-19: forensic-medical and legal aspects". Ukrainian scientific medical youth journal, 2020, Special Issue 3 (118) P.15-17.].

Cassandra M. Popham, Fiona S. McEwen, and Michael Pluess. (2021). *Psychological Resilience in Response to Adverse Experiences: An Integrative Developmental Perspective in the Context of War and Displacement*. Multisystemic resilience : adaptation and transformation in contexts of change. New York : Oxford University Press, 2021. P. 395-416. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190095888.003.0022>

Connor K. M.; Davidson J. R. Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson resilience scale (CD-RISC). *Depress. Anxiety*. 2003. Vol. 18. P. 76–82. DOI: 10.1002/da.10113

COVID-19 – ethical issues. A guidance note. British Medical Association. 02 April 2020. Electronic copy available at: <https://www.bma.org.uk/media/2226/bma-covid-19-ethics-guidance.pdf>

Child abuse in cyberspace. Contribution to the United Nations study on child abuse. – Bangkok: ECPAT International. September 2005. – p.98.

Chudakova V., Maksimenko S., Mukhamedov G., Usarov J., Khimmataliev D., Samarova Sh. Features of the implementation of technologies and training programs for expert-trainers: “formation of the psychological readiness of the individual for innovative activity” and “development of the psychological competence of the competitiveness of the individual”, using digital and STEM methods. *«Психологія особистості та соціальної ідентичності: вітчизняний та зарубіжний досвід»: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції лабораторії методоло-*

гії і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Відп. ред. В.Л. Зливков. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2022. С. 82–86 URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/733132>

Chudakova V. P., Maksimenko S. D., Abdullayeva B. S., Bafaev M. M., Kariyev A.D., Temirov K.U. Psychological measurements of the integrative indicator "innovativeness" – expertise tools of "psychological readiness for innovative activity" and "compe-tence of competitiveness of the individual" using digital and STEM and methods: Ukrainian, Uzbek, Kazakhstani experience. Актуальні проблеми психології навчання в сучасній соціокультурній ситуації: збірник тез наукових доповідей круглого столу, присвяченого творчій спадщині І.О. Синиці (м.Київ, 2 листопада 2022 р.) / за ред. С.Д. Максименка. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2022. 186с. С.158–166. Режим доступу: URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732732>

Claparede E. Feeling aiid emotions. In: Reymert M. L. (ed). Feelings and emotions. Worcester, 1928. P. 124–138.

Cotter K. N., Christensen, A. P., & Silvia, P. J. Creativity's role in everyday life. In J.C. Kaufman & R. J. Sternberg (Eds.), *The Cambridge handbook of creativity* 2019. P. 640–651. Cambridge University Press. URL: <https://doi.org/10.1017/9781316979839.032>

Das Magazin. "Ich habe nur gezeigt, dass es die Bombe gibt". Psychologe M-chal Kosinski weiss, wie man Menschen anhand ihres Facebook-Verhaltens analy-siert. Publiziert: 20.03.2018, 13:11. Electronic copy available at: <https://www.tagesanzeiger.ch/ich-habe-nur-gezeigt-dass-es-die-bombe-gibt-652492646668>

Ekman P. Emotions Revealed-Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life. 2nd edition. 2007 p.

Glaveanu V. P. Rewriting the language of creativity: The Five A's framework. Review of General Psychology. 17. 2013. P. 69–81.

Glenn E. Richardson, Brad L. Neiger, Susan Jensen&Karol L. Kumpfer The Resiliency Model. Health Education. 1990. Vol. 21. P. 33-39. DOI: 10.1080/00970050.1990.10614589

Hans Eysenck: Personality theorist. Electronic copy available at: URL: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.04.007>

Hennessey B. A. Creative behavior, motivation, environment and culture: The building of a systems model. *Journal of Creative Behavior*, 49(3). 2015. P. 194–210.

Hobfoll S. The influence of culture, community, and the nest-self in the stress process: Advancing conservation of resources theory. *Applied Psychology: An Inter-*

national Review. 2001. №50. P.337-421. URL: <http://dx.doi.org/10.1111/1464-0597.00062>

IJntema R. C., Schaufeli W. B. & Burger Y. D. Resilience mechanisms at work: The psychological immunity-psychological elasticity (PI-PE) model of psychological resilience. *Curr Psychol.* 2021, 42. 4719–4731. URL: <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01813-5>

Jonathan N. Stea. The Psychology of Online Trolling. Published in Digital Diplomacy. Aug 9, 2020. Electronic copy available at: <https://medium.com/digital-diplomacy/the-psychology-of-online-trolling-9fa65544bc9c>

Kalin, N. H. (1999). "Primate models to understand human aggression". *The Journal of Clinical Psychiatry.* 60 Suppl 15: 29-32. ISSN 0160-6689. PMID 10418812. Electronic copy available at: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/10418812/>

Karwowski M., Lebeda I., Szumski G., & Firkowska-Mankiewicz A. From moment-to-moment to day-to-day: Experience sampling and diary investigations in adults' everyday creativity. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 11 (3), 2017. P. 309–324.

Kathleen V. Casto, Smrithi Prasad, Robert A. Josephs et.al. No Compelling Evidence that Self-Reported Personality Traits Explain Basal Testosterone and Cortisol's Associations with Status-Relevant Behavior. *Adaptive Human Behavior and Physiology* (2023) 9:88–122. Received: 11 April 2022 / Revised: 30 January 2023 / Accepted: 1 February 2023. DOI:10.1007/s40750-023-00210-5. Electronic copy available at: <https://doi.org/10.1007/s40750-023-00210-5>

Kaufman J. C. & Beghetto R. A. Beyond big and little: The four C model of creativity. *Review of General Psychology*, 13, 2009. P. 1–12.

Kaufman J. C. Creativity Is Life: A Commentary on the Special Issue. *The Journal of Creative Behavior*, 49(3). 2015. P. 233–237. doi:10.1002/jocb.128.

Klüver H., Bucy P.C. Preliminary analysis of functions of the temporal lobes in monkeys // *Arch. Neurol. Psychiatry*, 1939. – Vol.42. – P.979–1000.

Kokun, O. (2022). Development and validation of the Professional Self-Fulfillment Questionnaire. *Pakistan Journal of Psychological Research*, 37 (4), 585-603. URL: <https://doi.org/10.33824/PJPR.2022.37.4.35>

Kokun O., Pischko I., & Lozinska N. (2022). Differences in military personnel's hardiness depending on their leadership levels and combat experience: An exploratory pilot study. *Military Psychology*. URL: <https://doi.org/10.1080/08995605.2022.2147360>

Krystal H., Krystal J.H. Integration and self-healing. *Affect - Trauma -Alexithymia*. The analytic pressa, 1988.

Kuhl J., Fuhrman A. Decomposing self-regulation and self-control: The Voliti-

onal Components Inventory // In: Motivation and self-regulation across the life span / J. Heckhausen, C. Dweck (Eds.). New York, 1998. P. 15–49.

Kuprieieva O., Traverse, T. Serdiuk L., Chykhantsova O., Shamykh O. Fundamental assumptions as predictors of psychological hardiness of students with disabilities. *Social welfare: interdisciplinary approach* 10 (1), 96-105. doi.org/10.21277/sw.v1i10.566.

Ledesma, J. Conceptual Frameworks and Research Models on Resilience in Leadership. *SAGE Open*. 2014. Vol. 4 (3). URL: <https://doi.org/10.1177/2158244014545464>

Leonhard K. *Akzentuierte Persönlichkeiten*. Berlin, 1976. 328 p.

Lewis Collins E. et al. Neurochemical Mechanisms of Chronic Antisocial Behavior (Psychopathy). *The Journal of Nervous and Mental Disease* 179(12):p 720-727, December 1991. Electronic copy available at: https://journals.lww.com/jonmd/abstract/1991/12000/neurochemical_mechanisms_of_chronic_antisocial.2.aspx

Lewis R. Goldberg (1999). Mervielde, I.; Deary, I.; De Fruyt, F.; Ostendorf, F. (eds.). "A broad-bandwidth, public domain, personality inventory measuring the lower-level facets of several five-factor models". Electronic copy available at: https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.2fd5f0d2-6507639b-a3de43b4-74722d776562/https/ipip.ori.org/A%20broad-bandwidth%20inventory.pdf

Leyhausen, P. 1965. Über die Funktion der relativen Stimmungshierarchie (Dargestellt am Beispiel der phylogenetischen und ontogenetischen Entwicklung des Beutefangs von Raubtieren). *Z. Tierpsychol.*, 22:412-494. ... 1965.

Leys C., Arnal C., Wollast R., Rolin H., Kotsou I., & Fossion P. (2020). Perspectives on resilience: Personality Trait or Skill? *European Journal of Trauma & Dissociation*. 2020. №4 (2), Article 100074. <https://doi.org/10.1016/j.ejtd.2018.07.002>

May R. *The Art of Counseling*. Souvenir Press, 1992. 191 p.

Melnyk O. A. Features of understanding mental development by Olexandr Mykolaiovych Raievskyi. *Moderní aspekty vědy: XXI. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.*, 2022. Str. 169–189.

Mooney R. Creation: Contemporary Culture and Renaissance. *Journal of Creative Behavior*, 1(3). 1967. P. 259–282.

Naisberg Y. Homeostatic disturbances and human aggression. 1997 Apr; 48 (4):331-6. PMID: 9160287 DOI: 10.1016/s0306-9877(97)90102-x

Norvell, N., & Worchel, S. (1981). A reexamination of the relation between equal status contact and intergroup attraction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41(5), 902.

Patterson J. L., Kelleher P. Resilient school leaders: Strategies for turning adversity into achievement. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development, 2005. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=HxZvNgjUrVEC&oi=fnd&pg=PR5&ots=Dj7dv5qtct&sig=8id03J_ywIbY64S3GjcGbCIpHS8&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

Pervin L. A., John O. P. Personality: Theory and Research. Wiley, 2001. 621 p.

Raccomandazioni di Etica Clinica per l'ammissione a trattamenti intensivi e per la loro sospensione//SIAARTI.Electronic copy available at:https://www.flipsnack.com/SIAARTI/siaarti_-_covid19_-_raccomandazioni_di_etica_clinica_-2/full-view.html

Resilience. APA Dictionary of Psychology. URL: <https://dictionary.apa.org/resilience>

Rhodes M. An analysis of creativity. The Phi delta kappan, 42(7). 1961. P.305-310.

Richardson G. E.; Neiger B. L.; Jensen S.; Kumpfer K L. The resiliency model. Health Educ. 1990. Vol.21. P.33-39. DOI: <https://doi.org/10.1080/00970050.1990.10614589>

Rutter M. Psychosocial resilience and protective mechanisms. American journal of Orthopsychiatry. Vol. 57. July 1987. P. 316-331.

Runco M.A., & Albert R.S. Creativity research: A historical view. In J.C. Kaufman & R. J. Sternberg (Eds.), The Cambridge handbook of creativity. 2010. (pp. 3–19). Cambridge University Press. URL:<https://doi.org/10.1017/CBO9780511763205.003>

Russell J.A. Core affect and the psychological construction of emotion. Psychol Rev. 2003 Jan; 110 (1): P. 145–72. doi: 10.1037/0033-295x.110.1.145.

Santavirta T., Santavirta N., Gilman S. Association of the World War II Finnish evacuation of children with psychiatric hospitalization in the next generation / AMA Psychiatry, vol. 75, no. 1. 2018. P. 21–27.

Schumpeter Y. Dusiness cycles: theoretical, historical and statistical fnd lysis the capitalist pccoss. NY. 1939.

Serdiuk, L. Internal Resources of Personal Psychological Well-Being. The global psychotherapist, 2(2), 2022/ C/17-23. URL: <https://doi.org/10.52982/lkj167>.

Serdiuk L., Danyliuk, I., & Chaika, G. Personal autonomy as a key factor of human self-determination. Social Welfare. Interdisciplinary Approach, 2018, 8(1), 85-93. DOI: <https://doi.org/10.21277/sw.v1i8.357>. (Web of Science™ Core Collection).

Shawn N. Geniolea, Justin M. Carréb. Human social neuroendocrinology: Review of the rapid effects of testosterone. Hormones and Behavior. [snelab.nipis.singu.ca. Geniole-Carre-2018.-Rapid-effects-of-testosterone-special-issue.pdf](https://www.snelab.nipis.singu.ca/Geniole-Carre-2018.-Rapid-effects-of-testosterone-special-issue.pdf)

Sisto A, Vicinanza F, Campanozzi L L, Ricci G, Tartaglini D, Tambone V. Towards a Transversal Definition of Psychological Resilience: A Literature Review. Medicina. 2019. Vol. 55 (11) : 745. URL: <https://doi.org/10.3390/medicina55110745>

Stolorow R. *World, Affectivity, Trauma: Heidegger and Post-Cartesian Psychoanalysis*, New York: Routledge. 2011.

The Cambridge Analytica Files. I made Steve Bannon's psychological warfare tool': meet the data war whistleblower. Sun 18 Mar 2018. Electronic copy available at: <https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/data-war-whistleblower-christopher-wylie-facebook-nix-bannon-trump>

The New York Times. How Trump Consultants Exploited the Facebook Data of Millions. 17 March 2018. Electronic copy available at: <https://www.nytimes.com/2018/03/17/us/politics/cambridge-analytica-trump-campaign.html>

Tanggaard L. The creative pathways of everyday life. *Journal of Creative Behavior*, 43 (3). 2015. P. 181–193.

Tereshchuk A. D. The question of the psychological structure of affects. *Roczniki Teologiczne*, Lublin, Poland, Tom 65. Zeszyt 10, 2018. P. 211–219.

Tonkonogy J.M., Puente A.E. *Localization of Clinical Syndromes in Neuropsychology and Neuroscience*. Psychology, Biology. Publisher: Springer Publishing Company; 1 edition (January 23, 2009), 864 p. Corpus ID:150222125. Electronic copy available at: <https://www.semanticscholar.org/paper/Localization-of-clinical-syndromes-in-and-Tonkonogy/1e4fa3c92ef6ad6c64a3707caf90b4034a5dd6de#extracted>

Turban V. V. Psychological-hermeneutical conceptions of discourses of personality formation / V. V. Turban // *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 2019. – № 26(1). – P. 99 – 109

Uni working to help cyberbullying victims Electronic copy available at: <http://www.luton-dunstable.co.uk/UniversityBedfordshire-cyberbullying-expert-Dr-Emma-Short-debate-stalking-Oxford-Union/story-21703193-detail/story>

Wagnild G. M., Young H. M. Development and psychometric evaluation of the Resilience Scale. *Journal of Nursing Measurement*. 1993. №1. P. 165. URL: https://www.academia.edu/6675361/Development_and_Psychometric_Evaluation_of_the_Resilience_Scale

Winnicott D. W. Dependence in infant care, in child care, and in the psychoanalytic setting. *The International Journal of Psychoanalysis*, 44(3). 1963. P. 339–344.

Wright M. O., Masten A. S., & Narayan A. J. Resilience processes in development: Four waves of research on positive adaptation in the context of adversity. In S. Goldstein & R. B. Brooks (Eds.). *Handbook of resilience in children*. 2013. PP. 15-37.

Young P. T. *Motivation and emotion*. N. Y., 1961.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Турбан Вікторія Вікторівна – завідувачка лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Сердюк Людмила Захарівна – провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Москаленко Валентина Володимирівна – головний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, доктор філософських наук, професор.

Бушанський Валентин Вікторович – старший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, доктор політичних наук.

Мельник Оксана Андріївна – старший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник.

Бугайова Наталія Михайлівна – провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Поклад Ірина Миколаївна – провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Терещук Ангеліна Дмитрівна – провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Вернік Олексій Леонідович – старший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Чудакова Віра Петрівна – старший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Сміла Наталія Володимирівна – старший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Солодчук Світлана Євгеніївна – молодший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Скальська Людмила Олександрівна – молодший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Наукове видання

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ
РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ
В УКРАЇНІ**

Монографія

Авторська редакція

Ум. друк. арк. 12,0

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
01033, м. Київ, вул. Паньківська 2
тел./факс: (044) 288-33-20

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
№ 6418 від 03.10.2018 р.

Дизайн та комп'ютерна верстка: Бугайова Н. М.

Відповідальність за достовірність фактів, власних імен та інших відомостей, несуть автори матеріалів

Дизайн та макет:

